

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Ιδρυθέν το 1837

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ
Π.Μ.Σ.: Δημοσιογραφία και Νέα Μέσα

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του Γεράσιμου Απόστολου Βραχιολίδη

A.M.: 7983062300003

«Ο Ελληνικός Τύπος τον 19^ο Αιώνα. Χαρτογράφηση της δράσης του. Η εργαλειοποίηση του Τύπου από τα κόμματα και την πολιτική εξουσία. Η περίπτωση του θανάτου του Όθωνα»

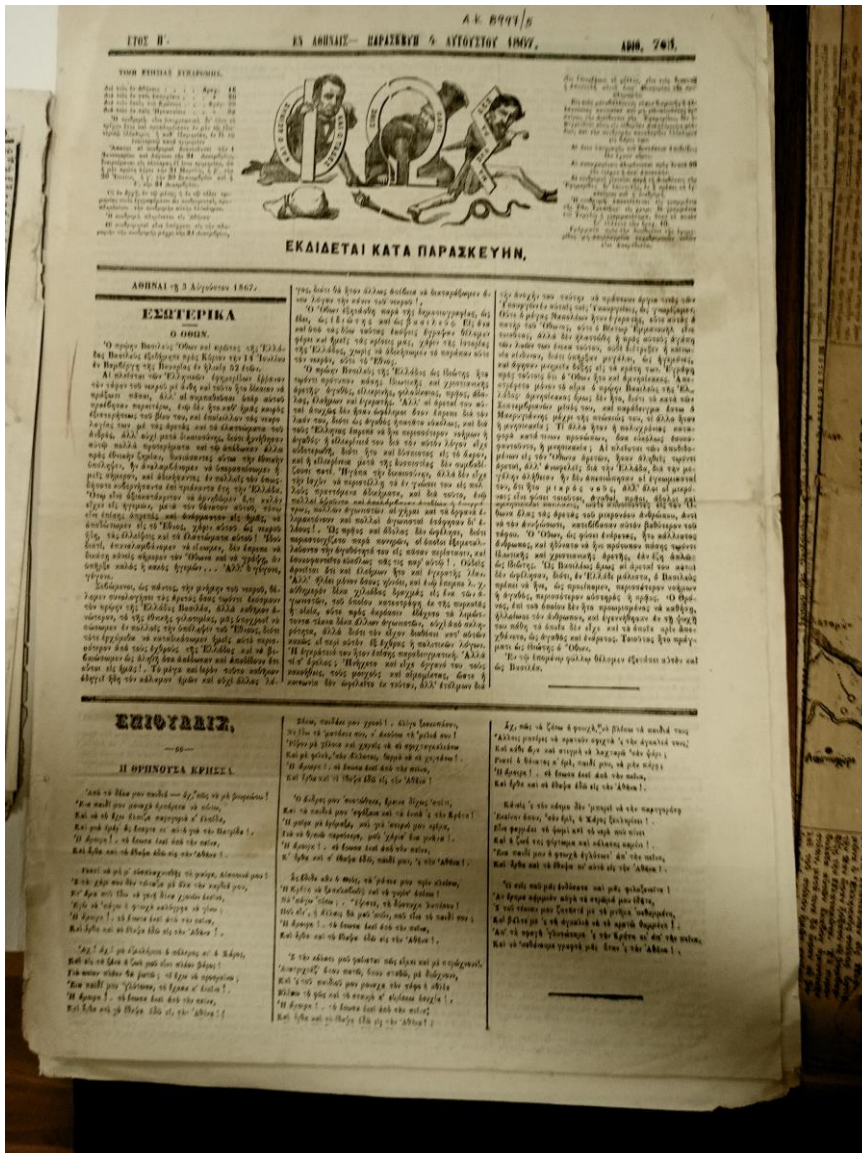
Επιβλέποντες:

- α) Στέλιος Παπαθανασόπουλος
- β) Νίκος Παπαναστασίου
- γ) Αικατερίνη Σταυριανέα

Αθήνα, Φεβρουάριος 2025

Ο Ελληνικός Τύπος τον 19^ο Αιώνα

- Χαρτογράφηση της δράσης του
- Η εργαλειοποίηση του Τύπου από τα κόμματα και την πολιτική εξουσία
- Η περίπτωση του θανάτου του Όθωνα

Στη γυναίκα μου και στα τρία παιδιά μας, για την αμέριστη συμπαράσταση και την ολόθερμη υποστήριξή τους στις προσπάθειές μου, αλλά και στον νεογέννητο εγγονό μου.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου στον Καθηγητή Στέλιο Παπαθανασόπουλο για την πολύτιμη αρωγή του, τις καίριες παρατηρήσεις και επισημάνσεις του, τόσο στη διάρκεια της φοίτησής μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών «Δημοσιογραφία και Νέα Μέσα», όσο και στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας.

Επίσης, απευθύνω προσωπικές ευχαριστίες στο διδακτικό προσωπικό του μεταπτυχιακού προγράμματος «Δημοσιογραφία και Νέα Μέσα» του ΕΚΠΑ, που στο διάστημα της φοίτησής μου συνέβαλε καθοριστικά στην εξοικείωσή μου με τα γνωστικά αντικείμενα της Σχολής.

Συγκεκριμένα, ευχαριστώ τον Αναπληρωτή Καθηγητή Κωνσταντίνο Μουρλά, την Επίκουρη Καθηγήτρια Μαρίνα Ρήγου, την Επίκουρη Καθηγήτρια Ανθή Σιδηροπούλου, την Επίκουρη Καθηγήτρια Κατερίνα Σταυριανέα, τη Διδάσκουσα Σόνια Χαϊμαντά, τον Διδάκτορα Αχιλλέα Καραδημητρίου και τη Διδάκτορα Πέννυ Παπαγεωργοπούλου.

Τέλος απευθύνω ιδιαίτερα συγχαρητήρια στον Καθηγητή Στέλιο Παπαθανασόπουλο, Διευθυντή του Εργαστηρίου Δημοσιογραφικών Σπουδών και Επικοινωνιακών Εφαρμογών του ΕΜΜΕ, χάρη στις άοκνες προσπάθειες του οποίου, μαζί βεβαίως με όλου του διδακτικού προσωπικού, έχει φτάσει σε υψηλά ζηλευτό επίπεδο το μεταπτυχιακό πρόγραμμα του ΕΚΠΑ «Δημοσιογραφία και Νέα Μέσα».

Περίληψη

Βασικός σκοπός της εργασίας είναι μια καταγραφή και χαρτογράφηση της δράσης του ελληνικού Τύπου στον 19^ο αιώνα, ώστε να συγκροτηθεί για πρώτη φορά σε ενιαίο σώμα το έργο που παρουσίασε σε αυτό τον αιώνα. Η ποιοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε, με το πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό, τις συνεντεύξεις και τις επισκέψεις στους χώρους όπου φυλάσσονται αρχεία του ελληνικού Τύπου, προσέφεραν τη δυνατότητα να διευρυνθούν οι στόχοι της έρευνας. Αποπειρώνται να δοθούν απαντήσεις αναφορικά με τις ποιοτικές διαφορές της δημοσιογραφίας εκείνης της εποχής με την αντίστοιχη σημερινή, για την ελευθερία του Τύπου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, σε σύγκριση μάλιστα με την αντίστοιχη στον 21^ο αιώνα.

Το ζήτημα της ελευθεροτυπίας, αναπόφευκτα οδήγησε την εργασία στο να εξετάσει την κομματικοποίηση και την εργαλειοποίηση του Τύπου από τα κόμματα και την πολιτική εξουσία, ωστόσο επιβεβαιώνεται η ισχύς του Τύπου ως «Τέταρτης Εξουσίας», ήδη από τον 19^ο αιώνα. Επίσης αναλύονται οι πολιτικοί-δημοσιογραφικοί διαξιφισμοί δύο αντίπαλων ιδεολογικά εφημερίδων, με αφορμή τον θάνατο του πρώτου βασιλιά της Ελλάδος, Όθωνα. Τέλος, επιχειρείται η προσέγγιση της θεωρίας της «ημερήσιας θεματολογίας» των ΜΜΕ και της «ερμηνευτικής πλαισίωσης», με αφορμή την είδηση του θανάτου του Όθωνα.

Λέξεις Κλειδιά: Ο ελληνικός Τύπος τον 19^ο αιώνα, ελευθεροτυπία, δημοσιογραφία, εφημερίδα, περιοδικό.

ABSTRACT

The primary goal of this thesis is to document and map the activities of the Greek press in the 19th century, creating, for the first time, a consolidated corpus of its output from that period. The qualitative research conducted, enriched by extensive bibliographic material, interviews, and visits to Greek press archives, allowed for the expansion of the study's original objectives. As a result, the thesis not only provides insights into the qualitative differences between 19th-century journalism and that of today, but also explores the state of press freedom in Greece during the 19th century compared to the 21st century.

The exploration of press freedom naturally led to an examination of the partisanship and instrumentalization of the press by political parties and authorities. Despite this, the thesis confirms the press's emergence as a "fourth estate" in the 19th century. Additionally, the thesis analyzes political disputes in journalism, focusing on two ideologically opposed newspapers and their coverage of the death of Greece's first king, Otto. Finally, the study addresses media theory by exploring the concepts of "agenda setting" and "interpretive framing" in relation to the news coverage of King Otto's death.

Key words: The Greek press in the 19th century, freedom of press, journalism, newspaper, magazine.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	12-13
Θεωρητικό πλαίσιο	14-17
Μέθοδος	18-19
Κεφάλαιο Α': Ο Προεπαναστατικός Τύπος	20-37
Οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες τυπώνονται τον 18 ^ο αιώνα.....	20-21
1790: η ελληνική δημοσιογραφία δέχεται το βάπτισμα του πυρός.....	21-22
<i>Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη</i> (Ιούλιος 1811-Δεκέμβριος 1811).....	22-24
<i>Ελληνικός Τηλέγραφος</i> (1812-1836)	24-25
Περιοδικός Τύπος	25-37
<i>Ερμής ο Λόγιος</i> (1811-1821)	26-30
<i>Καλλιόπη</i> (1819-1821)	30-33
<i>Μέλισσα</i> (1819-1821)	33-34
<i>Αθηνά</i> (28/2/1819- 15/5/1819)	34-36
<i>ΜΟΥΣΕΙΟΝ</i> (Ιούλιος 1819)	36-37
Κεφάλαιο Β': Ο Τύπος στον Αγώνα	38-58
Χειρόγραφες εφημερίδες	38-42
Εφημερίδα ψευδών ειδήσεων στην υπηρεσία των Ελλήνων	38-39
<i>Εφημερίς Αιτωλική</i> (1821)	39-40
<i>Ο Αχελώος</i> (1822).....	41
«Εκτύπωση» και διανομή των χειρόγραφων εφημερίδων	41-42
Ο πρώτες έντυπες εφημερίδες	42-43
<i>Σάλπιξ Ελληνική</i> (1821)	42-43
Ο Αθηναϊκός Τύπος	44-45
<i>Εφημερίς των Αθηνών</i> (1824-1826)	44-45
Ο Τύπος στο Ναύπλιο	45-47
<i>Γενική Εφημερίς της Ελλάδος</i> (1825-1832)	45-47
Ο Τύπος στο Μεσολόγγι	47-50
<i>ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i> : Η φωνή των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» του Μεσολογγίου (1824-1826)	47-50

<i>Ελληνικός Τηλέγραφος</i> (1824)	50
Ο Τύπος στην Ύδρα	50-54
<i>Ο Φίλος του Νόμου</i> (1824-1827)	50-52
<i>Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος</i> (1827-1828)	52-54
Τα Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας	54-55
Η Τυπογραφία στον Αγώνα και εν γένει στον 19^ο αιώνα	55-58
Κεφάλαιο Γ΄: Ο Τύπος στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος	59-111
Ο Αθηναϊκός Τύπος	59-63
<i>Εθνική Εφημερίς</i> (1834-1835)	59-60
<i>ΕΛΠΙΣ</i> (1836-1837, 1843-1868)	60
<i>ΑΙΩΝ</i> (1838-1854, 1857-1888)	60-62
Τίτλοι και άλλων εφημερίδων στην Αθήνα (1834-1864)	62-63
Ο Ημερήσιος Τύπος	63-79
<i>ΕΦΗΜΕΡΙΣ</i> (1873-1901 & 1912-1922)	64-65
<i>ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ</i> (1883-1921 & 1929-1989)	66-68
<i>ΕΣΤΙΑ</i> , η μοναδική ζώσα ως σήμερα ημερήσια εφημερίδα του 19 ^{ου} αιώνα (1876-...),.....	68-70
Ο Μανώλης Κοττάκης για την <i>Εστία</i> και τη δημοσιογραφία του χθες και του σήμερα.....	70-71
<i>ΣΚΡΙΠ</i> (1893-1895 & 1895-1930)	71-73
<i>Ωρα</i> (1875-1888), <i>Πρωία</i> (1879-1905): Εφημερίδες- κομματικά φερέφωνα.....	73-74
<i>ΕΜΠΡΟΣ</i> , 74 χρόνια ιστορίας (1896-1969)	74-76
<i>ΤΟ ΑΣΤΥ</i> (1885-1889 & 1890-1907)	77-78
Άλλες ημερήσιες εφημερίδες στην Αθήνα (1873-1900)	78-79
Ο σατιρικός Τύπος	79-86
<i>Φως</i> (1860-1877)	79-81
<i>Αριστοφάνης</i> (1874-1883), <i>Νέος Αριστοφάνης</i> (1885-1895)	81-82
<i>Ασμοδαίος</i> (1875-1885)	82-83
<i>Ραμπαγιάς</i> (1878-1889)	83-85
<i>Ρωμηός</i> (1883-1918)	85-86

Ο Περιοδικός Τύπος	86-92
<i>Η Ευτέρπη</i> (1847-1855)	87-89
<i>Πανδώρα</i> (1850-1872)	89-91
<i>ΕΒΔΟΜΑΣ</i> (1884-1892)	91-92
Ο Τύπος στο Ναύπλιο	92
<i>Εθνική Εφημερίς</i> (1832-1833)	92
Ο Τύπος στην Ύδρα	93-95
<i>Ο Απόλλων</i> (Μάρτιος 1831-Σεπτέμβριος 1831)	93-95
Ο ελληνικός Τύπος στο Οθωμανικό κράτος (1830-1899)	95-100
<i>Αμάθεια</i> (1838-1922)	96-97
<i>Ο Φίλος των Νέων</i> (1831)	97-98
<i>Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου</i> (1843-1857) & <i>Βυζαντίς</i> (1856-1863)	98-99
<i>Οθωμανικός Μηνύτωρ</i> (1835-1841).....	99-100
63 Ελληνικά έντυπα στα όρια του οθωμανικού κράτους	100
Εκκλησιαστικός Τύπος	100-102
<i>Εκκλησιαστική Αλήθεια</i> (1881-1922)	100-101
<i>Βοσκός</i> (1895)	101-102
Πρακτορεία Διανομής Τύπου	102-103
Η ίδρυση των πρώτων Ειδησεογραφικών Πρακτορείων	103-105
Οι πρώτες Διαφημίσεις στον ελληνικό Τύπο	105-108
Η Πρώτη Ελληνίδα Δημοσιογράφος-Εκδότης	108-111
Κεφάλαιο Δ΄: Πολιτική και Τύπος	112-128
Η Ελευθερία του Τύπου τον 19^ο αιώνα	112-116
Η εργαλειοποίησή του Τύπου από τα κόμματα και την πολιτική εξουσία	116-125
«Τέταρτη εξουσία» ο Τύπος. Αδιαμφισβήτη η ισχύς του.....	125-128
Κεφάλαιο Ε΄: Ο Θάνατος του Όθωνα στον Τύπο της Εποχής	129-145
Δημοσιογραφικοί διαξιφισμοί πάνω από το μνήμα του τέως	129-139
Η θεωρία της «ημερήσιας θεματολογίας» των ΜΜΕ (agenda setting approach), με αφορμή την πρωτοσέλιδη	

είδηση του θανάτου του Όθωνα	139-140
Προσέγγιση της «ερμηνευτικής πλαισίωσης» (framing)	140-142
Το αρχειακό υλικό, η συντήρησή του, η προσβασιμότητα του κοινού σε αυτό	142
Ποσοτική ανάλυση, στατιστικά δεδομένα από το ψηφιακό αρχείο του Τύπου στη Βιβλιοθήκη της Βουλής	142-145
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	146-148
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	149-154
Παραρτήματα	155-164

Εισαγωγή

Η εμφάνιση του ελληνικού Τύπου, όχι μόνο προηγήθηκε της ίδρυσης του εθνικού κράτους, αλλά πρακτικά με το έργο του συνέβαλλε στη δημιουργία της ελληνικής κρατικής οντότητας. Και αυτό διότι ο Τύπος, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα κάνοντας την πρώτη του εμφάνιση στις ελληνικές κοινότητες της διασποράς, αρχικά καλλιέργησε την εθνική αυτοσυνειδησία, και στη συνέχεια με την παρουσία του και στον ελλαδικό χώρο, ενίσχυσε το πατριωτικό φρόνημα του λαού. Με άλλα λόγια, ο Τύπος μετέφερε ιδέες και πληροφορίες στους Έλληνες, αναλαμβάνοντας τον ρόλο της ενημέρωσης και του διαφωτισμού του γένους, εκφράζοντας παράλληλα τα κοινωνικά και εθνικά του αιτήματα.¹

Με δεδομένα τα παραπάνω, η παρούσα εργασία καταγράφει και χαρτογραφεί τη δραστηριότητα που ανέπτυξε ο ελληνικός Τύπος τον 19^ο αιώνα. Πρόκειται για σταχυολόγηση των κυριότερων εκφάνσεων του σε τρεις σημαντικές χρονικές περιόδους, τις οποίες παρακολουθεί και τέμνει η εργασία, χωρίζοντας αντίστοιχα τα κεφάλαιά της.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται ο προεπαναστατικός Τύπος, αυτός δηλαδή που προηγήθηκε της Εθνεγερσίας (1800-1821). Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στην ενεργή παρουσία του Τύπου στη διάρκεια του Επαναστατικού Αγώνα ως την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (1821-1830). Τη χρονική αυτή εποχή, ο ελληνικός Τύπος περνά από τις χειρόγραφες εφημερίδες στα πρώτα τυπογραφεία εντός ελλαδικού χώρου και στην έκδοση εντύπων από εκτυπωτικές μηχανές. Το τρίτο και εκτενέστερο κεφάλαιο της εργασίας αφορά στην μετεπαναστατική εποχή και στην έντονη δράση που ανέπτυξε ο Τύπος στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα (1830-1899). Πρόκειται για την πιο δημιουργική περίοδο κατά την οποία η ελληνική δημοσιογραφία μεγαλουργεί, έρχονται στο προσκήνιο οι ημερήσιες εφημερίδες, τα πρακτορεία διανομής Τύπου διευρύνουν το αναγνωστικό-πελατειακό κοινό, ενώ αντίστοιχα εμφανίζονται οι διαφημίσεις-αγγελίες στον Τύπο

1. Χ. Γαστεράτου, «Πολιτισμικές μεταφορές μέσω του περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα: το γερμανικό παράδειγμα», στο Α. Ταμπάκη-Μ. Σεχοπούλου, *Συνάντηση Εργασίας Νέων Ερευνητών, Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα, Ερευνητικά ζητήματα-πορίσματα της έρευνας, Πρακτικά*, Αθήνα 2015, σ. 23, 25.

και ιδρύονται τα πρακτορεία ειδήσεων. Κομβικό ωστόσο σταθμό της εργασίας αποτελεί το Κεφάλαιο Δ', όπου επιχειρείται η σκιαγράφηση της Ελευθερίας του Τύπου στον 19^ο αιώνα, σε σχέση μάλιστα με την αντίστοιχη στις μέρες μας. Παράλληλα γίνεται εκτενής αναφορά στην εργαλειοποίηση του Τύπου από την πολιτική εξουσία, αλλά και η επιβεβαίωση της ισχύος του ως «Τέταρτης Εξουσίας».²

Αντίστοιχη έρευνα που να αφορά συνολικά και συγκροτημένα στον 19^ο αιώνα δεν έχει γίνει, αν και υπάρχουν πονήματα που αναφέρονται τμηματικά στις τρεις χρονικές περιόδους στις οποίες εμβαθύνει η εργασία. Ωστόσο, τα έργα αυτά αποτελούν πυξίδα και βιβλιογραφικό οδηγό για την παρούσα εργασία, ώστε να συγκροτηθεί σε ενιαίο σώμα η δράση του ελληνικού Τύπου για ολόκληρο τον 19^ο αιώνα.

Για την εκπόνηση της διπλωματικής ως βασικό εργαλείο βιβλιογραφίας χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθοι συγγραφείς και τα βιβλία τους: α) Κατερίνα Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους: ο τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1800-1923*, (Πατάκης, 2004), β) Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, (Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Εθνική Βιβλιοθήκη Αυστρίας-1995), γ) Ιωάννης Μυτάλης-Κώστας Μάγερ, *Ελληνική Δημοσιογραφία*, (Τύποις: Διον. Πετσάλη, Αθήνα 1939), δ) Λουκία Δρούλια, *Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, (Ίνστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005), ε) Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Α', Β', Γ' (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971), στ) Στέλιος Παπαθανασόπουλος, *Πολιτική και ΜΜΕ, Η περίπτωση της Νότιας Ευρώπης*, (Επικοινωνία και Κοινωνία- Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2004), ζ) Αντώνης Σκαμνάκης, *Πολιτική Εξουσία & ΜΜΕ Στη Σύγχρονη Ελλάδα (1821-1940)*, (Ζυγός, Β' έκδοση Θεσσαλονίκη, 2020), η) Dr Ali Arslan, *Ο Ελληνικός Τύπος στο Οθωμανικό Κράτος όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*, (μετάφραση Χρήστος Πάμπαλος, Επτάλοφος, Αθήνα 2004).

2. Η εργασία έχει και πέμπτο κεφάλαιο για το οποίο γίνεται μινεία στο θεωρητικό πλαίσιο. Στην Εισαγωγή αναφέρονται τα τέσσερα βασικά κεφάλαια στα οποία χαρτογραφείται ο ελληνικός Τύπος και η δράση του στον 19ο αιώνα.

Θεωρητικό πλαίσιο

Μέσα από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας προκύπτει το θεωρητικό πλαίσιο και ουσιαστικά η επικέντρωση στα ζητήματα της παρούσας έρευνας. Η ενδελεχής μελέτη των προαναφερθέντων βιβλίων αποτέλεσε πηγή άντλησης σημαντικών ιστοριογραφικών στοιχείων για τον ελληνικό Τύπο, δεδομένα τα οποία εμπλουτίστηκαν και με επιτόπιες αναζητήσεις: πρώτα στο Πολεμικό Μουσείο Αθήνας, όπου διατηρείται ιστορικό αρχείο εφημερίδων του 19^{ου} αιώνα, αλλά και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, όπου έχει αρχειοθετηθεί σε ψηφιακή μορφή μεγάλο μέρος του ελληνικού Τύπου. Από αυτές τις επισκέψεις συλλέχθηκε πολύτιμο υλικό, ενώ παράλληλα διευρύνθηκε το ενδιαφέρον της μελέτης με ερωτήματα που ανέκυψαν αναφορικά με τις συνθήκες διατηρησιμότητας και ασφάλειας των ιστορικών αρχείων. Στο πλαίσιο αυτό πάρθηκαν συνεντεύξεις από τους υπεύθυνους βιβλιοθηκονόμους, Θεοφάνη Βλάχο (Πολεμικό Μουσείο Αθήνας) και Σωτήρη Λεβέντη (Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων).

Επίσης, ξεχωριστή θέση κατέχει η συνέντευξη που μας παραχώρησε ο Μανώλης Κοττάκης, διευθυντής της *Εστίας*, της μοναδικής εφημερίδας που επιβιώνει από τον 19^ο αιώνα (έτος ίδρυσης 1876) ως τις μέρες μας. Η *Εστία* είναι ο δημοσιογραφικός κρίκος που συνδέει τους Έλληνες ρεπόρτερ της μακρινής εκείνης εποχής με τους σημερινούς, συνεπώς οι απόψεις του έγκριτου Μανώλη Κοττάκη αποκτούν ιδιαίτερο βάρος για τον ελληνικό Τύπο του 19^{ου} αιώνα, σε σύγκριση μάλιστα με τη δημοσιογραφία των ημερών μας.

Η ελευθεροτυπία στον 19^ο αιώνα, η εργαλειοποίηση του Τύπου από τα κόμματα και την πολιτική εξουσία της εποχής, καθώς και η ισχύς του ως «Τέταρτης Εξουσίας», είναι ζητήματα που ανέκυψαν στην πορεία της μελέτης και αναπόφευκτα αποτέλεσαν αντικείμενο της εργασίας, εντασσόμενα σε ξεχωριστό κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Πολιτική και Τύπος».

Οι εφημερίδες διακρίνονται για τις διαφορετικές μεταξύ τους πολιτικές τοποθετήσεις, ενώ δεν λείπουν και οι διαλογικές αντιπαραθέσεις των εντύπων. Το ίδιο συνέβαινε και στον Τύπο του 19^{ου} αιώνα. Η είδηση του θανάτου του Όθωνα, του πρώτου βασιλέα του ελληνικού κράτους (1835-1862), αποτελεί ζήτημα μελέτης της εργασίας για το πώς καλύφθηκε δημοσιογραφικά το γεγονός από δύο αντίπαλες ιδεολογικά εφημερίδες της εποχής: την *Αυγή* και τη *Νέα Γενεά*. Επιπλέον, η

πρωτοσέλιδη είδηση του θανάτου του Όθωνα προσέφερε στο παρόν πόνημα την ευκαιρία να εφαρμοστεί η θεωρία της «ημερήσιας θεματολογίας» των MME (agenda setting approach), ενώ προσεγγίσθηκε και η «ερμηνευτική πλαισίωση» (framing).

Από τα προαναφερθέντα, συνάγονται οι δύο βασικοί στόχοι της εργασίας: α) η καταγραφή και η χαρτογράφηση της δράσης του ελληνικού Τύπου στον 19^ο αιώνα, και β) η για πρώτη φορά συγκέντρωση σε ενιαίο corpus του ελληνικού Τύπου για ολόκληρο τον 19^ο αιώνα.

Ωστόσο, όπως ειπώθηκε, στην πορεία της εργασίας ανέκυψαν τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα, στα οποία επιδιώκεται να δοθούν απαντήσεις: α) Ποιες οι ποιοτικές διαφορές της δημοσιογραφίας εκείνης της εποχής με την αντίστοιχη σημερινή; β) Υπήρχε ελευθερία στον ελληνικό Τύπο κατά τον 19^ο αιώνα και ποια η σύγκρισή της με την αντίστοιχη στον 21^ο αιώνα; γ) Ήταν κομματικοποιημένος ο Τύπος τον 19^ο αιώνα και πώς εργαλειοποιήθηκε από τα κόμματα και ειδικά την πολιτική εξουσία της εποχής; δ) Επιβεβαιώνεται η ισχύς του Τύπου ως «Τέταρτης Εξουσίας» στον 19^ο αιώνα; ε) Ποια δεδομένα ανακύπτουν μέσα από τους πολιτικούς διαξιφισμούς δύο αντίπαλων ιδεολογικά εφημερίδων, με αφορμή τον θάνατο του Όθωνα; στ) Τι στοιχεία αντλούνται στην εφαρμογή της θεωρίας της «ημερήσιας θεματολογίας» των MME και της «ερμηνευτικής πλαισίωσης», με βάση το πώς οι δύο αντίπαλες πολιτικά εφημερίδες κάλυψαν την είδηση του θανάτου του Όθωνα; ζ) Ποιοι σχολιασμοί μπορούν να γίνουν για τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε η δημοσιογραφία της εποχής, με το πολυτονικό σύστημα και την περίεργη έως άγνωστη -στις μέρες μας- ορθογραφία ορισμένων λέξεων; η) Ποιες οι συνθήκες συντήρησης και διατηρησιμότητας των αυθεντικών ιστορικών εφημερίδων του 19^{ου} αιώνα; θ) Μπορεί να γίνει ποσοτική ανάλυση με εξαγωγή στατιστικού διαγράμματος από το ψηφιακό αρχείο εφημερίδων της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων;

Με βάση τα προαναφερθέντα, η εργασία οργανώνεται σε κεφάλαια ως εξής:

Στο **Κεφάλαιο Α'**, αφού γίνει μνεία στον ελληνικό Τύπο που άρχισε την πορεία του τον 18^ο αιώνα στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού (Βιέννη), ακολοθεί η προεπαναστατική του δράση που εγκαινιάστηκε πάλι στο εξωτερικό (Βιέννη, Παρίσι). Η εργασία αφιερώνει αρκετό χώρο στα έντυπα που κυκλοφόρησαν από το 1811 ως την αρχή της Επανάστασης (1821), όταν δεν έλειψαν και οι μεταξύ των εκδοτών αντιπαραθέσεις.

Στο **Κεφάλαιο Β'** η χαρτογράφηση του ελληνικού Τύπου συνεχίζεται με τις εφημερίδες που εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια του Απελευθερωτικού Αγώνα. Πρώτα, όταν δεν υπήρχαν τα τεχνικά μέσα, εκδόθηκαν στην επαρχία χειρόγραφες εφημερίδες, οι οποίες ωστόσο συνέβαλαν στην καλλιέργεια και ενδυνάμωση του πατριωτικού φρονήματος. Στη συνέχεια, με τις πρώτες τυπογραφικές μηχανές να καταφθάνουν στην Ελλάδα, κάνουν την εμφάνισή τους οι έντυπες εφημερίδες-πάλι η επαρχία κερδίζει τα πρωτεία. Στο ίδιο κεφάλαιο χαρτογραφούνται κατά σειρά ο Τύπος στην Αθήνα, στο Ναύπλιο, στο Μεσολόγγι (με ειδική αναφορά στα *Ελληνικά Χρονικά*, τη σπουδαιότερη εφημερίδα κατά τη διάρκεια του Αγώνα). Κατόπιν γίνεται μνεία στις δύο υδραϊκές εφημερίδες, αλλά και στα αρχεία της Εθνικής Παλιγγενεσίας, ενώ το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τον ρόλο που έπαιξε η Τυπογραφία στον απελευθερωτικό Αγώνα και γενικά σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα.

Το **Κεφάλαιο Γ'** αφιερώνεται στον Τύπο στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (1830-1899). Πρόκειται για το μεγαλύτερο σε έκταση κεφάλαιο στο οποίο μνημονεύονται τα σημαντικότερα έντυπα της εποχής. Κατά σειρά, ο μη ημερήσιος Αθηναϊκός τύπος και στη συνέχεια οι ημερήσιες εκδόσεις, ο σατιρικός και περιοδικός τύπος, αλλά και ο Τύπος στο Ναύπλιο, στην Ύδρα, ακόμη και στην οθωμανική επικράτεια, όπου γίνεται αναφορά και στον εκκλησιαστικό Τύπο που τελούσε υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου. Στο ίδιο κεφάλαιο αφιερώνεται επαρκής χώρος στα πρακτορεία διανομής Τύπου που ώθησαν την κυκλοφορία των εφημερίδων, όπως και στην ίδρυση των πρακτορείων ειδήσεων, αλλά και στις πρώτες διαφημίσεις-αγγελίες που άρχισαν να γεμίζουν τις σελίδες των εφημερίδων. Δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από τις σελίδες του κεφαλαίου και η πρώτη Ελληνίδα δημοσιογράφος-εκδότριας, η Καλλιρρόη Παρέν.

Το **Κεφάλαιο Δ'** επικεντρώνεται σε κομβικούς σταθμούς του Τύπου σε σχέση με την πολιτική. Αναφορικά με την Ελευθερία λόγου που είχε παραχωρήσει η Πολιτεία στον Τύπο, εξετάζεται το περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Επίσης, το αν και πόσο κομματικοποιημένος υπήρξε ο Τύπος της εποχής, όπως και το πώς εργαλειοποιήθηκε από τα κόμματα και την πολιτική εξουσία. Τέλος, στο κεφάλαιο επιβεβαιώνεται η ισχύς του Τύπου ως Τέταρτης Εξουσίας στον 19^ο αιώνα. Συγκεκριμένα γεγονότα ανέδειξαν την δύναμή του, παρά το ότι δοκιμαζόταν η Ελευθεροτυπία, λόγω του ελέγχου της εξουσίας.

Στο **Κεφάλαιο Ε΄** μελετάται η περίπτωση του θανάτου του Όθωνα και πώς το συγκεκριμένο γεγονός προβλήθηκε δημοσιογραφικά από δύο αντίπαλες ιδεολογικά εφημερίδες της εποχής. Στη συνέχεια, με βάση την ειδησεογραφική παρουσίαση του θανάτου του Όθωνα, εφαρμόζεται η θεωρία της «ημερήσιας θεματολογίας» των ΜΜΕ και της «ερμηνευτικής πλαισίωσης». Ολοκληρώνοντας το πόνημα, εξετάζονται οι συνθήκες διατηρησιμότητας και ασφάλειας των ιστορικών αρχείων, ενώ απαντάται και το ερώτημα αν μπορεί να γίνει ποσοτική ανάλυση με εξαγωγή στατιστικού διαγράμματος από το ψηφιακό αρχείο του Τύπου.

Μέθοδος

Ερευνητική προσέγγιση

Χρησιμοποιείται ποιοτική έρευνα, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο βασικός στόχος της εργασίας είναι η καταγραφή και η χαρτογράφηση του ελληνικού Τύπου στον 19ο αιώνα. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται μέσω της ποιοτικής έρευνας και των ακόλουθων βημάτων.

Μέθοδος Συλλογής Δεδομένων

1. Βιβλιογραφική έρευνα

Βασική πηγή των ιστοριογραφικών δεδομένων στην παρούσα έρευνα αποτέλεσαν τα βιβλία και οι συγγραφείς που αναφέρονται στην εισαγωγή, καθώς και δευτερογενή δεδομένα, όπως:

- Επιστημονικά άρθρα
- Αναφορές

Επιπλέον, η έρευνα συμπληρώθηκε με την επίσκεψη στα ιστορικά αρχεία του Πολεμικού Μουσείου και της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, αλλά και σε άλλες έγκριτες διαδικτυακές βάσεις δεδομένων (π.χ. «Μηχανή του Χρόνου»-<https://www.mixanitouxronou.gr/>, «Ελληνικό Λογοτεχνικό, Ιστορικό Αρχείο»-<https://www.elia.org.gr/library/>).

2. Συνεντεύξεις

Προκειμένου να εμπλουτιστεί η ανάλυση με πρωτογενή δεδομένα, πραγματοποιήθηκαν: α) Μια μη τυποποιημένη-ελεύθερη συνέντευξη/συζήτηση οτακουστική με τον διευθυντή της ημερήσιας εφημερίδας *Εστία*, έντυπο που κυκλοφορεί από το 19^ο αιώνα. β) Δύο τυποποιημένες-δομημένες συνεντεύξεις (με προκαθορισμένες ερωτήσεις), με τους αρμόδιους βιβλιοθηκονόμους του ιστορικού αρχείου του Τύπου στο Πολεμικό Μουσείο της Αθήνας και του αντίστοιχου αρχείου στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Όλες οι συνεντεύξεις έδωσαν απαντήσεις σε ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας.

Δειγματοληψία

- Ως βιβλιογραφικές πηγές επιλέχθηκαν εκείνες των οποίων το περιεχόμενο σχετίζεται με την παρούσα έρευνα, με κριτήρια την αξιοπιστία και τη συνάφεια με το αντικείμενο της εργασίας.
- Για τις συνεντεύξεις εφαρμόστηκε η μέθοδος σκοπιμότητας δειγματοληψίας (purposive sampling). Έγινε δηλαδή επιλογή κατά την προσωπική κρίση του ερευνητή, η οποία βασίστηκε σε άτομα που είχαν εξειδίκευση με το αντικείμενο της έρευνας, είχαν δηλαδή εμπειρία και γνώσεις.

Μέθοδος Ανάλυσης

Τα ευρήματα της έρευνας αναλύθηκαν από τα βιβλιογραφικά δεδομένα μέσω θεματικής ανάλυσης, η οποία εντόπισε και εστίασε σε νέα θέματα (π.χ. ελευθεροτυπία, κομματικοποίηση και εργαλειοποίηση του ελληνικού Τύπου), διευρύνοντας κατ' αυτό τον τρόπο τα ζητούμενα της έρευνας.

Κεφάλαιο Α΄: Ο προεπαναστατικός Τύπος

- **Οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες τυπώνονται τον 18^ο αιώνα**

Όπως ήδη αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες κάνουν την εμφάνισή τους εκτός του ελληνικού χώρου: στη Βιέννη αρχικά, και στη συνέχεια στο Παρίσι. Η Βιέννη, παίρνοντας τη σκυτάλη από τη Βενετία, ανέλαβε τον ρόλο της πνευματικής πρωτεύουσας των Ελλήνων, όχι μόνον της διασποράς, αλλά και όσων ζούσαν στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλωστε, μην λησμονούμε ότι στον 18^ο αιώνα Έλληνες έμποροι είχαν εγκατασταθεί σε πολλές περιοχές γύρω από τον Δούναβη, ιδρύοντας έτσι εύρωστες κοινότητες και επιχειρήσεις. Μέσα από τους εμπόρους αναδύθηκαν οι υποστηρικτές των γραμμάτων οι οποίοι προώθησαν τις ιδέες της εθνικής απελευθέρωσης.³ Και όχι μόνον δίπλα στους εμπόρους υπήρχαν λόγιοι, φωτισμένοι κληρικοί, διδάσκαλοι και οραματιστές πολιτικοί, οι οποίοι συγκροτώντας την πολυπληθή ελληνική κοινότητα της Βιέννης θεωρούσαν αναγκαίο να εξασφαλίσουν τη δυνατότητα ενημέρωσης του έθνους με ένα δημοσιογραφικό φύλλο γραμμένο στη μητρική τους γλώσσα.⁴

Η αρχή έγινε το 1784 από τον Γεώργιο Βεντότη, εκδότη και τυπογράφο εγκατεστημένο στη Βιέννη. Το εγχείρημα ωστόσο του Έλληνα Ζακύνθιου, δεν ήταν επιτυχές: οι ίδιες οι αυστριακές αρχές αναφέρουν ότι ο εκδοτικός του βίος διήρκησε μόλις ένα μήνα (Ιούνιος-Ιούλιος 1784), και αυτό επειδή η Υψηλή Πύλη τής αιτήθηκε την διακοπή έκδοσης της εφημερίδας. Ίσως αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν έχει διασωθεί κανένα τεύχος του πρώτου ελληνικού δημοσιογραφικού εντύπου. Όμως, έστω κι έτσι, η πρωτοβουλία του Βεντότη άφησε το στίγμα της, ανοίγοντας τον δρόμο στις ελληνικές κοινότητες να αποκτήσουν το δικαίωμα να εκδίδουν εφημερίδες στη γλώσσα τους.⁵

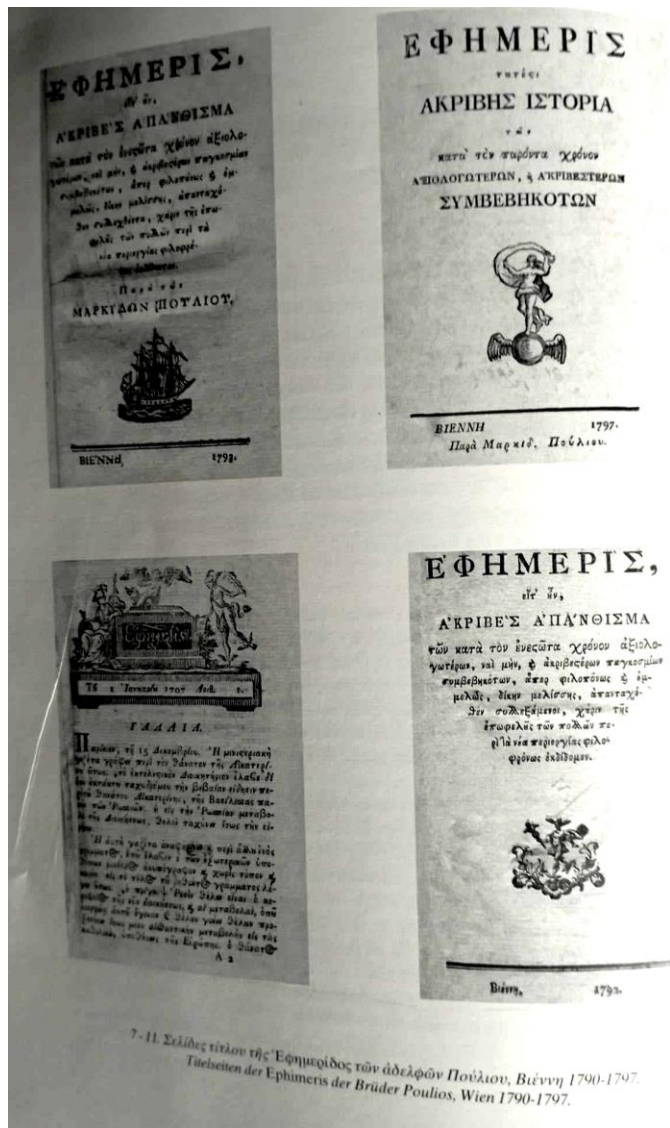
3. Μ. Σακελλαρίου, «Πρόλογος», στο Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Εθνική Βιβλιοθήκη Αυστρίας-1995, σ.10.

4. Αικ. Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Εθνική Βιβλιοθήκη Αυστρίας-1995, σ.24.

5. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.22.

Ας δούμε λοιπόν πώς καρποφόρησαν οι προσπάθειες των πρωτοπόρων του ελληνικού Τύπου στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

1790: η ελληνική δημοσιογραφία δέχεται το βάπτισμα του πυρός

Η αίτηση για έκδοση εφημερίδος που υπέβαλε στις αυστριακές αρχές τον Ιούνιο του 1790 ο Γεώργιος Μαρκίδης-Πούλιος, έγινε δεκτή τέσσερις μήνες μετά, έτσι που, την προτελευταία μέρα του Δεκεμβρίου 1790 ήρθε στο φως η πρώτη ελληνική έκδοση, η *Εφημερίς* (πάνω φωτό).⁶ Πρωτεργάτες ήταν οι Γεώργιος και

6. Νωρίτερα από τους αδερφούς Μαρκίδη (Μάιο 1788), ο έμπορος Δημήτρης Θεοχαρίδης είχε υποβάλλει αίτημα στην αυστριακή κυβέρνηση για έκδοση εφημερίδας. Αρχικά απορρίφθηκε, αλλά το νέο του αίτημα έγινε δεκτό τον Ιανουάριο 1789,

Πούμπλιος Μαρκίδης-Πούλιος, αδέρφια από τα Σιάτιστα, τυπογράφοι που διέθεταν την απαραίτητη υποδομή και τεχνικό εξοπλισμό για την ευόδωση της πρωτοβουλίας τους: δικό τους τυπογραφείο, τρόπους διανομής της εφημερίδας και συνδρομητές.⁷

Η εφημερίδα των Μακεδόνων αδελφών κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα (Τρίτη και Παρασκευή) μεταδίδοντας τις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις της Ευρώπης (π.χ. της επαναστατημένης Γαλλίας), αλλά και όσα συνέβαιναν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο στόχος των εκδοτών είχε έντονα πατριωτικά χαρακτηριστικά, με ενεργό συμμετοχή στην προετοιμασία των σχεδίων της επανάστασης. Αρκεί να αναφέρουμε ότι στο τυπογραφείο τους εκτυπώθηκε η χάρτα του Ρήγα Φερραίου και άλλα πολιτικά, προεπαναστατικά κείμενα.⁸

Αυτή η δράση των αδελφών Μαρκίδη-Πούλιου, θορύβησε την Υψηλή Πύλη με συνέπεια, μετά τη σύλληψη του Ρήγα και των συντρόφων του, να διαταχθεί τόσο το κλείσιμο του τυπογραφείου τους και της εφημερίδας τους, όσο και η δίωξή τους. Ωστόσο, το διάστημα εκείνο δεν βρίσκονταν στην Αυστρία με αποτέλεσμα να μην έχουν την τραγική κατάληξη του Βελεστινλή, αλλά να εξοριστούν ως Αυστριακοί υπήκοοι.⁹ Με αυτό τον τρόπο, η *Εφημερίς* ολοκλήρωσε έναν 7ετή κύκλο πολύτιμης εκδοτικής δράσης.

Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη (Ιούλιος 1811-Δεκέμβριος 1811)

Η εκτέλεση του Ρήγα και των συντρόφων του, καθώς και ο διωγμός των δύο αδελφών Πουλίου είχαν σκοπό (από τουρκικής πλευράς) την αποθάρρυνση των Ελλήνων από κάθε εκδοτική πρωτοβουλία. Ωστόσο, ο ελληνισμός ανέταξε τον δυναμισμό του, και λίγα χρόνια αργότερα μέσω ενός αυστριακού διευθυντή Λυκείου και κριτή ελληνικών βιβλίων, του Ιωσήφ Χαλλ, υπέβαλλε αίτημα για έκδοση ελληνικής εφημερίδας (1805). Αν και η παραχώρηση άδειας δόθηκε με καθυστέρηση

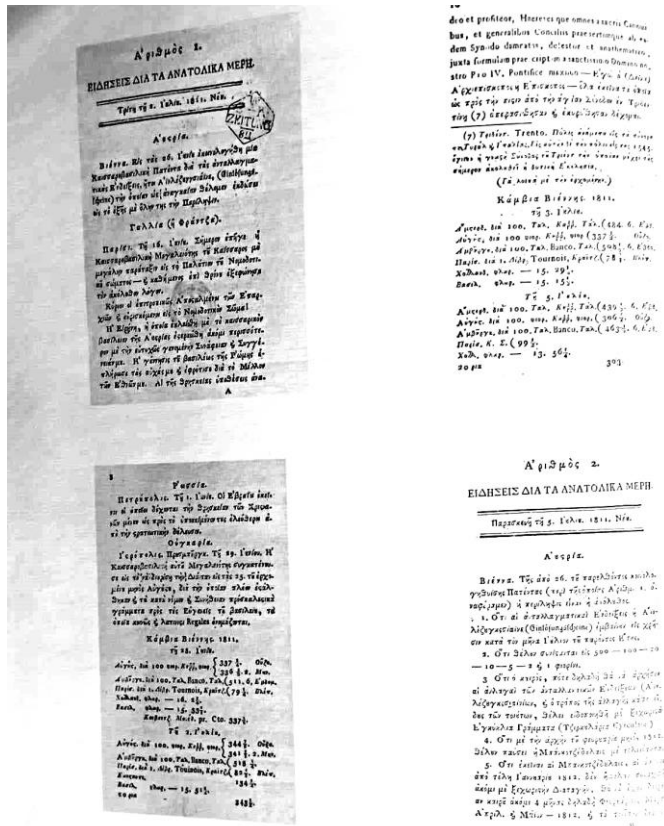
παρ' όλα αυτά δεν κατάφερε να κυκλοφορήσει την εφημερίδα του, προφανώς λόγω μη εξεύρεσης ικανού αριθμού συνδρομητών (Αικ. Κουμαριανού, 1995).

7. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.28, 32, 34.

8. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.42, 46, 48.

9. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 56, 58.

το 1807, η έκδοση του πρώτου φύλλου επιτεύχθηκε ακόμη πιο αργά, τον Ιούλιο του 1811, εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης που επικρατούσε στη Δυτική Ευρώπη.¹⁰

20-23. Σελίδες τίτλου των Ειδήσεων διά τὰ Ἀνατολικά Μέρη καθὼς καὶ ἐνδελεχὴς εἰδησιογραφία μετὰ οικονομικὰς καὶ πολιτικὰς εἰδησεις. Titelseiten aus den Nachrichten aus dem Orient als auch typische Seiten mit ökonomischen und politischen Nachrichten.

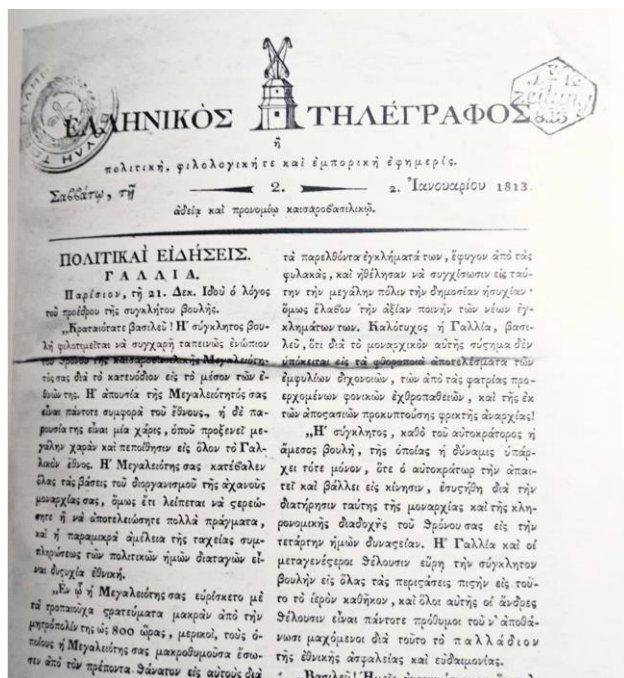
Η εφημερίδα ονομάστηκε *Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη* (πάνω φωτό) και συνεκδότης του Ιωσήφ Χαλλ ήταν ο Ραφαήλ Πώποβιτς, δάσκαλος της ελληνικής κοινότητας στη Βιέννη. Το έντυπο είχε διαστάσεις 0,21Χ0,13 εκ. και κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα, ωστόσο η εφημερίδα δεν επιβίωσε περισσότερο από έξι μήνες. Είτε επειδή η ειδησεογραφία της περιορίστηκε σε απλή καταγραφή πολιτικο-στρατιωτικών γεγονότων με σαφή έλλειψη δημοσιογραφικού ύφους, είτε επειδή οι εκδότες της ήθελαν να διατηρούν καλές σχέσεις με το οθωμανικό κράτος και την Αυστρία, οι *Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη* δεν εκπλήρωσαν τις

10. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 60.

προσδοκίες του ελληνισμού, και γι'αυτό έκλεισαν σύντομα. Τη θέση τους πήρε ο *Ελληνικός Τηλέγραφος*.¹¹

Ελληνικός Τηλέγραφος (1812-1836)

Ο Ιωσήφ Χαλλ έχοντας λάβει από την Αυστρία εικοσιπενταετή άδεια να εκδίδει ελληνική εφημερίδα, δεν αποθαρρύνθηκε από το πρώτο του αποτυχημένο εγχείρημα. Αποδεδειγμένος από τον συνεργάτη του Πώποβιτς, συμπορεύθηκε στη νέα του δημοσιογραφική περιπέτεια με τον Δημήτριο Αλεξανδρίδη (1784-1851).¹² Το αναγνωστικό κοινό πληροφορήθηκε την επικείμενη έκδοση της καινούργιας εφημερίδας, με ανακοίνωση που δημοσιεύθηκε στα τελευταία φύλλα των *Ειδήσεων διά τα Ανατολικά Μέρη*. Έτσι γεννήθηκε ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* (κάτω φωτό).¹³

Το εκδοτικό ντεπούτο του έγινε τον Ιανουάριο του 1812, κυκλοφορώντας στην αρχή δύο φορές την εβδομάδα. Ωστόσο, έναν χρόνο μετά άρχισε να κυκλοφορεί

11. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 60, 62, 66.

12. Γεννήθηκε στον Τύρναβο, σπούδασε γιατρός και συμπλήρωσε τις σπουδές του στη Βιέννη και την Ιένα. Γνώριζε πολλές γλώσσες: αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, τουρκικά, αραβικά και περσικά, καθώς και τις κλασικές γλώσσες (αρχαία ελληνικά, λατινικά). Ήταν μέλος επιστημονικών εταιρειών με διεθνή προβολή, ενώ επιδόθηκε στη μελέτη και έκδοση εργασιών με θέματα αρχαίας ιστορίας και γεωγραφίας (Αικ. Κουμαριανού, 1995).

13. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 68.

σχεδόν σε ημερήσια βάση (πλην Κυριακών και εορτών). Η εφημερίδα, όπως προσδιοριζόταν από τους εκδότες της, ήταν πολιτική, φιλολογική και εμπορική. Δηλαδή, ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* απευθυνόταν σε ευρύ κοινό, με τα οικονομικά και πολιτικά του νέα να ενδιαφέρουν τον Έλληνα εμπορευόμενο της εποχής. Πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι οι Έλληνες έμποροι των αρχών του 19^{ου} αιώνα ήταν τακτικοί αναγνώστες του *Ελληνικού Τηλέγραφου*, επειδή γραφόταν στην μητρική τους γλώσσα και τους πληροφορούσε για την πολιτική, το εμπόριο και τη φιλολογία.¹⁴

Αυτός ίσως ήταν ο λόγος που ο Δημ. Αλεξανδρίδης το 1817 εγκαινίασε τον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*, ένα παράρτημα/συμπλήρωμα του κύριου ειδησεογραφικού φύλλου, όπου εκεί καταχωρούνταν φιλολογικές μελέτες, παρουσιάσεις βιβλίων, επιστημονικά άρθρα, νέα για το ελληνικό θέατρο, για τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων και πολλά άλλα.¹⁵

Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* είναι η μοναδική εφημερίδα που επιβίωσε σε τρία διαφορετικά χρονικά ορόσημα: στην προεπαναστατική περίοδο, στη διάρκεια του ελληνικού Αγώνα για ελευθερία, αλλά και στα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Όμως, οι οικονομικές δυσκολίες συν τω χρόνω γίνονταν περισσότερες, η εφημερίδα επανήλθε στο σχήμα της δισεβδομαδιαίας κυκλοφορίας, για να ολοκληρώσει τον εκδοτικό της κύκλο το 1836. Τέλος, να σημειωθεί ότι η εφημερίδα υπάκουε στις εντολές των αυστριακών αρχών, και αυτό έπραξε όταν δημοσίευσε –άμεσα- τον αφορισμό του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως εναντίον των πρωτεργατών της ελληνικής εξέγερσης.¹⁶

• **Περιοδικός Τύπος**

Σημαντικό ζητούμενο για το ελληνικό έθνος κατά την προεπαναστατική περίοδο ήταν η καλλιέργεια της παιδείας και η διοχέτευση στον ελληνικό χώρο της επιστημονικής γνώσης, σύμφωνα με τα διδάγματα του Διαφωτισμού. Το έργο αυτό ανέλαβαν να επιτελέσουν τα φιλολογικά περιοδικά τα οποία παρουσίασαν ασφαλή

14. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 74, 78.

15. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 80.

16. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 80.

γνώση των θεμάτων της παιδείας μας και όσα απασχολούσαν τη διανοήση της εποχής. Ειδικά την δεκαετή περίοδο που προηγήθηκε της ελληνικής επανάστασης (1811-1821), το δημοκρατικό και φιλελεύθερο κλίμα που είχε διαμορφωθεί στην Ευρώπη, επηρέασε θετικά την ενημέρωση του ελληνισμού, συμβάλλοντας στην πρόοδο του έθνους. Στο πλαίσιο αυτό, οι διακονούντες την ελληνική δημοσιογραφία στην προεπαναστατική περίοδο, έδωσαν δείγματα του δυναμισμού τους και του ελεύθερου πνεύματός τους (παράδειγμα, οι Θεόκλητος Φαρμακίδης και Κωνσταντίνος Κοκκινάκης, εκδότες του *Λόγιου Ερμής*).¹⁷ Να επισημανθεί ωστόσο πως, υπήρξαν περιοδικά που αντιτάχθηκαν στο ρεύμα του Διαφωτισμού, ενώ είχαμε και δριμείεις αντιπαραθέσεις μεταξύ διαφόρων εκδόσεων με αφορμή το γλωσσικό ζήτημα που κυριαρχούσε τον 19^ο αιώνα (δείτε πιο κάτω περιοδικό «Καλλιόπη»).

Ας δούμε παρακάτω τα πιο σημαντικά περιοδικά της εποχής.

Ερμής ο Λόγιος (1811-1821)

Εμπνευστής και χορηγός της 15νθήμερης έκδοσης *Λόγιος Ερμής* υπήρξε ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ενώ ο Άνθιμος Γαζής, αρχιμανδρίτης σε ορθόδοξο ναό της Βιέννης, ανέλαβε τον Ιανουάριο του 1811 την έκδοση του πρώτου αυτού ελληνικού φιλολογικού περιοδικού. Η Βιέννη για τον ελληνικό περιοδικό Τύπο ήταν και πάλι το σημείο αναφοράς, όπως ήδη συνέβη από το 1784 και μετά, όταν εκεί άρχισαν να εκδίδονται οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες. Άλλωστε, τα αυστριακής και ελληνικής ιδιοκτησίας τυπογραφεία, προωθούσαν με γρήγορους ρυθμούς τις ελληνικές εκδόσεις χάρη στα προνόμια που τους είχαν παραχωρηθεί.¹⁸

Στο πρώτο τεύχος του *Λόγιου Ερμής*, ο Άνθιμος Γαζής προΐδεάζει τους αναγνώστες για τα προγράμματα και τους στόχους του περιοδικού, για τα οικονομικά, τις συνδρομές, αλλά και για τον τρόπο διανομής του. Παρ'όλα αυτά, το πρώτο άρθρο του Γαζή μοιάζει γενικόλογο, αποφεύγοντας να θέσει τις προτεραιότητες της ειδησεογραφίας του περιοδικού, αλλά και να οριοθετήσει την δική του πολιτεία ως εκδότης. Ωστόσο, έδειξε έκδηλο ενδιαφέρον για την ελληνική αρχαιότητα ως ορόσημο της εθνικής αυτογνωσίας των Ελλήνων. Το δεδομένο αυτό

17. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 84,86.

18. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 90.

κορυφώθηκε το 1814, όταν ο *Λόγιος Ερμής* δημοσίευσε το καταστατικό της Φιλομούσου Εταιρείας, στο οποίο καθοριζόταν ως πρωταρχικός στόχος η διαφύλαξη των αρχαιοτήτων και η ίδρυση Μουσείου στην Αθήνα.¹⁹

Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε το περιοδικό (πάνω φωτό) φάνηκαν από την αρχή της πορείας του, στοιχείο που αντικατοπτρίστηκε στις συνεχείς αλλαγές του υπεύθυνου εκδότη. Ο Άνθιμος Γαζής, ήδη από το 1812 διαχειριζόταν με κόπο τη συνέχιση της έκδοσης, έτσι που το 1813 επιστρατεύθηκε ο Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860)²⁰ για να διασώσει τον *Λόγιο Ερμή*. Τόσο ο

19. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 100, 104.

20. Γεννήθηκε στη σημερινή Νίκαια της Λάρισας. Έλαβε τη βασική μόρφωση στο χωριό του και τη Λάρισα, όπου το 1802 χειροτονήθηκε διάκονος με το όνομα Θεόκλητος και στη συνέχεια μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου φοίτησε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή (1804-1806). Συνέχισε τις σπουδές του στη Σχολή των Κυδωνιών.

Υπήρξε οπαδός των ιδεών του Αδαμάντιου Κοραή, ενώ επιχείρησε τη μετατροπή της Εκκλησίας σε «Εθνικό θεσμό» υπό κρατικό έλεγχο και χαρακτηρίστηκε ως ο «πολιτικός θεολόγος» του 19ου αιώνας. Θεωρούσε ότι η Αγία Γραφή, έπρεπε να μεταγλωττιστεί στην απλοελληνική, ώστε να είναι κατανοητή από το λαό.

Τον Μάιο του 1821, έφτασε στην Ηπειρωτική Ελλάδα για να ριχτεί στον Αγώνα, μετέβη στις Σπέτσες και στη συνέχεια στο στρατόπεδο των Βερβαίων, όπου εντάχθηκε στο επιτελείο του Δημήτριου Υψηλάντη.

Ήταν εκδότης της πρώτης ελληνικής εφημερίδας «Σάλπιγξ Ελληνική».

Αδαμάντιος Κοραΐς, όσο και ο αγαπημένος του φίλος Αλέξανδρος Βασιλείου, αλλά και ο μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος, ήταν ένθερμοι υποστηρικτές του περιοδικού, ειδικά όταν βρισκόταν σε οικονομική ανέχεια. Μάλιστα, στην προκήρυξη του 1813, ο Αλέξανδρος Βασιλείου ανακοίνωνε ότι αναλάμβανε ο ίδιος τη θέση του Άνθιμου Γαζή, ως υπεύθυνος του *Λόγιου Ερμής*.²¹

Η οικονομική στενότητα για το περιοδικό συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια της ζωής του (1816-1821), όταν πλέον την έκδοση του *Λόγιου Ερμής* ανέλαβαν από κοινού ο Θεόκλητος Φαρμακίδης με τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (1781-1831).²² Τότε, επώνυμοι χορηγοί του περιοδικού ήταν ο Ιωάννης Βαρβάκης, ο ηγεμόνας Μολδαβίας Σκαρλάτος Καλλιμάχης και συλλογικά σωματεία. Γι' αυτό τον λόγο, τα τελευταία αυτά χρόνια, το περιοδικό κατάφερε να κυκλοφορεί σταθερά ανά δεκαπενθήμερο, σε δεκαεξασέλιδα τεύχη. Ο Κοραΐς, ως γεννήτωρ της ιδέας

Συμμετείχε ως μέλος στις δύο πρώτες Εθνοσυνελεύσεις και διορίστηκε μέλος του Αρείου Πάγου Ανατολικής Ελλάδος, Έφορος της Παιδείας και της Ηθικής Ανατροφής των Παιδών, και το διάστημα από το 1823 έως το 1825, δίδαξε στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας. Το 1825 διορίστηκε διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου και αρχισυντάκτης της «Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος» της μετέπειτα «Εφημερίδος της Κυβερνήσεως».

Υποστήριξε με θέρμη τη δημιουργία αυτοκέφαλης ελληνικής Εκκλησίας που θα διοικείται από Ιερά Σύνοδο, της οποίας υπήρξε ο πρώτος της γραμματέας (<https://el.metapedia.org/>).

21. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 98, 106.

22. Γεννημένος στην Χίο λαμβάνει τα πρώτα μαθήματα από τον δάσκαλο-αδελφό του Θεοδόσιο. Διδάσκεται ελληνικά, ιταλικά και μαθηματικά, για να συνεχίσει τις σπουδές του σε σχολεία της Κωνσταντινούπολης και του Βουκουρεστίου. Το 1800 μεταβαίνει στη Βιέννη για να συνεχίσει εκεί τις σπουδές του, αλλά οι οικονομικές δυσχέρειες τον αναγκάζουν να τις διακόψει. Στο μεγάλο διάστημα που ζει στη Βιέννη αναπτύσσει δραστηριότητα ως συγγραφέας, ποιητής, μεταφραστής πολλών θεατρικών έργων, αλλά και εγχειριδίων εκπαιδευτικού χαρακτήρα.

Από το 1816 αναλαμβάνει από κοινού με το Θεόκλητο Φαρμακίδη την έκδοση του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, πάντα με παρότρυνση του Κοραΐ. Παραμένει στη θέση αυτή συνεχίζοντας το έργο του και μετά την αποχώρηση του συνεργάτη του.

Το 1821, αμέσως μετά την έναρξη της επανάστασης-δέχεται εντονότερες πιέσεις από την αυστριακή κυβέρνηση να σταματήσει την έκδοσή του. Οι αφορισμοί του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' δεν δημοσιεύονται από τους Έλληνες δημοσιογράφους της Βιέννης με την πρόφαση πως χρειάζεται ειδική άδεια από την αυστριακή λογοκρισία. Ωστόσο επεμβαίνει ο επιτετραμμένος της Τουρκίας στην Βιέννη Ιωάννης Μαυρογένης, ο οποίος καλεί με έγγραφο του τον αντικαγκελλάριο Βαρόνο Sturmer να επιληφθεί και να «επιβάλει» στα ελληνόγλωσσα έντυπα τη δημοσίευση των πατριαρχικών αφορισμών.

Και ενώ ο Δημήτριος Αλεξανδριδής του *Ελληνικού Τηλέγραφου* υποκόπτει και τους δημοσιεύει, ο Κοκκινάκης και ο Σταγειρίτης (του περιοδικού *Καλλιόπη*), αρνούνται τη δημοσίευση, υπακούοντας στην πατριωτική επιταγή της συνείδησης. Η σθεναρή τους αντίσταση προξενεί νέα επέμβαση από τον Μαυρογένη που οδηγούν τους *Λόγιο Ερμής* και *Καλλιόπη* να δημοσιεύσουν μεν τους αφορισμούς του Πατριάρχη, αλλά και να διακόψουν οριστικά την έκδοσή τους. Φυλακίστηκε για τέσσερα χρόνια στις αυστριακές φυλακές ως συμμετέχων στις δράσεις της ελληνικής Επανάστασης. Αφέθηκε ελεύθερος το 1825, επέστρεψε στην Ελλάδα, αλλά με εξασθενημένη την υγεία του, για να πεθάνει στις 16 Φεβρουαρίου του 1831 (*Πολίτης-Χίος*, 2022 <https://www.politischios.gr/parelthon/konstantinos-kokkinakis-o-ek-ton-dieuthunton-tis-proepanastatikis-efimeridas-logios-ermis>).

δημιουργίας ελληνικού περιοδικού, δεν έπαψε ποτέ να μεριμνά για τον *Λόγιο Ερμή*, επισημαινοντας συχνά την ανάγκη να ενισχύεται και να βελτιώνεται για το καλό του γένους. Φαίνεται όμως πως ο αριθμός των συνδρομητών του δεν έφθασε ποτέ σε επίπεδα τέτοια, που θα του εξασφάλιζαν ανεμπόδιστη λειτουργία.²³

Το «κύκνειο άσμα» του *Λόγιου Ερμή* δόθηκε την 1^η Μαΐου 1821, όταν με τη διάδοση του μηνύματος της Ελληνικής Επανάστασης, ο Κ. Κοκκινάκης πείσθηκε αφόρητα και αναγκάστηκε να δημοσιεύσει τον αφορισμό του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ εναντίον των πρωτεργατών της εθνεγερσίας (κάτω φωτό).²⁴ Λόγω όμως των αρχικών-αλλεπάλληλων αρνήσεών του να δημοσιεύσει τον αφορισμό του Πατριάρχη, ο Κοκκινάκης συνελήφθη από την αυστριακή αστυνομία ως συμμετέχων στις επαναστατικές ενέργειες των Ελλήνων και φυλακίσθηκε μαζί με άλλους συμπατριώτες του για τα επόμενα τέσσερα χρόνια.

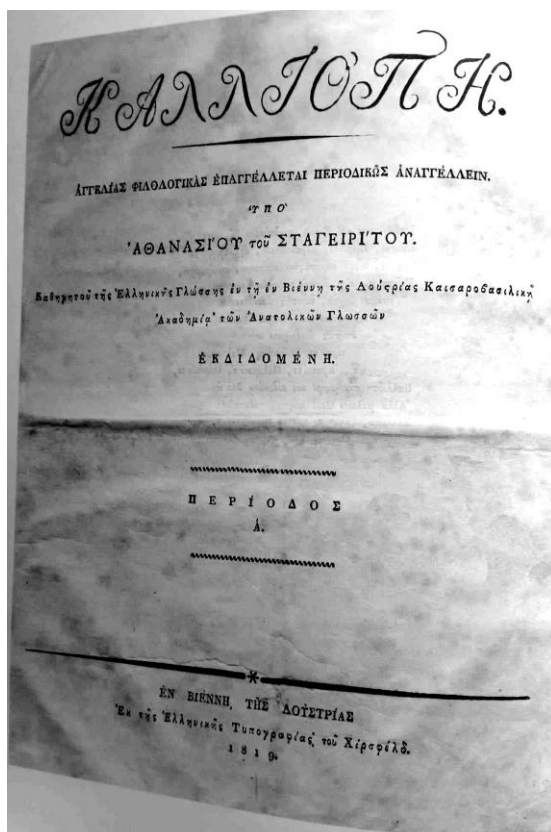
23. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 126, 128.

24. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 108, 110.

Η γενναία στάση του Κοκκινάκη και το δημοσιογραφικό του ήθος, αποτελούν παρακαταθήκη για το πώς πρέπει να δρουν οι λειτουργοί του Τύπου: να είναι έντιμοι επαγγελματίες, έχοντας οδηγό τη συνείδησή τους.

Καλλιόπη (1819-1821)

Το αντίπαλο δέος του *Λόγιου Ερμή* ήταν η *Καλλιόπη* (κάτω φωτό). Στα δύο χρόνια της κυκλοφορίας της, με εκδότη τον Αθανάσιο Σταγειρίτη (1780-1840),²⁵ η *Καλλιόπη* βρισκόταν σε συνεχή διαγκωνισμό με το περιοδικό της επιρροής του Αδαμάντιου Κοραή. Ήταν το διάστημα που κορυφωνόταν η αντιπαλότητα ανάμεσα στους «προοδευτικούς» και τους «συντηρητικούς». Από τη μια δηλαδή, οι υποστηρικτές του ευρωπαϊκού ρεύματος του Διαφωτισμού (ο Κοραής με τους συνοδοιπόρους του) και από την άλλη, όσοι αντιτάσσονταν σε αυτόν.

25. Λόγιος από τα Στάγειρα της Χαλκιδικής. Δραστηριοποιήθηκε στη Βιέννη όπου εργάστηκε ως καθηγητής της ελληνικής γλώσσας. Ανάμεσα στα διάφορα φιλολογικά, ιστοριογεωγραφικά και επιστημονικά κείμενα που συνέγραψε, και τις πολλές μεταφράσεις Γερμανικών έργων στα ελληνικά, ξεχωρίζει το έργο του με τίτλο *Ωγγλία* ή *Αρχαιολογία* το οποίο ολοκληρώθηκε σε 5 τόμους, και περιγράφει τα έθιμα και κοινωνία της αρχαίας Ελλάδας με σχολιασμό των ποιητών και συγγραφέων εκείνης της εποχής ([el.wikipedia.org/wiki/Αθανάσιος Σταγειρίτης](http://el.wikipedia.org/wiki/Αθανάσιος_Σταγειρίτης)).

Η Αικατερίνη Κουμαριανού επικρίνει σφοδρά τη στάση των συντακτών του περιοδικού *Καλλιόπη*, τασσόμενη με τους διαφωτιστές: *«Εγκλωβισμένοι στις επιταγές μιας συντηρητικής, αρνητικής ιδεολογίας, ωθούμενοι και από προσωπικές αντιπάθειες που είχαν βαθιά, ιδεολογικής υφής αίτια, κατέτειναν σε μια στείρα κριτική εναντίον του Λόγιου Ερμή και της κοραϊκής “φατριάς”, όπως αποκαλούσαν τους οπαδούς του Κοραή, σε μια πολεμική άγωνα, χωρίς καμιά χρησιμότητα και ακτινοβολία....η Καλλιόπη περιορίζεται να αντιπαρατάσσει αντιρρήσεις με πολλήν οξύτητα, χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο...με την έμπνευση και συχνά την υπογραφή του Παν. Κοδρικά, προκειμένου να αντιστρατευθούν τις προοδευτικές δυνάμεις του έθνους»* (1995, σελ. 132).

Την παραπάνω κριτική της Αικατερίνης Κουμαριανού διακρίνει υποκειμενικότητα και έλλειψη νηφάλιας προσέγγισης. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρά η τελευταία της πρόταση, αναφερόμενη στους συντάκτες της *Καλλιόπης*: *«...προκειμένου να αντιταχθούν τις προοδευτικές δυνάμεις του έθνους»*. Σύμφωνα δηλαδή με την Κουμαριανού, από τη μια μεριά οι θιασώτες του Διαφωτισμού ανήκαν στις *«προοδευτικές δυνάμεις»*, και από την άλλη οι *«εγκλωβισμένοι, στείροι και άγονοι αρνητές»* του Διαφωτισμού. Αφορισμοί που παραπέμπουν περισσότερο σε ξύλινο πολιτικό λόγο, χωρίς επιχειρηματολογία. Και αυτό, διότι δεν λαμβάνει υπόψη της τις εύλογες ανησυχίες πολλών Ελλήνων που θεωρούσαν πως οι ευρωπαίοι διαφωτιστές δεν κόμιζαν πρόοδο για την Ελλάδα, αλλά στοιχεία που διάβρωναν τη γλώσσα μας και το ελληνορθόδοξο στοιχείο. Προφανώς, η Κουμαριανού λησμονεί να αναφερθεί στο ότι δυτικές δυνάμεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, καλλιέργησαν τη διάλυση των θρησκευτικών δεσμών των ορθόδοξων λαών με το Πατριαρχείο, επιτιθέμενοι στο εσωτερικό του ποιμνίου του με μισιονάριους προσηλυτιστές (Μυστακίδου, 2005: 100). Ρωμαιοκαθολικοί και προτεστάντες ήταν στην πράξη μεταμφιεσμένοι πράκτορες που είχαν απώτερο σκοπό να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της Δύσης στην οθωμανική Ανατολή, με ταυτόχρονο προσηλυτισμό των ορθοδόξων. Και όλα αυτά, στα πλαίσια των ευρωπαϊκών δυνάμεων του Διαφωτισμού. Το 1880, το εβδομαδιαίο έντυπο *Εκκλησιαστική Αλήθεια* που κυκλοφορούσε στην Κωνσταντινούπολη, έγραφε για τη δράση των προσηλυτιστών: *«Εκ χωρών αποτάτων προερχόμενοι ήλθον και έρχονται επί την Ανατολήν προφάσει μεν κοπιάσαι υπέρ της πνευματικής μορφώσεώς τε και διαπλάσεως πάντων των ανά την Ανατολήν εθνών*

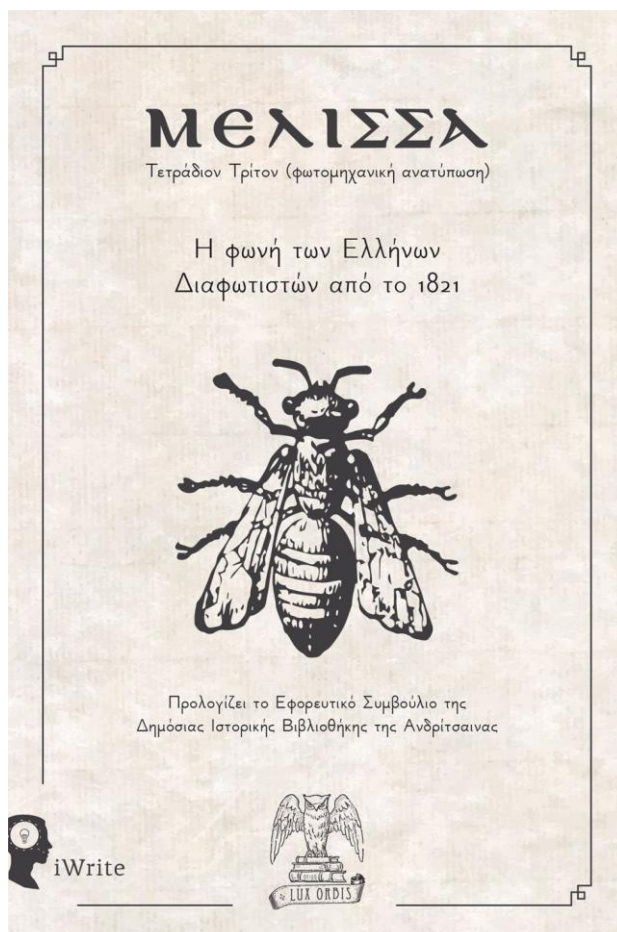
πράγματι δε προς εγκατασποράν διδασκαλίας αλλοτρίας του ευαγγελικού κηρύγματος...» (Εκκλησιαστική Αλήθεια, 1880: 5 - Μυστακίδου, 2005: 101). Επομένως, οι δυτικοί δεν είχαν σκοπό να δια φωτίσουν, ούτε κινούνταν από αγνό χριστιανικό ζήλο. Γιατί αν ήταν ανιδιοτελείς θα στρέφονταν προς τα εκατομμύρια αλλόπιστους και όχι προς τους Έλληνες που ανήκαν στο χριστιανικό ποίμνιο και οι διαφορές τους με τους παπικούς ή προτεστάντες περιορίζονταν μόνο σε δογματικά ζητήματα (Μυστακίδου, 2005: 10,102). Αυτή τη διάσταση την προσπερνά η Κουμαριανού, γι' αυτό η θέση της περί «προοδευτικών δυνάμεων του Διαφωτισμού» και «αρνητών της προόδου» διαπνέεται από προσωπική προκατάληψη. Η αμφισβήτηση δε, και ο σκεπτικισμός έναντι του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού εξακολουθούν να υφίστανται ως τις μέρες μας από κορυφαίους διανοητές, όπως οι αείμνηστοι, πατήρ Γεώργιος Μεταλληνός, Νεοκλής Σαρρής, Σαράντος Καργάκος, καθώς και ο νυν Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ, οι οποίοι μόνον στείροι και άγονοι δεν μπορούν να χαρακτηριστούν. Ο Μητροπολίτης Σεραφείμ μάλιστα, έχει δηλώσει για τον Διαφωτισμό: «Είναι αντίχριστο ιδεολογικό κίνημα του 18ου αιώνας, που υπήρξε το νομοτελειακό αποτέλεσμα του φραγκικού και παπικού μεσαίωνα...Δυστυχώς, μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, κάποιοι “άκαπνοι” δυτικοσπουδαγμένοι Έλληνες, με προεξάρχοντα τον Αδαμάντιο Κοραή, θέλησαν να μεταφέρουν στην πατρίδα μας τα δήθεν “φώτα της πολιτισμένης Ευρώπης”, με σκοπό να διαλύσουν, όπως νόμιζαν, την “καταχνιά του Μεσαίωνα” και να δώσουν “νέα πνοή” στο νεοελληνικό κράτος, “με το ευρωπαϊκό πνεύμα, τον ευρωπαϊκό πολιτισμό”. Οι προαιώνιες αξίες του Ελληνορθόδοξου πολιτισμού μας θεωρήθηκαν παρωχημένες και ασυμβίβαστες με τον “Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό” και ως εκ τούτου προσπάθησαν να αλλοιώσουν την ταυτότητά μας και να μας μεταβάλουν σε “κοσμοπολίτες”, δηλαδή σε ανθρωπομάζα χωρίς αξίες και ιδανικά». (Πειραιώς Σεραφείμ, Βήμα Ορθοδοξίας, 12-10-2020).

Ένα επιπλέον ζήτημα, ήταν το γλωσσικό το οποίο είχε λάβει κορυφαίες διαστάσεις εκείνη την εποχή, απασχολώντας τους λόγιους για το είδος της γλώσσας που θα χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες. Από τη μια μεριά, όσοι υποστήριζαν την αποκλειστική χρήση της καθομιλουμένης (δημοτικής) και από την άλλη, οι θιασώτες της επαναφοράς της αρχαίας ελληνικής. Ο Κοραής προτίμησε τη μέση οδό: την καθαρεύουσα, με τον «καθαρισμό» της ελληνικής γλώσσας από τις ξένες επιδράσεις

που είχε δεχτεί. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η αντιπαλότητα στα περιοδικά *Λόγιος Ερμής* και *Καλλιόπη* πρέπει να ειδωθεί υπό το πρίσμα της πνευματικής έγνοιας διανοητών υπέρ του έθνους: ο *Λόγιος Ερμής* ως έντυπο που προωθούσε ένα εκσυγχρονισμένο γλωσσικό ιδίωμα και η *Καλλιόπη* ως περιοδικό προσηλωμένο στις αρχαιοελληνικές ρίζες της γλώσσας μας. Μην ξεχνάμε άλλωστε, ότι ο εκδότης της *Καλλιόπης*, Αθανάσιος Σταγειρίτης, ήταν υπέρμαχος της χρήσης των αρχαίων ελληνικών.

Μέλισσα (1819-1821)

Ήταν το σημαντικότερο περιοδικό που εκδόθηκε στο Παρίσι (κάτω φωτό) και αποτέλεσε δημοσιογραφικό όργανο των λεγόμενων «προοδευτικών δυνάμεων», ευρισκόμενο σε συνεχείς ιδεολογικούς διαξιφισμούς με τους «συντηρητικούς», οι οποίοι από την πλευρά τους αντιστέκονταν στους διαφωτιστές.

Το 15νθήμερο περιοδικό εκδόθηκε από τον Σ. Κονδό, από δε το 1820 την έκδοση ανέλαβε ολιγομελής «εταιρεία», ενώ ενισχυόταν οικονομικά από φιλοκοραϊκούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης, του Ιασίου, του Βουκουρεστίου, της Κέρκυρας και της Οδησού.²⁶

Τα δημοσιεύματα της *Μέλισσας*, ειδικά του 1820 έως και του 1821, διακρίνονταν από μαχητικό και συγκρουσιακό τόνο εναντίον των συντηρητικών θέσεων της *Καλλιόπης* και ιδιαίτερα του συντάκτη Π. Κοδρικά, που χρησιμοποιούσε υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς για τους υπέρμαχους των διδαγμάτων του Διαφωτισμού. Στο πνεύμα της αντιμετώπισης των ιδεολογικών της αντιπάλων, η *Μέλισσα* προκήρυξε τρία ετήσια βραβεία, σε μια προσπάθεια ευρύτερης συμμετοχής απέναντι στους «συντηρητικούς» κύκλους.²⁷

Εν κατακλείδι, η *Μέλισσα* ανέλαβε να προβάλλει, να υπερασπίσει και να διαδώσει στο ελληνικό περιβάλλον τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, παρέχοντας παράλληλα στους αναγνώστες του περιοδικού δημοσιεύματα γενικής παιδείας. Η έκδοση διακόπηκε το 1821 λόγω της συνεχούς μείωσης των συνδρομητών της. Άλλωστε, με το ξέσπασμα της Επανάστασης τα περιοδικά ανέστελλαν την έκδοσή τους, ενώ από τη στιγμή που ξεκίνησε ο Αγώνας παρουσιαζόταν πιο επιτακτική η ανάγκη της ίδρυσης εφημερίδων στο ελληνικό έδαφος.²⁸

Αθηνά (28/2/1819- 15/5/1819)

Ακόμη ένα 15νθήμερο περιοδικό τυπώνεται στο Παρίσι, έτσι που στην «Πόλη του Φωτός» αναπτύσσεται έντονη ελληνική δημοσιογραφική δραστηριότητα. Όπως φαίνεται και στην παρακάτω φωτογραφία, ο πλήρης τίτλος του περιοδικού ήταν «ΑΘΗΝΑ, ή Εφημερίς περιοδική, φιλολογική, επιστημονική και εμπορική». Επρόκειτο δηλαδή για δημοσιογραφικό όργανο γενικής παιδείας, παρέχοντας στους αναγνώστες γνώσεις γενικού ενδιαφέροντος για τα γράμματα, τις επιστήμες, την πολιτική θεωρία και την οικονομία.²⁹

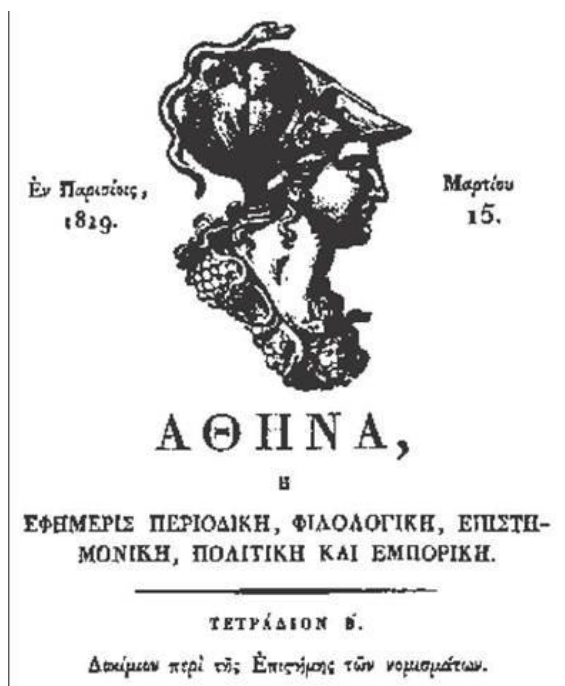
26. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 144, 146.

27. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 152, 154, 156.

28. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 158, 160.

29. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 162.

Το έντυπο κινήθηκε στο πνεύμα του Διαφωτισμού, με τους συντάκτες του να φιλοδοξούν να προβάλουν θέματα που συνέβαλαν στην πολιτισμική ανέλιξη του

ελληνισμού, καθώς και στην ευδωση των κοινωνικών του αιτημάτων. Υπεύθυνος εκδότης ήταν ο Παναγιώτης Ιωαννίδης έχοντας ως ομάδα υποστήριξης λόγιους, όπως τον Κωνσταντίνο Οικονόμου και εμπόρους, όπως τον Ιωάννη Πολυχρονιάδη.³⁰

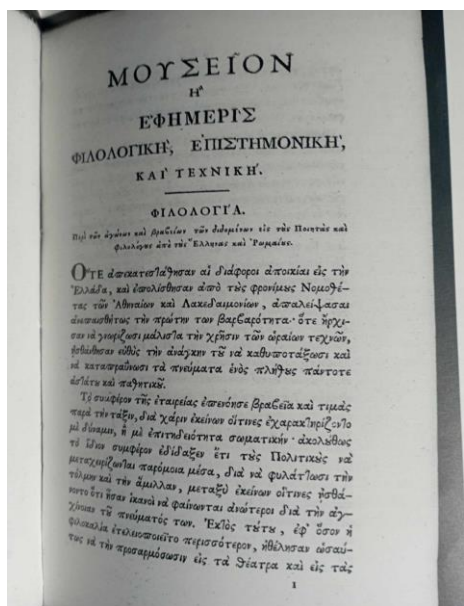
Η *Αθηνά* αναδημοσίευε άρθρα μεταφρασμένα από γαλλικά έντυπα, που είχαν αντικείμενο την αρχαιολογία, γεωγραφία, παιδαγωγική, τις φυσικές επιστήμες, την αστρονομία, τα μαθηματικά, αλλά και άρθρα κοινωνικού προβληματισμού. Ωστόσο, η αδεξιότητα και η απειρία που διέκρινε τους υπεύθυνους της έκδοσης, αποτέλεσαν ανασχετικό παράγοντα, με συνέπεια ο βίος της να είναι πολύ σύντομος. Στις 15 Μαΐου 1819 η *Αθηνά* εξέδωσε το 6^ο και τελευταίο τεύχος της (το ονόμαζε «Τετράδιον»). Να σημειωθεί ότι η *Αθηνά*, αν και κινήθηκε στην ίδια γραμμή του Διαφωτισμού με τον *Λόγιο Ερμή*, ωστόσο δέχθηκε τις επικρίσεις του τελευταίου, μιας και κατηγορήθηκε ως «κλέπτρα» επειδή αναδημοσίευε άρθρα από γαλλικά έντυπα, χωρίς να αναφέρει την πηγή προέλευσης των άρθρων. Ακόμη βαρύτερη ήταν η

30. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 162, 170, 174.

μομφή του *Λόγιου Ερμή* προς τους συντάκτες της *Αθηνάς* ότι αγνοούσαν ή κακοποιούσαν την ελληνική γλώσσα.³¹

ΜΟΥΣΕΙΟΝ (Ιούλιος 1819)

Το τελευταίο και πιο βραχύβιο ελληνικό περιοδικό που κυκλοφόρησε προεπαναστατικά. Έχει όμως ιδιαίζουσα σημασία το «ΜΟΥΣΕΙΟΝ ή Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνική» (κάτω φωτό), διότι πρόκειται για τη συνέχεια της *Αθηνάς*, με τον ίδιο εκδότη (Παναγιώτη Ιωαννίδη) να μεταστρέφει το νέο του περιοδικό σε αντίπαλο της κοραϊκής πτέρυγας.

Όπως είδαμε παραπάνω, ο *Λόγιος Ερμής* είχε εκτοξεύσει βαριές μομφές στους υπεύθυνους της *Αθηνάς* ίσως αυτό ήταν το κίνητρο που ώθησε τον Ιωαννίδη να εκδώσει το *ΜΟΥΣΕΙΟΝ*-και για λόγους αντεκδίκησης. Μάλιστα, στο τιτλοφορούμενο άρθρο του «Είδησις», ο Ιωαννίδης ενημερώνει τους αναγνώστες ότι οι «Ερμογράφοι» (εννοεί τους υπεύθυνους του *Λόγιου Ερμή*) ασκούσαν τέτοια πολεμική, φθάνοντας έως του σημείου να εμποδίσουν την κυκλοφορία της *Αθηνάς* στην Αυστρία. Έτσι, το *ΜΟΥΣΕΙΟΝ* αποκάλυπτα τάσσεται με τους αντικοραϊστές,

31. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 168, 174.

ενώ δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει βαριές εκφράσεις, όπως ο «άθλιος κόραξ» υπαινισσόμενος τον Κοραή, χωρίς να τον κατονομάζει.³²

Το περιοδικό, αν και αποσκοπούσε στη διαπαιδαγώγηση των αναγνωστών με θέματα επιστήμης, φιλολογίας, κριτικής, αναλώθηκε περισσότερο στη διαμάχη του με τον Κοραή. Τελικά, δεν κατάφερε παρά να εκδώσει ένα τεύχος.

32. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 180.

Κεφάλαιο Β': Ο Τύπος στον Αγώνα

Όταν ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση, δεν υπήρχε οργανωμένος τυπογραφικός μηχανισμός που θα επέτρεπε την εκτύπωση, δημοσίευση και διανομή πλειάδας εφημερίδων στα κυριότερα ελληνικά αστικά κέντρα, τα οποία αποτελούσαν τα κέντρα αναφοράς του Αγώνα. Ωστόσο, η έλλειψη τεχνολογίας, δεν εμπόδισε τους Έλληνες να προβούν στην έκδοση των πρώτων χειρόγραφων εφημερίδων, οι οποίες σκοπό είχαν να τονώσουν το πατριωτικό και αγωνιστικό φρόνημα του αγωνιζόμενου για την Ελευθερία του, λαού. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί την τεράστια σημασία του Τύπου, ο οποίος λειτούργησε υπέρ του Γένους σε κρίσιμες ώρες, ακόμη και αν τα μέσα που χρησιμοποιούσε ήταν αναχρονιστικά και η μορφή της ενημέρωσης ξεπερασμένη.³³

- **Χειρόγραφες εφημερίδες**

Εφημερίδα ψευδών ειδήσεων στην υπηρεσία των Ελλήνων (1821)

Η *Εφημερίδα του Γαλαξιδίου* είναι η πρώτη χειρόγραφη εφημερίδα, για την οποία δεν γνωρίζουμε τον συντάκτη ούτε τον εκδότη της. Κυκλοφόρησε δύο μέρες μετά την κήρυξη της Επανάστασης, στις 27 Μαρτίου 1821,³⁴ και τη χαρακτήρισαν «ψευτοεφημερίδα». Χρησιμοποιώντας σύγχρονους όρους, θα την αποκαλούσαμε εφημερίδα των fake news, γιατί δημοσίευε παραποιημένες ή ολότελα φανταστικές και μυθώδεις ειδήσεις. Ωστόσο, αν σήμερα τα fake news έχουν αρνητική σημειολογία, οι ψευδείς ειδήσεις της *Εφημερίδας του Γαλαξιδίου* είχαν σκοπό να τονώσουν το φρόνημα του λαού, το δίκαιο του Αγώνα του, να διαλύσουν τους φόβους ή δισταγμούς και αμφιταλαντεύσεις του.³⁵ Θα παρομοιάζαμε το εγχείρημα των μυθοπλασιών της *Εφημερίδας του Γαλαξιδίου* με το μύθο του Διγενή Ακρίτα: ένα μυθικό πρόσωπο που ταυτιζόταν με τους άγρυπνους φρουρούς των βυζαντινών

33. Αικ. Κουμαριανού, «Χειρόγραφες Εφημερίδες», στο *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Α', Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971, σ.3.

34. Ενδεχομένως η *Εφημερίδα του Γαλαξιδίου* να είχε εκδώσει και άλλο φύλλο, πριν την κήρυξη της Επανάστασης, ωστόσο σε μας είναι γνωστό μόνον το τεύχος της 27ης Μαρτίου 1821.

35. Αικ. Κουμαριανού, «Εισαγωγή», στο *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Α', Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971, σ. ιβ', ιγ'.

συνόρων, και το *Έπος* του οποίου εκφράζει τα ιδεώδη και τους πόθους των Ελλήνων. Αυτό τον ρόλο έπαιξε και η *Εφημερίδα του Γαλαξιδίου για τους μαχόμενους Έλληνες: φανταστικές μεν ειδήσεις, αλλά γραμμένες έτσι που να μπαίνουν στο μυαλό και να εμπνυχώνουν τον λαό*, μάλιστα δε, με τέτοιο τρόπο διατυπωμένες, που να μην μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί η εγκυρότητά τους. Όπως η ακόλουθη: «*Σήμερα μας ήρθαν ειδήσεις από σημαντικά προσώπα της Πόλης και του Μορέος, και μας λένε το πως οι Ρούσοι επεράσαν τα Μπαλκάνια και τραβάνε ντρίντα στην Μπόλη... Οι Τούρκοι τραβιώνται στη πέρα πάντα.*

*Πέντε Ρούσικα καράβια εξεμπαρκάρισαν ασκέρι στη Μάνη και Νηόκαστρο, και τράβιζαν ντρίτα το κόρφο της Πάτρας για να βγάνουν το άλλο ασκέρι, το τσιμπιχανέ, και εκατό χιλιάδες φλωριά (N° 100.000), πεσκέσι της Ρουσίας στους Ρωμαίους των αρμάτων».*³⁶ Όπως σχολιάζει η Αικατερίνη Κουμαριανού, υπήρχε σιγουριά «*πως τέτοιες φήμες θα ξεσήκωναν ευκολότερα τον ελληνισμό...και θα τον εμπνυχώναν, όταν στις δύσκολες ώρες άκουγε και διάβαζε πως δεν βρισκόταν μόνος και αβοήθητος, αλλά είχε συνεπίκουρη την μεγάλη χριστιανική δύναμη του βορρά*».³⁷

Εφημερίς Αιτωλική (1821)

Δεύτερη χρονολογικά χειρόγραφη εφημερίδα είναι η *Εφημερίς Αιτωλική* (κάτω εικόνα*), η οποία εκδόθηκε στο Μεσολόγγι. Έχουν διασωθεί τρία φύλλα της, το 1^ο, το 2^ο και το 7^ο, μεταξύ 10^{ης} Αυγούστου και 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1821. Κυκλοφορούσε κάθε πέμπτη μέρα, σε τετρασέλιδη ή δισέλιδη-δίστηλη έκδοση. Εκδότης της θεωρείται ο Νικόλαος Λουριώτης³⁸ και ήταν επίσημο όργανο της «προσωρινής Διοικήσεως της Χέρσου Ελλάδος».³⁹

36. Λ. Δόλγερας, Fake news στην Επανάσταση, στο *The books' journal*, 22/2/2021, <https://booksjournal.gr/stiles/3119-fake-news-sthn-epanastash..>

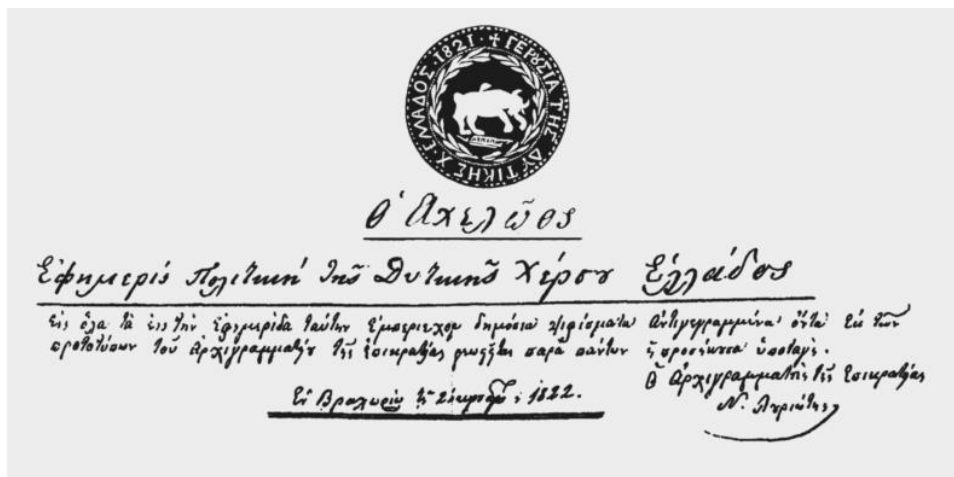
37. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.ιε'.

38. Λόγιος και πολιτικός που καταγόταν από την Άρτα (1783-1832) και έδρασε κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Υπήρξε αρχιγραμματέας της Γερουσίας, φροντιστής της οικονομίας και γραμματέας επί των Εκκλησιαστικών. Εξέδωσε επίσης την εφημερίδα *Αχελώος*.

39. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, *Ελληνική Δημοσιογραφία*, Τύποις: Διον. Πετσάλι, Αθήνα 1939, σ.10,12.

Ο Αχελώος (1822)

Τρίτη κατά σειρά χειρόγραφη εφημερίδα είναι *Ο Αχελώος* η οποία τυπωνόταν στο Βραχώρι (σημερινό Αγρίνιο). Σύμφωνα με όσα αποκαλύπτει στο αρχείο του ο Σπυρίδωνας Λάμπρος,⁴¹ *Ο Αχελώος* εμφανίστηκε στις 24 Φεβρουαρίου 1822. Ως υπεύθυνος εκδότης αναφέρεται ο Νικόλαος Λουριώτης.⁴²

Ο Αχελώος θεωρείται πρόδρομος των επίσημων κυβερνητικών φύλλων, «δημοσιεύοντας θεσπίσματα και αποφάσεις της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος»,⁴³ όπως δηλαδή έκαναν και οι μετέπειτα εφημερίδες της «Διοικήσεως». Αυτή την ιδιότητα του *Αχελώου* φαίνεται να υποδηλώνει η σφραγίδα «Γερουσία» που υπάρχει πάνω από τον τίτλο της εφημερίδας (πάνω εικόνα).

«Εκτύπωση» και διανομή των χειρόγραφων εφημερίδων

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαδικασία σύνταξης και διανομής των χειρογραφημένων εφημερίδων.

Αφού ο εκδότης συνέλεγε την ειδησεογραφία (είτε από στόμα σε στόμα πληροφορίες, είτε από επιστολές που λάμβανε), έγραφε ο ίδιος το φύλλο της εφημερίδας. Στη συνέχεια, αυτό αντιγραφόταν σε μεγάλο αριθμό φύλλων τα οποία

41. Ο Σπυρίδωνας Λάμπρος (1851-1919) ήταν πολιτικός και ιστορικός που διετέλεσε και πρωθυπουργός της Ελλάδας (27 Σεπτεμβρίου 1916 – 21 Απριλίου 1917)-
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%80%CF%85%CF%81%CE%AF%CE%B4%CF%89%CE%BD_%CE%9B%CE%AC%CE%BC%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%82.

42. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.ιζ'.

43. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.ιζ'.

δίνονταν σε «πεζοδρόμους» για να διανεμηθούν σε γειτονικές και όχι μόνο πολιτείες. Για παράδειγμα, πληροφορίες αναφέρουν ότι οι εφημερίδες της Ρούμελης κυκλοφορούσαν και στην Πελοπόννησο. Και από εκεί, με το ίδιο σύστημα αναπαραγωγής φύλλων διά της αντιγραφής τους, γινόταν ευρύτερη η διάδοσή τους. Ο τρόπος αυτός διανομής εφημερίδων συνεχιζόταν ακόμη και στα χρόνια του Καποδίστρια.⁴⁴

- **Οι πρώτες έντυπες εφημερίδες**

Σάλπιξ Ελληνική (1821)

Η *Σάλπιξ Ελληνική* (πάνω φωτό) είναι η πρώτη έντυπη εφημερίδα που εκδόθηκε στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην επαναστατημένη Καλαμάτα, την 1η Αυγούστου 1821. Τυπώθηκε στο μικρό τυπογραφείο που είχε φέρει ο Δημήτριος Υψηλάντης από την Τεργέστη. Η εγκατάσταση του τυπογραφείου και του πιεστηρίου έγινε από τον Κωνσταντίνο Τόμπρα (Έλληνας τυπογράφος από τις Κυδωνίες-σημερινό Αϊβαλί- της Μ. Ασίας), ο οποίος έγινε ο στοιχειοθέτης και αρχιεργάτης της

44. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.10'.

Σάλπιγγος.⁴⁵ «Επιστάτης και εκδότης» ορίσθηκε ο κληρικός Θεόκλητος Φαρμακίδης, με προϋπηρεσία στον Τύπο (*Λόγιος Ερμής*) και πανεπιστημιακή μόρφωση.⁴⁶

Στο πρώτο του άρθρο, ο Φαρμακίδης σημειώνει: «*Εις τας παρούσας περιστάσεις της Ελλάδος, ότε το ελληνικόν γένος, μη υπομένον τον βαρύν της τυραννίας ζυγόν, τον οποίον έφευεν αναζίως αιώνας ολοκλήρους, απεφάσισεν υπό την προστασία της Θείας Προνοίας, να πιάση τα όπλα, διά να αναλάβη την οποίαν απώλεσεν αυτονομίαν, είναι αναγκαιοτάτη εφημερίς εις την Ελλάδα εκδιδομένη*».⁴⁷

Η Σάλπιγξ Ελληνική είχε πολύ σύντομο βίο. Διέκοψε την έκδοσή της με τη διανομή του τρίτου φύλου, όταν ο Φαρμακίδης αποχώρησε μην αντέχοντας τις επεμβάσεις και την προληπτική λογοκρισία. («Δεν ενέδωσα εις το δεσποτικόν μέτρον της προεξετάσεως»). Οι σχέσεις άλλωστε Τύπου και εξουσίας στην Ελλάδα δοκιμάστηκαν αρκετά στην περίοδο του Αγώνα (βλέπε: Η Ελευθεροτυπία στον 19^ο αιώνα). Και τα τρία φύλλα της Σάλπιγγος φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.⁴⁸

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας δημοσίευσε το μεγαλύτερο μέρος της προκήρυξης του Αλέξανδρου Υψηλάντη «Μάχου υπέρ Πίστεως και Πατρίδος», την οποία είχε απευθύνει από το Ιάσιο στις 24 Φεβρουαρίου 1821 για την επανάσταση στη Μολδοβλαχία. Ο επίλογος της προκήρυξης δημοσιεύτηκε στο δεύτερο φύλλο της Σάλπιγγος, ολοκληρωνόταν δε με το εθνεγερτικό κάλεσμα «*Εις τα όπλα λοιπόν, φίλοι, η Πατρίς μας προσκαλεί!*». Το δεύτερο επίσης φύλλο εμπεριείχε ενημέρωση για την πολιορκία της Τριπολιτσάς, καθώς και επιστολή του ναυάρχου του ελληνικού στόλου Ιάκωβου Τομπάζη, αναφορικά με τις επιτυχίες του στόλου μας απέναντι στον τουρκικό. Το τρίτο και τελευταίο φύλλο δημοσίευσε επιστολή-γνωστοποίηση της Μεσσηνιακής Συγκλήτου και του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη προς τις ευρωπαϊκές Αυλές, πως οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν για την ελευθερία τους.⁴⁹

45. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.8,9.

46. Πηγή: <https://www.sansimera.gr/articles/302>.

47. Πηγή: <https://www.sansimera.gr/articles/302>.

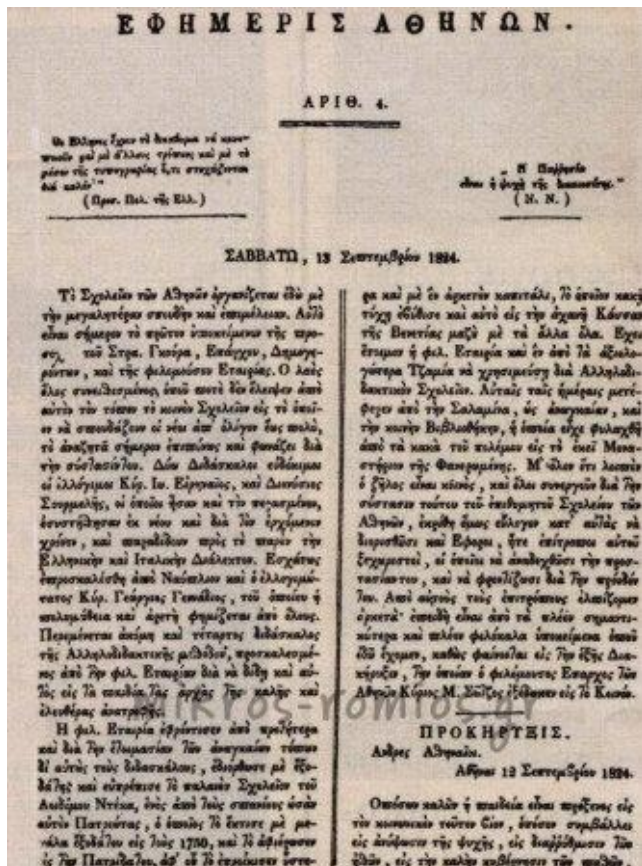
48. Πηγή: <https://www.sansimera.gr/articles/302>.

49. Αικ. Κουμαριανού, «Σάλπιξ Ελληνική», στο *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Α', Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971, σ.40-54.

• Ο Αθηναϊκός Τύπος

Εφημερίς των Αθηνών (1824-1826)

Η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στην Αθήνα ήταν η *Εφημερίς των Αθηνών* με διευθυντή τον λόγιο Γεώργιο Ψύλλα.

Το πρώτο φύλλο εκδόθηκε στις 20 Αυγούστου 1824 με έδρα τη Σαλαμίνα, που θεωρούνταν ασφαλές καταφύγιο⁵⁰, αλλά γρήγορα η έδρα μεταφέρθηκε στην Αθήνα, μετά από επιθυμία του φιλέλληνα συνταγματάρχη Λέστερ Στάνχοουπ, στο τυπογραφείο και πιεστήριο του οποίου τυπωνόταν η εφημερίδα (πάνω φωτό). Για την ακρίβεια, το τυπογραφείο-πιεστήριο ήταν δωρεά του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου και το έφερε στην Αθήνα ο ίδιος ο φιλέλληνας συνταγματάρχης Στάνχοουπ. Ήρθε αυτοπροσώπως και απευθύνοντας επιστολή στους Αθηναίους τους προέτρεπε να χρησιμοποιήσουν το τυπογραφείο «εις το συμφέρον του λαού»: «Οι

50. Έ. Σταυροπούλου, «Ο Αθηναϊκός Τύπος» στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005, σ.242.

Ελληνες έχουν το δικαίωμα να κοινοποιούν και με άλλους τρόπους και με τα μέσα της τυπογραφίας ό,τι στοχάζονται δια το καλόν».⁵¹

Ο Στάνχοουπ επέλεξε την Αθήνα για έδρα της *Εφημερίδας των Αθηνών*, επειδή η εκεί παρουσία των Οδυσσέα Ανδρούτσου και Ιωάννη Γκούρα την καθιστούσαν σχετικά ασφαλή, κυρίως όμως επειδή η αρχαία αίγλη της πρωτεύουσας συγκινούσε ιδιαίτερα τους φιλέλληνες.⁵² Αναφορικά με την ύλη του εντύπου, απεικόνιζε τις φάσεις του αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία και απελευθέρωσή τους από τον τουρκικό ζυγό. Τον τόνο έδινε το θαρραλέο πνεύμα του Αθηναίου λόγιου και διευθυντή της εφημερίδος Γεώργιου Ψύλλα, που έλεγε τα πράγματα με ειλικρίνεια και τόλμη.⁵³ Διέκοψε την έκδοσή της τον Απρίλιο του 1826 λόγω της πολιορκίας των Αθηνών από τα στρατεύματα του Κιουταχί, έχοντας ήδη προλάβει να εκδώσει 37 τεύχη.⁵⁴ Πέρασαν ωστόσο οκτώ χρόνια μέχρι την έκδοση νέας εφημερίδας στην Αθήνα (πρόκειται για την *Εθνική*).

• Ο Τύπος στο Ναύπλιο

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος (1825-1832)

Η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* η οποία κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του 1825, εν μέσω του Απελευθερωτικού Αγώνα, αποτελούσε επίσημο όργανο της Διοίκησης (κάτω φωτό). Δημοσίευε επίσημα έγγραφα, αποφάσεις, κυβερνητικές ανακοινώσεις, καθώς και τα Πρακτικά του Βουλευτικού.⁵⁵ Έδρα της ήταν το Ναύπλιο, το οποίο ως το 1834 ήταν η πρωτεύουσα της Ελλάδος. Ωστόσο, εκτός από το Ναύπλιο (2η κατά σειρά πρωτεύουσα της Ελλάδος), ως τόποι έκδοσης της εφημερίδας αναφέρονται επίσης η Αίγινα (1η πρωτεύουσα της Ελλάδος) και ο Πόρος.⁵⁶ Επί επτά έτη (όσο διήρκεσε η κυκλοφορία της) κάλυπτε τις ανάγκες της

51. «Εφημερίς των Αθηνών», στο *Ο Μικρός Ρομικός, Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Αθήνα του Μουσείου της πόλεων των Αθηνών, Ιδρύματος Βούρου-Ευταξία*, <https://mikros-romios.gr/>.

52. Έ.Σταυροπούλου, στο ίδιο, σ.242.

53. Έ.Σταυροπούλου, στο ίδιο, σ.242.

54. Έ.Σταυροπούλου, στο ίδιο, και , <https://mikros-romios.gr/>

55. Το Βουλευτικό ήταν ένα από τα δύο Σώματα που δημιουργήθηκαν στην Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδάου το 1822. Το άλλο ήταν το Εκτελεστικό.

56. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, στο

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CF%86%CE%B7%CE

κυβερνητικής εξουσίας, γι' αυτό και θεωρείται έντυπο-πρόδρομος της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως*. Η θεματολογία της ωστόσο περιελάμβανε επιπρόσθετη ύλη με πηγή έντυπα του εξωτερικού, αποσκοπούσα στην ενημέρωση και διαπαιδαγώγηση των αναγνωστών, απηχώντας τις ιδέες του Διαφωτισμού.⁵⁷ Να σημειωθεί ότι στο φύλλο της 21^{ης} Οκτωβρίου 1825, η εφημερίδα δημοσίευσε τον εθνικό ύμνο του Σολωμού.⁵⁸ Χαρακτηριστική ήταν η δημοσίευση κοραϊκών κειμένων, στοιχείο αξιοπρόσεκτο για το κατά «πόσο το έργο και η προσωπικότητα του Κοραή, βρήκε μέσα στον ελληνικό τύπο ομόθυμη αναγνώριση».⁵⁹ Η εφημερίδα χρησιμοποιούσε γλώσσα απλή, με σεβασμό στις αρχές της ελευθεροτυπίας και του αγαθού της παιδείας.

Εκδότες διετέλεσαν οι Θεόκλητος Φαρμακίδης (1825-1827), Γεώργιος Χρυσίδης (1827-1831), Ιωάννης Γαλιάτσας (1831-1832). Επειδή ο Θεόκλητος

[%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CF%82 %CF%84%CE%B7%CF%82 %CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82](#)

57. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, στο ίδιο.

58. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.15.

59. Αικ. Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Γ', Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971, σ.202.

Φαρμακίδης δημοσίευσε άρθρα κατά της κυβερνητικής πολιτικής, έξι μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του απομακρύνθηκε από το Βουλευτικό.⁶⁰

Η εφημερίδα έκλεισε οριστικά τον Μάρτιο του 1832, με διευθυντή τον Ιωάννη Γαλιάτσα (στενός φίλος του Προέδρου της Ελληνικής Κυβερνήσεως Αυγουστίνου Καποδίστρια)⁶¹. Τη διαδέχθηκε η *Εθνική Εφημερίς* ως επίσημο φύλλο των ελληνικών κυβερνήσεων.⁶²

• Ο Τύπος στο Μεσολόγγι

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ: Η φωνή των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» του Μεσολογγίου (1824-1826)

Τα *Ελληνικά Χρονικά* αποτελούν την εφημερίδα-σύμβολο του Αγώνα, ήταν δε η πιο δημοφιλής της εποχής και διακρινόταν για το αλύγιστο, ελευθερόπνοο δημοσιογραφικό της πνεύμα, στοιχεία που και στις μέρες μας πρέπει να χαρακτηρίζουν κάθε Έλληνα δημοσιογράφο και εκδότη εφημερίδας.

Το έργο ωστόσο ανήκει σε δύο φιλέλληνες: στον Ελβετό Ιωάννη—Ιάκωβο Μάγιερ (1798-1826) και στον Βρετανό Λέστερ Στάνχοουπ (1784-1862). Ο Μάγιερ ήρθε από τη χώρα του συνεπαρμένος από τον αγώνα των Ελλήνων και αφού πολέμησε στο πλευρό τους στη ναυμαχία του Κορινθιακού (5-6 Μαρτίου 1822), εγκαταστάθηκε στο Μεσολόγγι σε ηλικία 21 ετών.⁶³ Εκεί συναντήθηκε και γνωρίστηκε με τον Βρετανό συνταγματάρχη Στάνχοουπ, που μόλις είχε φέρει μαζί του αγγλικό πιεστήριο και τυπογραφικά στοιχεία, δώρα του φιλελληνικού κοιμιτάτου του Λονδίνου στον επαναστατικό Αγώνα. Οι δύο άνδρες αποφάσισαν από κοινού την έκδοση της εφημερίδος *Ελληνικά Χρονικά* (κάτω φωτό, το 42^ο τεύχος που φυλάσσεται στο Πολεμικό Μουσείο).⁶⁴

60. Αικ.Κουμαριανού, «Έντυπες εφημερίδες», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ' (1975), σελ.585.

61. Ο Αυγουστίνος ήταν ο μικρότερος αδελφός του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος διετέλεσε κυβερνήτης της Ελλάδος για μικρό διάστημα μετά τη δολοφονία του αδελφού του.

62. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, στο <https://el.wikipedia.org/wiki/>.

63. Με τον εγκατάστασή του στο Μεσολόγγι ασπάστηκε την Ορθοδοξία και παντρεύτηκε την Μεσολογγίτισσα Αλτάνη Ιγγλέζου με την οποία απέκτησε δύο παιδιά.

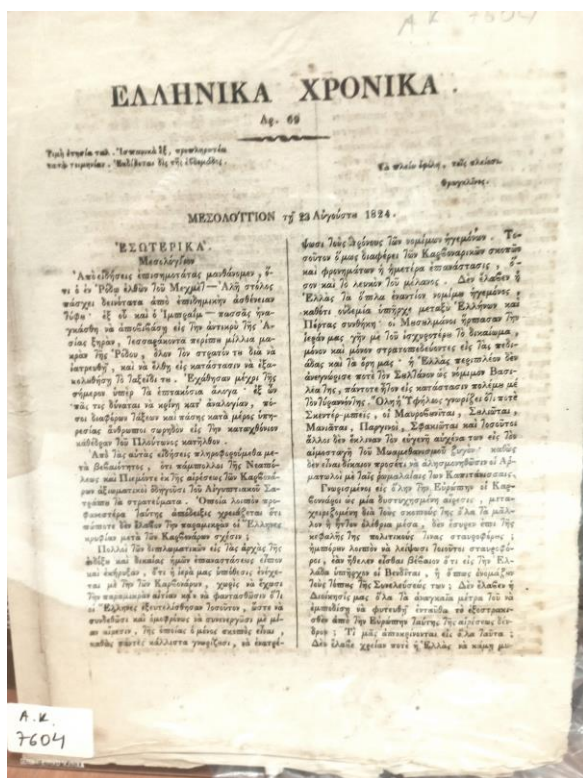
64. Ιωάννης Ιάκωβος Μέγιερ (η βικιπαίδεια τον αναφέρει «Μέγιερ» και όχι «Μάγιερ», όπως είναι ευρύτερα γνωστός).

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7%CF%82_%CE%99%CE%AC%CE%BA%CF%89%CE%B2%CE%BF%CF%82_%CE%9C%CE%AD%CE%B3%CE%B9%CE%B5%CF%81

έννοιες της δημοκρατίας, της μοναρχίας, της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της αναρχίας κλπ.⁶⁶

Τα *Ελληνικά Χρονικά* κυκλοφορούσαν δύο φορές την εβδομάδα (Τετάρτη, Σάββατο), και διακινούνταν μέσω συνδρομών με κόστος έξι ισπανικά τάληρα ανά τρίμηνο. Αξίζει να ειπωθεί ότι το δεκαμελές εργατικό προσωπικό της εφημερίδας πρωτοστάτησε στην ίδρυση της ταχυδρομικής υπηρεσίας του Μεσολογγίου, που εγκαινιάστηκε την 1η Ιουλίου 1824. Το αναγνωστικό κοινό αγκάλιασε αμέσως την έκδοση, κάτι στο οποίο συνέβαλε το ευρύ δίκτυο αντιπροσώπων που είχε αναπτύξει σε διάφορα σημεία της χώρας, αλλά και στο εξωτερικό.⁶⁷

Συνολικά εκδόθηκαν 266 φύλλα. Τον πρώτο χρόνο λειτουργίας (1824) κυκλοφόρησαν 106 φύλλα (κάτω το 69^ο τεύχος, που κυκλοφόρησε εντός του 1824, την παραγωγικότερη εκδοτικά χρονιά των *Ελληνικών Χρονικών*), την επόμενη χρονιά (1825) 105, και το 1826 μόλις 15 φύλλα. Άλλωστε ήταν η χρονιά της τρίτης πολιορκίας του Μεσολογγίου και ο αποκλεισμός της περιοχής από θάλασσα και ξηρά

66. Αικ. Κουμαριανού, «Εισαγωγή», στο *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Β', Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971, σ.7.

67. «Ελληνικά Χρονικά», στο *Η μηχανή του Χρόνου*.

εμπόδιζε τη λήψη, άρα και τη μετάδοση πολεμικών και στρατιωτικών ειδήσεων.⁶⁸

Κατά τη διάρκεια της Εξόδου, ο Ιωάννης-Ιάκωβος Μάγερ, αν και τραυματισμένος, κατάφερε να βγει από τα τείχη μαζί με τη γυναίκα του, τα δύο τους παιδιά και την υπηρέτριά τους, Σάνα. Ωστόσο, λίγο αργότερα σκοτώθηκαν όλοι εκτός από τη Σάνα. Μαζί χάθηκε και το διήγημά του Μάγερ για τα γεγονότα της πολιορκίας.⁶⁹ Ο δημοσιογράφος-διευθυντής των *Ελληνικών Χρονικών* ήταν μόλις 28 ετών. **Ήταν ίσως, το πρώτο θύμα-πολεμικός ανταποκριτής** στην ιστορία της ελληνικής δημοσιογραφίας. Προς τιμήν του έχει ανεγερθεί μνημείο, λίγα μέτρα έξω από το Δημαρχείο Μεσολογγίου.

Ελληνικός Τηλέγραφος (1824)

Από τις πλέον βραχύβιες εφημερίδες, την έκδοση της οποίας χρηματοδοτούσε ολοκληρωτικά ο λόρδος Βύρωνας. Απευθυνόταν στους Ευρωπαίους φιλέλληνες, γι' αυτό και τα άρθρα της γράφονταν στην Αγγλική, Γαλλική, Ιταλική και Γερμανική γλώσσα. Το πρώτο της τεύχος εκδόθηκε στις 20 Μαρτίου 1824 με συντάκτη τον Ιταλό κόμη Πιέτρο Γκάμπα.⁷⁰ Η εφημερίδα διέκοψε την έκδοσή της με τον θάνατο του λόρδου Βύρωνα.⁷¹

• Ο Τύπος στην Ύδρα

Ο Φίλος του Νόμου (1824-1827)

Ο *Φίλος του Νόμου* αποτελεί τη δεύτερη μεγάλη εκδοτική επιτυχία του επαναστατικού Αγώνα, η οποία έχει ταυτόσημες σημειολογικές αναφορές με τα *Ελληνικά Χρονικά*. 1^{ον}. Και αυτή η πρωτοβουλία ήταν φιλελληνική, όπως και η εφημερίδα του Μεσολογγίου. Η έμπνευση και η δημιουργία της εφημερίδας ανήκουν στον Ιταλό φιλέλληνα, Ιωσήφ Κιάππε (Giuseppe Chiappe),⁷² 2^{ον}. Η έκδοση

68. «Ελληνικά Χρονικά», στο *Η μηχανή του Χρόνου*.

69. «Ελληνικά Χρονικά», στο *Η μηχανή του Χρόνου*.

70. Προσωπικός φίλος του Λόρδου Βύρωνα και αδελφός της ερωμένης του, κόμισσας Τερέζας Γκουιτσιόλι (βικιπαίδεια).

71. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.13.

72. Ήταν από την Albenga της Βορείου Ιταλίας. Σπούδασε νομικά σε Ιταλία και Γαλλία (ήταν διδάκτωρ Νομικής). Λέγεται ότι ήταν μέλος των Καρμπονάρων (Carbonari), μυστικής επαναστατικής οργάνωσης, η οποία το 1819 έκανε αποτυχημένη επανάσταση στην Ιταλία για να διώξει τους Αυστριακούς κατακτητές. Όμως ηττήθηκε, και όσοι μετείχαν στο επαναστατικό

λαμβάνει χώρα στην επαρχία, συγκεκριμένα στην Ύδρα, σημείο αναφοράς του Αγώνα, όπως άλλωστε και το Μεσολόγγι, 3^{ον}. Εκδίδεται τον ίδιο χρόνο (1824) με διαφορά δύο μηνών από τα *Ελληνικά Χρονικά*, 4^{ον}. Και ο *Φίλος του Νόμου* υπηρέτησε τη μαχητική δημοσιογραφία (όπως και τα *Ελληνικά Χρονικά*), ασκώντας ακόμη και αυστηρή κριτική στη Διοίκηση, 5^{ον}. Όπως ο εκδότης Μάγερ (*Ελληνικά Χρονικά*) πολέμησε με τους Έλληνες κατά των Τούρκων στη ναυμαχία του Κορινθιακού, αντίστοιχα και ο Κιάπε (*Φίλος του Νόμου*) συμμετείχε σε θαλάσσιες επιχειρήσεις κατά των Τούρκων, με το πλοίο «Τσαμαδός».

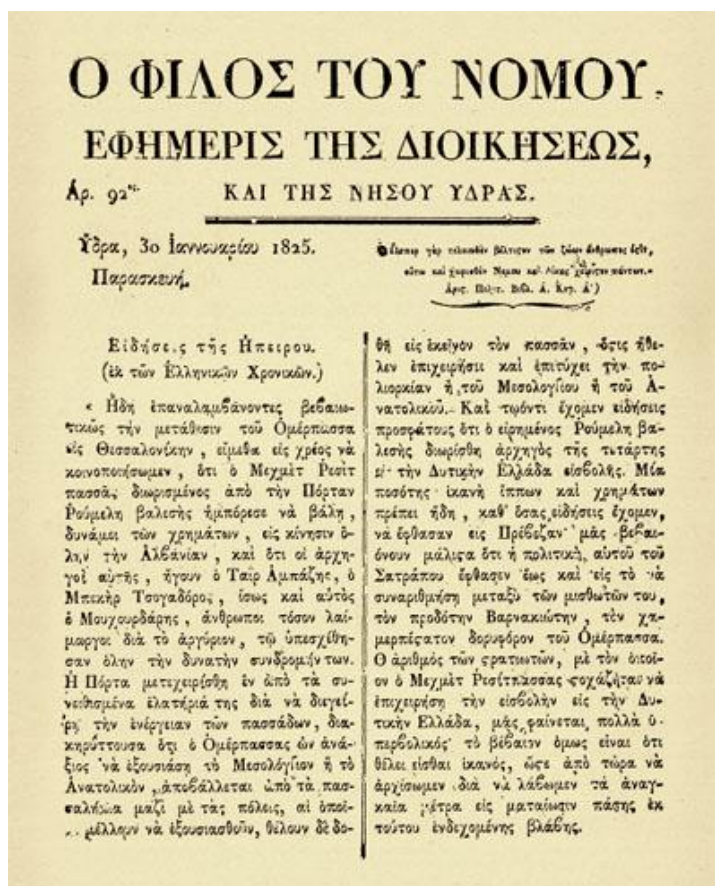
Το επιπλέον χαρακτηριστικό του εντύπου της Ύδρας είναι ότι διήλθε διάφορες φάσεις: πρωτοεκδόθηκε ως ανεπίσημο δημοσιογραφικό όργανο της Διοίκησης, αργότερα εκπροσώπησε τη Διοίκηση (στο εικονιζόμενο τεύχος αναγράφεται ως υπότιτλος το «Εφημερίδα της Διοικήσεως και της Νήσου Ύδρας»- υποδηλώνοντας τη σχέση της με τη Διοίκηση), για να αποδεσμευτεί τελικά από κάθε επίσημη ιδιότητα και να ασκήσει δριμύ έλεγχο στην εξουσία και στους φορείς της. Επώνυμοι συνεργάτες της εφημερίδας, όπως οι αδελφοί Αλέξανδρος και Παναγιώτης Σούτσος, έδωσαν το στίγμα της μαχητικής υδραϊκής αρθρογραφίας με έμφαση στην προάσπιση των συνταγματικών ελευθεριών. Στηλίτευσαν έντονα τους υπεύθυνους για την πλημμελή λειτουργία του Νόμου της Επιδαύρου, αλλά και όσους θεωρούσαν ότι επιβουλεύονταν τους συνταγματικούς θεσμούς.⁷³

Ο *Φίλος του Νόμου* (κάτω φωτό-αριθμ.φύλ.92) εκδιδόταν επί τρία συναπτά έτη (10 Μαρτίου 1824 έως 27 Μαΐου 1827), ξεπερνώντας σε διάρκεια ζωής τα *Ελληνικά Χρονικά*. Εξέδωσε συνολικά 296 φύλλα, συνεπώς και σε αριθμό τευχών αναδείχθηκε η μακροβιότερη εφημερίδα της Ελληνικής Επανάστασης. Τυπωνόταν δύο φορές την εβδομάδα σε 500 αντίτυπα και χρησιμοποιούσε αρχαϊζουσα γλώσσα

κίνημα υπέστησαν διώξεις. Ο Κιάπε, που είχε αναμιχθεί σε αυτήν την επανάσταση, διέφυγε με τη γυναίκα του και τον μικρό τους γιό, και από την Ιταλία βρήκαν καταφύγιο, αρχικά στα Επτάνησα και κατόπιν στην Ύδρα, όπου έφθασαν τον Μάιο του 1820. Εκεί άσκησε, αρχικά το επάγγελμα του «διδασκάλου διαφόρων διαλέκτων». Ήταν επίσης διδάσκαλος της Ιταλικής και στη "Ναυτική της Ύδρας Σχολή" (πρόδρομος της Σχολής Εμποροπλοιαρχών). Μετά την επανάσταση διορίστηκε δικαστής στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (πηγή: βικιπαίδεια).

73. Αικ. Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Γ', σ.8.

για να αποφεύγει την αυστηρή λογοκρισία που ασκούσε ο Λάζαρος Κουντουριώτης (αδελφός του Γεώργιου Κουντουριώτη, πρόεδρος του Εκτελεστικού).⁷⁴

Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος (1827-1828)

Η δεύτερη εκδοτική προσπάθεια της Ύδρας ήταν η *Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος* η οποία βεβαίως δεν έφθασε, ούτε μπορούσε να προσεγγίσει το κύρος και την αίγλη της εφημερίδας του Ιωσήφ Κιάππε, όχι μόνο για την προσωπική υπεροχή και επιστημοσύνη που διέκρινε τον εκδότη του *Φίλου του Νόμου*, αλλά και διότι το επιτελείο της εφημερίδας του Ιταλού φιλέλληνα ήταν πολύ πιο οργανωμένο. Διέθετε συνεκδότες τον Χριστόφορο Παπαδόπουλο και τον Νικόλαο Σκούφο, αλλά και σπουδαίους συνεργάτες αρθρογράφους (όπως τους αδελφούς Σούτσου). Από την άλλη, ο εκδότης της *Ανεξαρτήτου Εφημερίδος* Παντελής Κ. Παντελής ήταν ναυτικός,

74. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.14.

Επιπλέον, η σημασία αυτού του υδραϊκού φύλλου έγκειται στο ότι στάθηκε αντίβαρο στην μόνη τότε εκδιδόμενη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*, το επίσημο δηλαδή όργανο της Διοικήσεως. Συμπερασματικά, η παρουσία του Παντελή Κ. Παντελή ως δημοσιογράφου και εκδότη υπήρξε ευεργετική, επειδή φώτισε σημεία της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της περιόδου, τα οποία διαφορετικά δεν θα είχαμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε.⁷⁷

Για την ιστορία, αναφέρουμε ότι η εφημερίδα εκδιδόταν στην Ύδρα από τον Ιούλιο του 1827 ως τις 17 Απριλίου 1828, οπότε μετέφερε την έδρα της στην Αίγινα-τότε πρωτεύουσα της Ελλάδος. Ξεκίνησε ως εβδομαδιαία έκδοση, ενώ με τη μεταφορά της στην Αίγινα έγινε δισεβδομαδιαία. Η συνδρομή της κυμαινόταν σε 5 ισπανικά τάλιρα το εξάμηνο, τα οποία έπρεπε να προπληρωθούν από τον αναγνώστη. Εξέδωσε συνολικά 40 φύλλα από τα οποία τα 31 εκδόθηκαν στην Ύδρα και τα υπόλοιπα 9 στην Αίγινα.⁷⁸ Η κυκλοφορία της τερματίστηκε στις 29 Μαΐου 1828 ύστερα από προφορική ανακοίνωση που απηύθυνε ο Ιωάννης Καποδίστριας στον εκδότη της εφημερίδας.⁷⁹

• Τα αρχεία της Ελληνικής Παλλιγενεσίας

Πρόκειται για έργο που αποτελείται από είκοσι πέντε τόμους και φυλάσσεται στο ψηφιακό αρχείο της Βουλής με τίτλο «Αρχεία της Ελληνικής Παλλιγενεσίας». Οι τόμοι περιέχουν έγγραφα της περιόδου 1821-1832, τα οποία έχουν μεταγραφεί, φωτογραφικό υλικό και ομοιότυπα χειρογράφων που αντιστοιχούν σε αρκετά από τα μεταγραμμένα έγγραφα. Ουσιαστικά, το υλικό αφορά στην περίοδο της Επανάστασης μέχρι πριν την έλευση του βασιλιά Όθωνα.

Ο 1ος τόμος (κάτω φωτό) περιλαμβάνει έγγραφα από την Α΄ Βουλευτική Περίοδο (1822-1823), συνεχίζουν οι τόμοι με τη Β΄ Βουλευτική Περίοδο (1823-

77. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.370.

78. «Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος», στο

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BD%CE%B5%CE%BE%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%82_%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82

79. Α. Δεσποτόπουλος, Ε. Αλλαμανή, Β. Σφυρόερας, κ.ά., «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμος ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 586.

1824), τις Εθνοσυνελεύσεις, για να φθάσουμε στον 25ο τόμο που περιλαμβάνει έγγραφα της Καποδιστριακής περιόδου (Οικονομικής Επιτροπής, έγγραφα Υπουργείου Εξωτερικών, αλληλογραφία Ι. Καποδίστρια με τους Αντιπρέσβεις και άλλες ξένες προσωπικότητες).

**ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

ΕΝ ΕΠΙΔΑΥΡΩ, ΤΗ 16 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1822

Ἐν τῇ σημερινῇ συνελεύσει τοῦ Βουλευτικοῦ σώματος, ἐπὶ Ἀντιπρόεδρου Πετράκη Μαυρομαλά, προβλήθη ἂν ὁ ἑθελώτατος Πετράκης Μαυρομαλάς ἤμπορῇ νὰ τεθῇ εἰς τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ Μισθοῦ τῶν Πολιτικῶν καὶ ἑκαθίσθῃ ἑσφόνως.

Γερμανός Π. Πετρόν,	Γεώργιος Ἀποστολίδης,
Σωτήριος Χαράλαμπος,	Γαλακτίου Νέσφρος,
Ἀνδρέας Ζαΐμης,	Γρηγόριος Κωνσταντῆς,
Ἀναστάσιος Ἀναγν. Λοιβαρῆς,	Ἀλέξιος Ζιμπούρτζης,
Σωτήριος Δούρος,	Σπυρίδων Κορκομαλῆς,
Χαράλαμος Π. Πουλιῆ,	Γιαννάκης Πλακωτῆς.
ὑπογράφεται ὁ Πρῶτος γραμματεὺς τοῦ Βουλευτικοῦ	
Ἰω. Σκανδαλίδης.	

Ἐν Ἐπιδαύρῳ, τῇ 17 Ἰανουαρίου 1822.

Σήμερον συνελευσέναι οὐκ ἐγένετο.

ὑπογράφεται ὁ Πρῶτος γραμματεὺς τοῦ Βουλευτικοῦ
Ἰω. Σκανδαλίδης.

Ἐν Ἐπιδαύρῳ, τῇ 18 Ἰανουαρίου 1822.

Ἐν τῇ σημερινῇ συνελεύσει τοῦ Βουλευτικοῦ προβλήθη ἂν τὸ Βουλευτικὸν σῶμα πρέπει νὰ κάμῃ ἀνάπτυξιν καὶ διόρθωσιν εἰς τὴν Νομικὴν διάταξιν, καὶ τότε νὰ ἀρχίσῃ καὶ διὰ δημοφώνως ἐνεκρίθῃ εὐλογον.

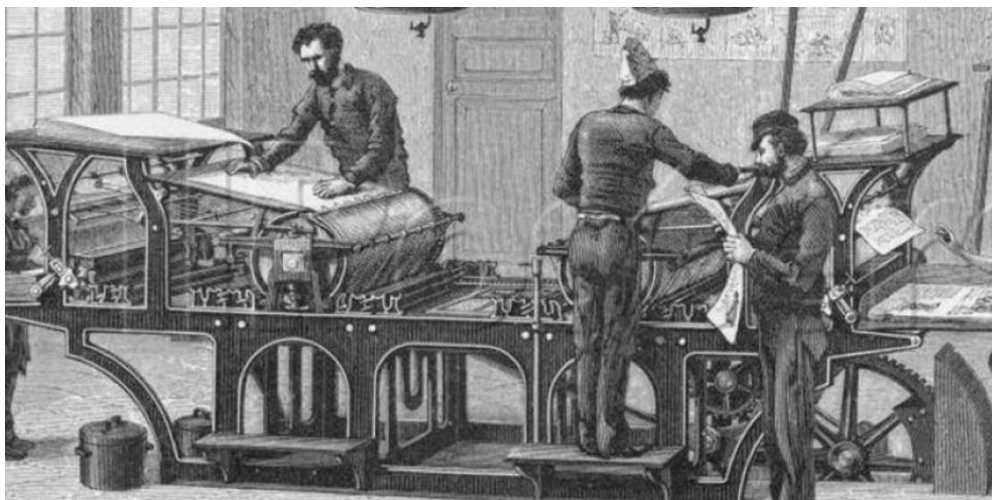
Ὁ Ἀντιπρόεδρος τοῦ Βουλευτικοῦ

Πετράκης Μαυρομαλάς.	Σωτήριος Χαράλαμπος,
Φώτιος Καραπάνου,	Ἀνδρέας Ζαΐμης,
Ἀλέξιος Ζιμπούρτζης,	Γρηγόριος Κωνσταντῆς,
Ἀναγνώστης Μοναρχίδης,	Ἰωάνν. Παπαῖ Διμαντόπουλος,
Γιαννούσης Κόντες,	Πολυχρόνης Ζωνόπου,
Γεώργ. Παπαῖ Πλούσιος,	Γεώργιος Ψύλλας,
Α. Α. Λοιβαρῆς,	Σωτήριος Δούρος,
Χαράλαμος Π. Πουλιῆ,	Γεώργιος Ἀποστόλου,
Φίλιππος Μελίμπορης,	Χ. Κυριαζῆς Ἀναγνώστου,
Σπυρίδων Κορκομαλῆς,	Λάμπρος Ἀλεξανδρίδης.
Γεν. Πλακωτῆς,	

• Η Τυπογραφία στον Αγώνα και εν γένει στον 19^ο αιώνα

Άνθρωποι του Τύπου λογίζονται οι εκδότες, οι συντάκτες (στην κατηγορία αυτή κατά τον 19^ο αιώνα ανήκαν όχι μόνον οι δημοσιογράφοι, αλλά και ποιητές, λογοτέχνες, ακόμη και πολιτικοί), το υπαλληλικό δυναμικό ενός εντύπου, οι εφημεριδοπώλες (πρακτορεία διανομής τύπου), αλλά και οι τυπογράφοι. Από όλους τους προαναφερθέντες, οι τυπογράφοι αποτελούσαν την κινητήρια δύναμη κάθε εντύπου, χωρίς τα πιεστήρια και τα τυπογραφικά στοιχεία των οποίων, η πορεία του Τύπου τον 19^ο αιώνα στην πατρίδα μας θα ήταν πολύ βραδεία. Έτσι, η τυπογραφία ανέλαβε ουσιαστικό ρόλο στον επαναστατικό Αγώνα, ανυψώνοντας το πατριωτικό φρόνημα, γαλουχώντας τις νέες γενιές και εν τέλει διαμορφώνοντας συνειδήσεις. Αξίζει δε να ειπωθεί ότι, ο ρόλος του τυπογράφου (κάτω φωτό: τυπογραφείο του 19^{ου} αιώνα) δεν ήταν επιφανειακός στην αισθητική εμφάνιση μιας εφημερίδας, αλλά και ουσιαστικός, μιας και τόσο ο ίδιος, όσο κυρίως ο προϊστάμενος τυπογραφείου,

επενέβαιναν ακόμη και στην ουσία των θεμάτων που θα έμπαιναν στην πρώτη σελίδα.⁸⁰

Η Κατερίνα Μυστακίδου, ορθώς εντοπίζει και αναδημοσιεύει μέρος του άρθρου του Γ. Ειρηναίου (*Εφημερίς Αθηνών*, 16/10/1824), στο οποίο αποτυπώνεται σε λίγες λέξεις η τεράστια συμβολή της τυπογραφίας στον Αγώνα: «Μεγαλυτέραν ευεργεσίαν δεν ηδύνατο να προσφέρουν εις το ελληνικό γένος οι φιλέλληνες και όσοι ομογενείς ευεργέται, από όσων επρόσφερον μετακομίσαντες εις την Ελλάδα τας φωτοπαρόχους ταύτας λυχνίας των τυπογραφιών, δι' ων καταφωτίζεται το γένος εις το να βλέπη τα δικαιώματά του, και να μανθάνη τα καθήκοντα, διά να τρέχη ανεμποδίστως την οδόν της ενομίας και ελευθερίας...».⁸¹

Στις αρχές του 1821 δεν υπήρχε τυπογραφείο στην ηπειρωτική Ελλάδα. Τα τυπογραφεία των Κυδωνιών και της Χίου καταστράφηκαν από τους Τούρκους (1821 και 1822 αντίστοιχα), ενώ οι Άγγλοι απαγόρευσαν στα τυπογραφεία των Ιονίων Νήσων να παράσχουν οποιαδήποτε βοήθεια στην επαναστατημένη Ελλάδα. Ο Δημήτριος Υψηλάντης έφερε από την Τεργέστη στην Ύδρα ένα πιεστήριο, το οποίο μετά από διαδοχικές μετακινήσεις λειτούργησε στην Καλαμάτα το 1821, με τυπογράφους τον Κωνσταντίνο Τόμπρα (έμπειρος τυπογράφος από τις Κυδωνίες της Μ. Ασίας), και τον Αναστάσιο Νικολαΐδη. Το τυπογραφείο ονομάστηκε *Εθνική*

80. Ε. Λώλης, Συζήτηση (για τους τυπογράφους), στο *Α.Αρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005, σ.236.

81. Κ. Μυστακίδου, «Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους: Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», 1800-1923. Πατάκης, 2005, σ.45, 46.

Τυπογραφία και σε αυτό τυπώθηκαν επαναστατικές προκηρύξεις, καθώς και η *Σάλπιγξ Ελληνική*, η πρώτη εφημερίδα στην Ελλάδα.⁸²

Η Διοίκηση, το 1822 μετέφερε τυπογραφείο στην Κόρινθο, όπου στάλθηκε και άλλο ένα πιεστήριο από το Λιβόρνο. Την ίδια χρονιά στην Κόρινθο τυπώνονται οι δύο σημαντικές εκδόσεις του Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος έφερε από τη Γαλλία στο Μεσολόγγι (το 1821) ένα τρίτο πιεστήριο, που ωστόσο λειτούργησε το 1823. Στο ίδιο πιεστήριο άρχισαν να τυπώνονται το 1824 τα *Ελληνικά Χρονικά* με εκδότη τον Ελβετό φιλέλληνα Ιωάννη-Ιάκωβο Μάγερ.⁸³

Το 1822 ιδρύεται τυπογραφείο στην Ύδρα, όπου εκτυπώνεται η εφημερίδα *Ο Φίλος του Νόμου* (1824). Το τυπογραφικό υλικό στην Ύδρα είχε σταλεί από τον γάλλο φιλέλληνα Didot (στα Εξάρχεια υπάρχει αφιερωμένη στο όνομά του η οδός Διδότου, όπου επί δεκαετίες είχαν την έδρα τους πολλά τυπογραφεία και βιβλιοδετεία). Το 1823 ο συνταγματάρχης Λέστερ Στάνχοουπ, αντιπρόσωπος του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου, έρχεται στο Μεσολόγγι φέρνοντας μαζί του τέσσερα πιεστήρια (δύο τυπογραφεία και δυο λιθογραφεία), για να διατεθούν στις ανάγκες του Αγώνα. Σε ένα από αυτά τα πιεστήρια, ο Δημήτριος Μεσθενέας τύπωσε τον *Ύμνον εις την Ελευθερία* του Σολωμού (1825). Ο Μάγερ με τον Μεσθενέα συνέχισαν τη δραστηριότητά τους με τα *Ελληνικά Χρονικά*, ως το θάνατό τους στην έξοδο του Μεσολογγίου (1826). Από τα δύο λιθογραφεία του Στάνχοουπ το ένα κατέληξε στο Ναύπλιο και αποτέλεσε μαζί με το πιεστήριο του Μαυροκορδάτου που μεταφέρθηκε εκεί, τον πυρήνα της Τυπογραφίας της Διοικήσεως.⁸⁴

Το δεύτερο τυπογραφείο του Στάνχοουπ μεταφέρθηκε στην Αθήνα, όπου άρχισε να εκτυπώνεται η *Εφημερίς των Αθηνών* από το 1824, όπως επίσης εκδόθηκε το πρώτο αθηναϊκό βιβλίο, τα *Λυρικά και Βακχικά* του Αθανάσιου Χριστόπουλου (1825). Το τυπογραφείο αυτό καταστράφηκε κατά την άλωση της πόλης από τους Τούρκους, το 1827. Από το 1828 αρχίζουν να δημιουργούνται ιδιωτικά τυπογραφεία

82. «Τυπογραφία και Ελληνική Επανάσταση», στο *Η Ιστορία της Ελληνικής Τυπογραφίας*, American School of Classical Studies at Athens, <https://www.ascsa.edu.gr/research/gennadius-library-gr/history-of-greek-printing-gr/history-of-greek-printing-details-gr>.

83. «Τυπογραφία και Ελληνική Επανάσταση», στο ίδιο.

84. «Τυπογραφία και Ελληνική Επανάσταση», στο ίδιο.

σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και η ελληνική τυπογραφία εδραιώνεται στο νεοσυσταθέν ελληνικό κράτος.⁸⁵

85. «Τυπογραφία και Ελληνική Επανάσταση», στο <https://www.ascsa.edu.gr/research/gennadius-library-gr/history-of-greek-printing-gr/history-of-greek-printing-details-gr>.

Κεφάλαιο Γ': Ο Τύπος στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος

• Ο Αθηναϊκός Τύπος

Όταν η Αθήνα ανακηρύσσεται πρωτεύουσα της Ελλάδος (1834), αναπόφευκτα σε αυτήν διαδραματίζονται τα σημαντικότερα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα του τόπου. Έτσι, εφημερίδες που εκδίδονταν στο Ναύπλιο ή σε άλλες περιοχές, μεταφέρονται στην πρωτεύουσα, ώστε η Αθήνα γίνεται το κέντρο του Τύπου και της δημοσιογραφικής δράσης. Παρακάτω αναφέρονται οι σημαντικότερες από αυτές τις εφημερίδες που κυκλοφορούσαν μετά την Επανάσταση.

Εθνική Εφημερίς (1834-1835)

Αποτελεί χρονολογικά τη δεύτερη εφημερίδα της Αθήνας, μετά τη διακοπή της λειτουργίας της *Εφημερίδος των Αθηνών* (1826). Χρειάστηκε δηλαδή να περάσουν οκτώ χρόνια ώσπου η Αθήνα να αποκτήσει νέα εφημερίδα. Υπεύθυνος συντάκτης ήταν, αρχικά ο Κ. Μισουδάκης, και στη συνέχεια ο Ιωάννης Παπάς Γεωργίου. Εκδόθηκε στις 15 Νοεμβρίου 1834, δύο μήνες μετά την ανακήρυξη της Αθήνας σε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, ήταν δε όργανο της Αντιβασιλείας Άρμανσπεργκ.⁸⁶

Η *Εθνική / Le National* «Εφημερίς πολιτική, φιλολογική και βιομηχανική», γραφόταν στα ελληνικά και γαλλικά, και αρχικά εκδόθηκε στο Ναύπλιο (την 1η Οκτωβρίου 1834), για να μεταφερθεί από τον Νοέμβριο του 1834 στην Αθήνα, όπου και συνέχισε την έκδοσή της έως τη διακοπή της, στις 27 Αυγούστου 1835. Επίσης, πριν μεταστραφεί σε εφημερίδα-όργανο της Αντιβασιλείας, αρχικά είχε ταχθεί υπέρ του συντάγματος.⁸⁷ Το φαινόμενο των δίγλωσσων εφημερίδων το συναντάμε σε παλαιότερες εφημερίδες υπόδουλων περιοχών, όπως στα Επτάνησα, αλλά και όπως

86. Έ. Σταυροπούλου, στο ίδιο, σ.243.

87. Κ. Δέδε, «Η ελευθεροτυπία ως “πρόβλημα” τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους (1831-1837)», στο *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, Πρακτικά Συνεδρίου-Λευκωσία, 18-20 Νοεμβρίου 2015, Επιμέλεια: Κ. Δέδε, Γ. Χατζηπαναγιώτη, κ.α., ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Πρακτικά Συνεδρίων 18, ΑΘΗΝΑ 2018, σ. 380.

είδαμε παραπάνω, στο Μεσολόγγι (*Ελληνικός Τηλέγραφος*-1824), εφημερίδα για τους φιλέλληνες στην Ευρώπη (η συγκεκριμένη ήταν τρίγλωσση). Επίσης, δίγλωσσες εφημερίδες είχαμε σε ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού (π.χ. Αίγυπτος), ακόμη και σε ελληνικές κοινότητες της Αμερικής για τους Ελληνοαμερικάνους, που δεν γνώριζαν καλά την ελληνική γλώσσα. Ο ελληνικός τύπος συνέβαλε, εκτός των άλλων, στη δημιουργία εθνικού κλίματος και ταυτότητας.⁸⁸

ΕΛΠΙΣ (1836-1837, 1843-1868)

Αξιόλογη, δίγλωσση εφημερίδα η οποία συντασσόταν στην ελληνική και γερμανική γλώσσα, έχοντας εκδότη τον Κωνσταντίνο Λεβίδη (1790-1868).⁸⁹

Από το πρώτο της κιόλας φύλλο άρχισε σφοδρή αντιπολίτευση κατά του βασιλιά Όθωνα, ζητώντας τη χορήγηση Συντάγματος. Η δημοσιογραφική επίθεση που ασκούσε ο Λεβίδης κατά του βασιλικού θρόνου συνεχίστηκε, ώσπου διατάχθηκε η δίωξή του, με συνέπεια να διακοπεί η έκδοση της εφημερίδας του το 1837. Η *Ελπίς* επανεκδόθηκε λίγες μέρες μετά την ανακήρυξη Συντάγματος, στις 26 Σεπτεμβρίου 1843, οπότε κάτω από τον τίτλο της προστέθηκε η φράση «εφημερίς των αρχών της 3^{ης} Σεπτεμβρίου». Κατά την περίοδο της αγγλο-γαλλικής κατοχής (1854-1857), η εφημερίδα εκτός από τα ελληνικά γραφόταν και στη γαλλική γλώσσα. Η *Ελπίς* κυκλοφορούσε ως το 1868, όταν και απεβίωσε ο Κ. Λεβίδης.⁹⁰

ΑΙΩΝ (1838-1854, 1857-1888)

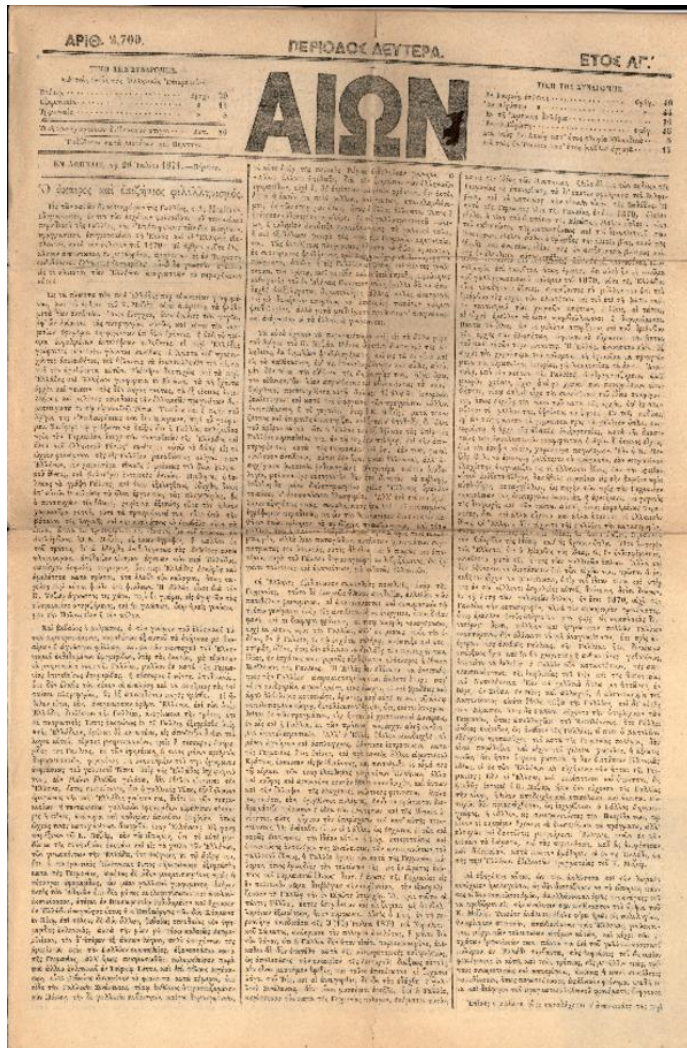
Σημαντική εφημερίδα της μετεπαναστατικής εποχής ήταν ο *ΑΙΩΝ* (κάτω φωτό) που είχε εκδότη και διευθυντή τον ευπατρίδη Ιωάννη Φιλήμονα (1798-

88. Έ. Σταυροπούλου, στο ίδιο, σ.244.

89. Γεννήθηκε στα Ταταύλα της Κωνσταντινούπολης από γονείς ευγενείς, βυζαντινής καταγωγής και με σπουδαία μόρφωση. Αντίστοιχα, ο Κωνσταντίνος Λεβίδης έλαβε σημαντικές σπουδές στα νεανικά του χρόνια. Ήταν πολύγλωσσος και μιλούσε με ευχέρεια αλβανικά, αρχαία ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, λατινικά, τουρκικά. Παθιασμένος με την ιστορία, την λογοτεχνία και τις πολιτικές επιστήμες, φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης πριν το 1821. Εκεί, ο Λεβίδης μύηθηκε στην Φιλική Εταιρεία. Όταν ξέσπασε ο ελληνική Επανάσταση, μαζί με τον αδερφό του Αλέξανδρο ταξίδεψαν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες για να ενταχθούν ως εθελοντές στην επαναστατική μάχη των Ελλήνων στην Μολδοβλαχία. Ο ίδιος ο Κ. Λεβίδης πολέμησε με το στράτευμα του πρίγκιπα Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Μάχη στο Δραγατσάνι (19 Ιουνίου 1821). Ήταν και παραγωγικός συγγραφέας, εκδίδοντας πολλά βιβλία για την κοινωνία, την πολιτική και την ιστορία της εποχής του (βικιπαίδεια).

90. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.22.

1874),⁹¹ ο οποίος εκδιώχθηκε και φυλακίσθηκε για την αρθρογραφία του, επειδή μέσω αυτής εναντιώθηκε στην αγγλο-γαλλική κατοχή του Πειραιά (1854-1857).⁹²

Ο *ΑΙΩΝ* έκλινε προς το ρωσόφιλο κόμμα της εποχής⁹³ και εκδιδόταν δύο φορές την εβδομάδα μέχρι την 11η Νοεμβρίου 1854, όταν και διέκοψε την έκδοσή

91. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Το αρχικό του επίθετο ήταν Βασιλειάδης ή Βασιλείου, έχοντας το προσωνύμιο «Βυζάντιος». Δεν είναι γνωστό γιατί μετονομάστηκε Φιλήμων. Προσέφερε πολλές υπηρεσίες στον Αγώνα, ενώ διατέλεσε και γραμματέας του αρχιστράτηγου Πετρόμπεη Μαυρομμάλη, του Γεώργιου Κομποτουριώτη και αργότερα του Δημήτριου Υψηλάντη. Ο Φιλήμων συμφωνούσε με τον Καποδίστρια πως για την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος απαραίτητη ήταν η διανομή εθνικών κτημάτων στους ακτήμονες. Υπήρχαν ωστόσο εμπόδια που καθυστέρησαν αυτή την εξέλιξη, όπως ότι έπρεπε προηγουμένως να οριοθετηθούν τα σύνορα του νέου κράτους για την εξακριβωση της δημογραφικής κατάστασης, αλλά και του αριθμού των κτημάτων που θα διανεμόταν στους ακτήμονες. Συγκαταλέγεται στους διαπρεπέστερους δημοσιογράφους της εποχής του. Προσβλήθηκε από ημιπληγία τρεις φορές (1870 και 1871 και 1873), η τρίτη δε φορά απέβη μοιραία, αφήνοντας την τελευταία του πνοή στην Αθήνα την πρωτοχρονιά του 1874 (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ-1939, βικιπαίδεια).

92. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.22.

του, ολοκληρώνοντας την πρώτη περίοδο της παρουσίας του στον ελληνικό τύπο. Ο *Αιών* κατέκρινε τις αυθαιρεσίες της εξουσίας, αλλά και γενικότερα το πολιτικό σύστημα, το οποίο πίστευε ότι βρισκόταν σε πλήρη αναντιστοιχία με τις φιλελεύθερες αρχές που ευαγγελιζόταν η Επανάσταση του 1821 και τις καθιέρωσαν οι Εθνικές Συνελεύσεις. Στις σελίδες της εφημερίδας φιλοξενήθηκε πλήθος αναλύσεων για τις αρχές του κοινοβουλευτισμού, κείμενα που έμελλε να γίνουν ο κορμός του προγράμματος της επανάστασης που επέβαλε Σύνταγμα στον βασιλιά Όθωνα, την 3η Σεπτεμβρίου 1843 (βικιπαίδεια).

Και με την ψήφιση του Συντάγματος ο *Αιών* συνέχισε την αντιπολιτευτική του αρθρογραφία, θεωρώντας ότι νοθεύεται το συνταγματικό πολίτευμα. Στόχος της κριτικής του ήταν ο γαλλόφιλος πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Φιλήμων έδειξε ότι η δημοσιογραφία οφείλει να στέκεται σταθερά απέναντι στην εξουσία υπερασπιζόμενη την αλήθεια, την ελευθεροτυπία και το δικαίωμα της αδέσμευτης δημοσιογραφίας.

Σχεδόν τρία χρόνια μετά την διακοπή της κυκλοφορίας του, ο *ΑΙΩΝ* επανεκδόθηκε το 1857 από τον γιο του Ιωάννη Φιλήμονα, τον Τιμολέοντα.⁹⁴ Για κάποιο μάλιστα χρονικό διάστημα κυκλοφορούσε και ως ημερήσια εφημερίδα, πλην των Κυριακών. Στη συνέχεια έγινε τρισεβδομαδιαία, ενώ για λίγο καιρό ο Τιμολέων εξέδιδε τον «Μικρό Αιώνα», μεσημβρινή έκδοση του *Αιώνα*.⁹⁵

Τίτλοι και άλλων εφημερίδων στην Αθήνα (1834-1864)

Αναφέρουμε μερικές ακόμη εφημερίδες που εκδόθηκαν στην Αθήνα από το 1834 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1860, πριν δηλαδή εμφανιστεί ο ημερήσιος τύπος (όπως καταγράφονται από τους Ι. Μυτάλη & Κ. Μάγερ):

93. Τότε κυριαρχούσαν στην πολιτική σκηνή τρία κόμματα: το αγγλόφιλο, το γαλλόφιλο και το ρωσόφιλο.

94. Γεννήθηκε στο Ναύπλιο το 1833. Διετέλεσε βουλευτής, αλλά και γραμματέας του βασιλιά Γεωργίου, ακόμη και δήμαρχος Αθηναίων. Ήταν από τους συντελεστές της οργάνωσης των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών αγώνων της Αθήνας (1896), ενώ έθεσε τις βάσεις της δημιουργίας της βιβλιοθήκης της Βουλής. Απεβίωσε το 1898 αφού πρόλαβε και το 1893 συνέγραψε το έργο «Ο Δήμαρχος κατά την Ελληνικήν Νομοθεσίαν» (Ι.Μυτάλης-Κ.Μάγερ-1939).

95. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.22,23.

Η *Αθηνά* (1832-1864)⁹⁶ του Ε. Αντωνιάδη, ο *Σωτήρ* (1834) του Β. Σκούφου-δίγλωσση ελληνογαλλική εφημερίδα, η *Πρόοδος* (1836-1838) του Π. Σοφιανόπουλου, ο *Θεατής* (1836-1838) του Μ. Σχινά, ο *Κλέπτης* του Κ. Χωματιανού, η *Ευαγγελική Σάλπιγξ* (θρησκευτική εφημερίδα), ο *Νεοέλληνας* του Ι. Γιαννόπουλου, ο *Ταχυδρόμος* του Ρίζου Νερουλού-δίγλωσση ελληνογαλλική εφημερίδα, η *Αναγεννηθείσα Ελλάς* (1836) του Π. Σούτσου- επίσης ελληνογαλλική εφημερίδα, ο *Εμπορικός Άγγελος* και η *Εφημερίς των Αγγελιών* (1835-1837), η πρώτη εφημερίδα που καθιέρωσε τη δημοσίευση αγγελιών και διαφημίσεων.

Η πλειονότητα των παραπάνω εφημερίδων αντιπολιτεύονταν τον βασιλικό θρόνο.

• Ο Ημερήσιος Τύπος

Το 1873 αποτελεί κομβική χρονιά για την Ιστορία του Τύπου τον 19^ο αιώνα. Είναι το έτος κατά το οποίο πραγματοποιείται επανάσταση στην ελληνική δημοσιογραφία, διότι αρχίζουν να εκδίδονται οι πρώτες ημερήσιες εφημερίδες στην Αθήνα. Η τεχνολογική πρόοδος που συντελέστηκε, επηρέασε άμεσα την εξέλιξη του Τύπου στην Ελλάδα, έτσι που από τα χειροπιεστήρια και τις επίπεδες τυπογραφικές μηχανές φθάσαμε στα κυλινδρικά ταχυπιεστήρια. Οι εφημερίδες απέκτησαν μεγαλύτερο μέγεθος και περισσότερες στήλες.⁹⁷ Αυτή η πρόοδος συνέβαλε στην ποιοτική εξέλιξη της ίδιας της δημοσιογραφίας, μιας και άρχισε η ανάπτυξη και σταδιακή κυριαρχία της ρεπορταζιακής είδησης, η οποία μέχρι τότε έμπαινε σε δεύτερη μοίρα.⁹⁸

Αξίζει λοιπόν να δούμε τις πρώτες ημερήσιες εφημερίδες που εκδόθηκαν στον 19^ο αιώνα, αλλά και τις πιο σημαντικές, οι οποίες άλλαξαν τη ροή του Τύπου στην Ελλάδα και πρακτικά διαμόρφωσαν το νέο τοπίο στην ελληνική δημοσιογραφία, ώστε να εισέλθει με πρόσθετη δυναμική στον 20^ο αιώνα.

96. Η *Αθηνά* εκδόθηκε αρχικά στο Ναύπλιο το 1832, αλλά μεταφέρθηκε στην Αθήνα με το που ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.

97. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.66.

98. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.30.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ (1873-1901 & 1912-1922)

Η πρώτη καθημερινή εφημερίδα μεγάλου σχήματος ήταν η *Εφημερίς* του Δημήτριου Κορομηλά (1850-1898).⁹⁹ Κυκλοφόρησε την 1^η Οκτωβρίου 1873 έχοντας αρχισυντάκτη τον Ιωάννη Καμπούρογλου (1851-1903).¹⁰⁰ Αξίζει να προσεχθούν οι ηλικίες τόσο του εκδότη, όσο και του αρχισυντάκτη: **23 και 22 ετών αντίστοιχα, οι Κορομηλάς και Καμπούρογλου γίνονται σκαπανείς μίας πρωτοπόρας προσπάθειας, αντιπαραβάλλοντας δε τις ηλικίες τους με τις αντίστοιχες της σημερινής εποχής, θα οδηγηθούμε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα.** Ίσως το πιο σημαντικό εξ αυτών είναι ότι, ο 19^{ος} αιώνας στον οποίο οι γενιές σφυρηλατήθηκαν μέσα στη φωτιά, στο μπαρούτι και στον αγώνα για Ελευθερία, έκανε τους Έλληνες να ωριμάζουν γρηγορότερα και να λαμβάνουν δύσκολες επιχειρησιακές αποστολές σε μικρή ηλικία. Στον αντίποδα, τα ελληνόπουλα του 21^ο αιώνα μεγαλώνουν με ανέσεις, ευρισκόμενοι υπό τη σκέπη των γονέων, σε μερικές περιπτώσεις, ακόμη και πέραν από τα 30 τους χρόνια.

Σε αντίθεση με τις άλλες εφημερίδες της περιόδου που ήταν πολιτικές, η *Εφημερίς* ξεκίνησε ως αμιγώς ειδησεογραφική επιδιώκοντας μάλιστα να δώσει στην έκδοση αχρωμάτιστο χαρακτήρα. Ωστόσο, οι υπεύθυνοι της εφημερίδας διαπίστωσαν γρήγορα ότι δεν μπορούσαν να μείνουν μακριά από τα πολιτικά δρώμενα, έτσι που χάραξαν νέα στρατηγική, και η *Εφημερίς* (κάτω φωτό: το φύλλο της 1^{ης} Ιανουαρίου 1898) αναμείχθηκε ενεργά στην πολιτική πραγματικότητα, ιδιαίτερα με την άνοδο στην εξουσία του Χαρίλαου Τρικούπη.¹⁰¹

99. Δημοσιογράφος, αλλά κυρίως σημαντικός δραματικός συγγραφέας. Έγραψε πλήθος θεατρικών έργων, πολλά από τα οποία παραμένουν αθάνατα, όπως «Ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας» και «Η τύχη της Μαρούλας». Συνετέλεσε στην ίδρυση του πρώτου Βασιλικού Θεάτρου, ενώ συνέστησε (μαζί με τους αδελφούς Λάμπρου) τον φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» και συνέβαλε στην έκδοση του ομώνυμου περιοδικού (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, 1939).

100. Λογοτέχνης και δημοσιογράφος. Γεννήθηκε στην Πόλη και ήρθε στην Αθήνα όπου σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ συνέχισε μεταπτυχιακά σε Γαλλία και Γερμανία. Μετά τη συνεργασία του με τον Δ. Κορομηλά, εξέδωσε μόνος του τη *Νέα Εφημερίδα* (1881). Το 1865 συμμετείχε στον Βουτσίνειο διαγωνισμό ποίησης, ενώ το 1871 εξέδωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Η Ακρόπολη*, με την οποία διακρίθηκε σε ποιητικούς διαγωνισμούς. Από το 1896 διετέλεσε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εσωτερικών. (Βικιπαίδεια).

101. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 30.

Η *Εφημερίς* υπήρξε φυτώριο διακεκριμένων δημοσιογράφων, πολλοί δε εξ αυτών, από συντάκτες ή συνεργάτες του εντύπου, ανέλαβαν ανώτατα πολιτικά αξιώματα: έξι έγιναν πρωθυπουργοί και ένδεκα υπουργοί. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Λάμπρου Κορομηλά (1854-1923), ο οποίος αφού ανέλαβε τη διεύθυνση της εφημερίδας μετά την αποχώρηση του αδελφού του Δημήτριου Κορομηλά, αργότερα έγινε υπουργός Εξωτερικών, αλλά και υπουργός Οικονομικών της Ελλάδος.¹⁰²

Για την ιστορία, επισημαίνουμε ότι η εκδοτική πορεία της *Εφημερίδος* συνεχίστηκε στο 1901 με διευθυντή τον Αριστείδη Ρούκη και αρχισυντάκτη τον Αγησίλαο Γιαννόπουλο, οπότε και διέκοψε την έκδοσή της. Επανεξεδόθη το 1912 από τον γιο του Δ. Κορομηλά, Γεώργιο, τη σκυτάλη στη συνέχεια πήρε ο Παπαπαύλος (1914), για να σταματήσει οριστικά την εκδοτική της πορεία το 1922.¹⁰³

102. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 31.
103. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 32.

ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ (1883-1921 & 1929-1989)

Παρακάμπτουμε τη χρονολογικώς διαδοχική σειρά στο πάνθεον των Αθηναϊκών ημερήσιων εφημερίδων του 19^{ου} αιώνα, για να κάνουμε ειδική μνεία στην *Ακρόπολη* και τον εκδότη της Βλάση Γαβριηλίδη (1848-1920), την εφημερίδα δηλαδή και τον δημοσιογράφο που έφεραν επανάσταση στον Τύπο. Επανάσταση, σε επίπεδο τεχνολογικής εξέλιξης, μιας και πρώτη η *Ακρόπολις* εγκαινίασε τα κυλινδρικά πιεστήρια αντικαθιστώντας τα έως τότε επίπεδα. Επανάσταση όμως συντελέστηκε και στην ποιοτική αναβάθμιση της δημοσιογραφίας, αφού ο Βλάσης Γαβριηλίδης καθιέρωσε τις δημοσιογραφικές συνεντεύξεις και δημοσιογραφικές αποστολές στο εξωτερικό.¹⁰⁴

Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη ο Γαβριηλίδης, σπούδασε στη Γερμανία πολιτικές επιστήμες και φιλοσοφία. Με την επιστροφή του στην Πόλη εξέδωσε την εφημερίδα *Ομόνοια* η οποία συγχωνεύθηκε με τον *Νεολόγο*, για να εκδώσει στη συνέχεια-πάντα στη γενέτειρά του-την *Μεταρρύθμισιν*. Η αρθρογραφία του όμως εξαγρίωσε τον σουλτάνο ο οποίος τον καταδίκασε σε θάνατο, ωστόσο ο Γαβριηλίδης πληροφορούμενος έγκαιρα την σε βάρος του καταδίκη, δραπέτευσε στην Αθήνα το 1877. Αφού εργάστηκε ως συντάκτης στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων*, στη συνέχεια εξέδωσε τη σατιρική εβδομαδιαία εφημερίδα *Ραμπαγός*. Κατόπιν εξέδωσε το δισεβδομαδιαίο έντυπο *Μη Χάνεσαι* (κάτω φωτό), το οποίον το 1883 μετατράπηκε στην ημερήσια εφημερίδα *Ακρόπολις* (πιο κάτω φωτό).¹⁰⁵

104. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 38.

105. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 34-36.

και εν αταξία ακόμη και εν αλληλοσφαγή, παρά να κηδευθή εν επισημότητι» (Θεόδωρος Συναδινός, βιογραφώντας τον Γαβριηλίδη στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*). Η θέση του περί ακομμάτιστης δημοσιογραφίας αποτελεί παρακαταθήκη για κάθε δημοσιογράφο ο οποίος οφείλει να διαπνέεται από την ίδια αντίληψη, διότι, όπως έλεγε ο Γαβριηλίδης «η προσκόλλησις εις ένα κόμμα, εις μίαν παράταξιν έχει ως συνέπειαν τον θυσιασμόν των συμφερόντων του λαού και του τόπου» (Θ. Συναδινός, στο ίδιο). Στο πλαίσιο αυτό, ο «πατέρας της σύγχρονης δημοσιογραφίας» με οδηγό τη συνείδησή του, έλεγε ελευθερόστομα όσα πρέσβευε, προκαλώντας αρκετές αντιδράσεις και εχθρότητες. Όπως συνέβη το 1894, που άρθρο του αναφερόμενο στο στρατιωτικό ζήτημα της χώρας, εξόργισε αξιωματούχους, με συνέπεια να οργανωθεί επίθεση κατά των γραφείων της *Ακροπόλεως* από την οποία καταστράφηκαν οι τυπογραφικές της εγκαταστάσεις.¹⁰⁶

Ο Γαβριηλίδης απεβίωσε από καρκίνο του ήπατος (1920) και οκτώ μήνες μετά τον θάνατό του η *Ακρόπολις* διέκοψε την κυκλοφορία της (1921). Επανεκδόθηκε το 1929 ως το 1945. Μετά από ολιγόμηνη διακοπή συνέχισε να εκδίδεται μέχρι το 1989, οπότε διέκοψε επί χρόνια για οικονομικούς λόγους. Άρχισε να εκδίδεται εκ νέου το 1998, αλλά έκλεισε σύντομα (βικιπαίδεια).

ΕΣΤΙΑ, η μοναδική ζώσα ως σήμερα ημερήσια εφημερίδα του 19^{ου} αιώνα (1876-...)

Η *Εστία* είναι η αρχαιότερη μεταξύ των ημερήσιων εφημερίδων που εξακολουθεί και επιβιώνει ως τις μέρες μας, έχοντας δημιουργήσει ένα θαυμαστό ρεκόρ. Στην παρακάτω φωτογραφία εικονίζεται το εξώφυλλο της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 2024, όπου στη βάση του τίτλου της εφημερίδας προβάλλεται το εμβληματικό έτος ιδρύσεώς της, το 1876. Με σχετικά μικρό, ωστόσο σταθερά αυξανόμενο, αλλά κυρίως πιστό αριθμό αναγνωστών, το έντυπο φέρνει μαζί του τεράστια ιστορία και εξίσου σπουδαία δημοσιογραφική παράδοση.

106. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 36-38.

Οι ρίζες της *Εστίας*, όπως ειπώθηκε, βρίσκονται στα 1876. Ήταν η χρονιά που εκδόθηκε ως περιοδικό το οποίο μέχρι το 1882 τελούσε υπό τη διεύθυνση του Παύλου Διομήδους.

Δευτέρα 30/09/24

Εφημερίς Εστία Σεπ 30, 2024

Δευτέρα
30 Σεπτεμβρίου 2024

Γρηγόριος Ιεροσολίμης, επικεφαλής της Μεγάλης Αρμενίας
Σάββατο 27.4 ημερών / Κυριακή 28.09 - Δύο ημερών 27.09

ΑΤΤΙΚΗ: Παρασκευή, 27/09/2024, 19:00, 200
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Παρασκευή, 27/09/2024, 19:00, 200

Αριθμ. φύλ. 42965
Έτος 158ο
Τιμή 1,5 €

**«Φυσάει» δεξιά και στην Αυστρία
τό Κέντρο υποχωρεί δραματικώς**

Μείον 11 μονάδες σε σύγκριση με τις προηγούμενες εκλογές για το αδελφό κόμμα της Νέας Δημοκρατίας
Προελαύνουν στην πρώτη θέση τα ταυτοτικά κόμματα με συγκεχυμένες θέσεις για την μετανάστευση και μετροπαθείς

Πρωτοσέλ

Εφημερίς Εστία
Κυριακή 29/09/2

Εφημερίς Εστία
Σάββατο 28/09/2

Εφημερίς Εστία
Παρασκευή 27/0

Εφημερίς Εστία
Πέμπτη 26/09/2

Εφημερίς Εστία
Τετάρτη 25/09/2

Στη συνέχεια, και ως το 1888 την έκδοση ανέλαβε ο Γ. Κασδόνης, οπότε το περιοδικό *Εστία* πέρασε στα χέρια των Νικόλαου Πολίτη (λαογράφου) και Γεώργιου Δροσίνη (ποιητή), για να μείνει ο τελευταίος ως ο μόνος υπεύθυνος της έκδοσης, την οποία το 1894 μετέτρεψε σε απογευματινή ημερήσια εφημερίδα.¹⁰⁷ Ο Δροσίνης είναι ο άνθρωπος που διηύθυνε την *Εστία* και ως περιοδικό και ως εφημερίδα. Είναι εκείνος δηλαδή που άλλαξε το ρουν στην ιστορία του εντύπου: τόσο επειδή την μετέτρεψε σε ημερήσια έκδοση, όσο γιατί με την αποχώρησή του (1894), παρέδωσε τα ηνία της εφημερίδας στον Κύπριο Άδωνι Κύρου (1872-1918).¹⁰⁸ Η οικογένεια Κύρου από το 1894 και επί 117 χρόνια (ως το 2015), διηύθυνε την *Εστία* αφήνοντας ανεξίτηλο αποτύπωμα στον Ελληνικό Τύπο για την έγκυρη ενημέρωση που παρήχε στους αναγνώστες, αλλά και για την υπεράσπιση των εθνικών μας ιδεωδών. Με αυτές τις ίδιες αξίες πορεύεται η *Εστία* και μετά το 2015, όταν ο δισέγγονος του Αδώνιδος Κύρου, Αλέξης Ι. Ζαούσης (ως τότε διευθυντής της *Εστίας*), παρέδωσε τις

107. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 41-44.

108. Γεννημένος στη Λευκωσία (1872), σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, και επιδόθηκε στη δημοσιογραφία. Εργάστηκε πρώτα στην *Ακρόπολη* στην οποία διετέλεσε και διευθυντής, αλλά και στη *Σκριπ* ως αρθρογράφος και χρονογράφος και κατόπιν ως συντάκτης στην *Εστία*. Συνετέλεσε τα μέγιστα στην εξέλιξη της δημοσιογραφίας. Έδινε βαρύτητα στην αξία της πλήρους ενημέρωσης, έτσι ώστε σύντομα κατέστησε την *Εστία* την εγκυρότερη εφημερίδα, σε σημείο που διαβαζόταν και από τους αντιφρονούντες. Απεβίωσε το 1918, μόλις 46 ετών, η δε κηδεία του έγινε δημοσία δαπάνη. Μετά τον θάνατό του τη διεύθυνση της *Εστίας* ανέλαβαν οι γιοι του Αχιλλέας και Κύρος Κύρου (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, 1939).

τύχες της έκδοσης στον όμιλο Α.Ε. Δημοκρατικός Τύπος του Γιάννη Φιλιππάκη (που εκδίδει επίσης τις εφημερίδες *Δημοκρατία*, *Espresso* και *Ορθόδοξη Αλήθεια*). Διευθυντής της *Εστίας* από το 2017 μέχρι σήμερα, είναι ο έγκριτος δημοσιογράφος Μανώλης Κοττάκης.

Ο Μανώλης Κοττάκης για την *Εστία* και τη δημοσιογραφία του χθες και του σήμερα ¹⁰⁹

Ο Μανώλης Κοττάκης, διευθυντής της Εστίας, στα γραφεία της εφημερίδας

Η *Εστία* είναι η εφημερίδα που συνδέει τον 19^ο αιώνα με τον 21^ο αιώνα. Κρίθηκε αναγκαίο να ενσωματωθεί στην εργασία συνέντευξη με τον διευθυντή της εφημερίδας Μανώλη Κοττάκη, η οποία δόθηκε στα γραφεία της *Εστίας* (Ερατοσθένους 1). Σύμφωνα με όσα είπε ο έγκριτος δημοσιογράφος, η *Εστία* επιβιώνει επί 149 χρόνια επειδή διατηρεί σταθερές αρχές και αξίες. Αν και πολιτικά συμπλέει με τον ευρύτερο συντηρητικό χώρο, εν τούτους ασκεί έντονη κριτική στις

109. Η σημαντική συνέντευξη του διευθυντή της *Εστίας* η οποία έχει ανεβεί και στο YouTube, στον σύνδεσμο <https://www.youtube.com/watch?v=aHT7g5uNj9A>, δημοσιεύεται στο Παράρτημα Ι.

ηγεσίες της κεντροδεξιάς παράταξης, διατηρώντας με αυτό τον τρόπο την ανεξάρτητη δημοσιογραφική φωνή της.

Επιπρόσθετη αξία ωστόσο, έχουν οι συγκρίσεις που κάνει ο Μανώλης Κοττάκης ανάμεσα στον Τύπο του 19^{ου} αιώνα με τον Τύπο των ημερών μας. Ανέφερε μεταξύ άλλων: «*Η δημοσιογραφία τότε είχε ύφος και μπορούσε, χωρίς να είναι βαρύγδουπη, να παρεμβαίνει στα δημόσια πράγματα και να ασκεί επιρροή στις αποφάσεις, χωρίς να διεκδικεί ρόλο συναρχηγού με τους πολιτικούς. Τότε, τα γραφεία των εφημερίδων ήταν κέντρο παραγωγής πολιτικής. Η δημοσιογραφία τότε είχε παρέμβαση, ύφος, αστικότητα και αθωότητα. Στις μέρες μας, το χαρτί δεν πεθαίνει επειδή δεν υπάρχουν αγοραστές, το χαρτί πεθαίνει γιατί πεθαίνει η σκέψη. Σήμερα, στην πράξη έχουμε σταματήσει τις ερωτήσεις...έχουμε σταματήσει το ρεπορτάζ. Ευνουχίζονται οι δημοσιογράφοι που εργάζονται στους δημοσιογραφικούς οργανισμούς, δεν μπορούν να κάνουν τη δουλειά τους».*¹¹⁰

ΣΚΡΙΠ (1893-1895 & 1895-1930)

Παρουσιάστηκε στο κοινό ως ημερήσια εφημερίδα το 1895. Αρχικά (1893) κυκλοφορούσε ως εβδομαδιαία σατιρική εφημερίδα. Στις πρώτες εκδόσεις της ονομαζόταν «Το Σκριπ» (με το ουδέτερο άρθρο μπροστά), για να αφαιρεθεί στο τέταρτο φύλλο και να καθιερωθεί ως «Σκριπ».¹¹¹ Προφανώς, ο τίτλος προέρχεται από την ομώνυμη αγγλική λέξη «script» που σημαίνει «γραπτό», αλλά η ρίζα της λέξης είναι καθαρά λατινική (εξ ου και το γνωστό «scripta manent»=τα γραπτά μένουν. Άλλωστε, το λατινικό αυτό γνωμικό κυριαρχεί κάτω από τον τίτλο της). Ιδρυτής και διευθυντής του εντύπου και στις δύο φάσεις της πορείας του ήταν ο Ευάγγελος Κουσουλάκος (1861-1903).¹¹² Ήταν εφημερίδα με μακρά πορεία ζωής.

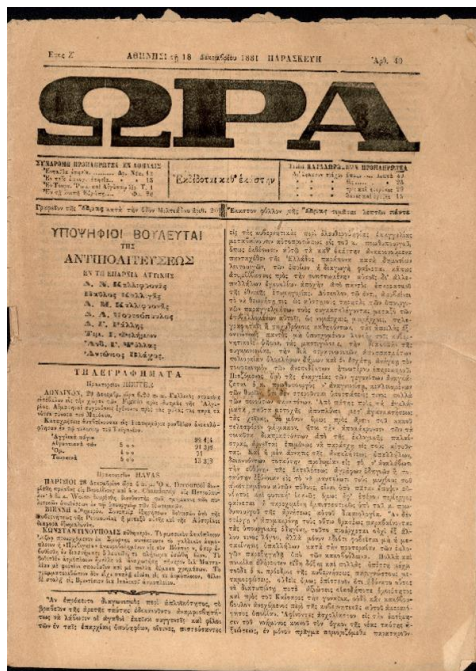
110. Ο διευθυντής της *Εστίας* αναφέρεται στους δημοσιογραφικούς οργανισμούς που έχουν αναπτύξει επαγγελματικούς δεσμούς με τον δημόσιο τομέα, οπότε κάθε ρεπορτάζ ετεροκαθορίζεται με βάση τις δοσοληψίες των εργοδοτών (εκδοτών, καναλαρχών) με το δημόσιο.

111. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 44.

112. Γεννήθηκε στην Καλαμάτα, σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια αφιερώθηκε στη δημοσιογραφία. Πρώτα έδωσε το παρόν με το ψευδώνυμο «Πελαργός» μέσα από τις στήλες της σατιρικής εφημερίδας του Εμμανουήλ Ροΐδη *Ασμοδαίος* και συνέχισε στις εφημερίδες *Άστρ* και *Χρόνος*, γράφοντας σατιρικά σχόλια και ποιήματα. Διετέλεσε ανταποκριτής της εφημερίδας *Νεολόγος* της Κωνσταντινούπολης, διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου και των γραφείων της Βουλής. Ο πρόωρος θάνατος του Ε.Κουσουλάκου (1903), ύστερα από μακρά και επώδυνο ασθένεια,

την *Πρωία*, την ανταγωνιστική εφημερίδα της *Σκριπ*. Στο ίδιο πλαίσιο της ανάγκης για αποκλειστική είδηση, το *Σκριπ* δεν απέφυγε τη δημοσιογραφική γκάφα. Συγκεκριμένα, το 1896, ύστερα από εσφαλμένη πληροφόρηση έγραψε για τη διάλυση των αρραβόνων του Ρώσου αρχιδούκα Γεωργίου Μιχαήλοβιτς με την Ελληνίδα πριγκίπισσα Μαρία. Ο εκδότης Κουσουλάκος οδηγήθηκε κατηγορούμενος για εξύβριση του βασιλιά Γεωργίου Α΄. Η δίκη έγινε στο Κακουργιοδικείο Λαμίας, αλλά τελικά αθωώθηκε ο Κουσουλάκος.¹¹⁴

***Ωρα* (1875-1888), *Πρωία* (1879-1905): Εφημερίδες-κομματικά φερέφωνα**

Η *Ωρα* εκδόθηκε στις 10 Νοεμβρίου 1875 και διέκοψε την έκδοσή της ακριβώς 13 χρόνια μετά: στις 9 Νοεμβρίου 1888. Ίδρύθηκε με άμεσο στόχο την υποστήριξη του πολιτικού προγράμματος του Τρικούπη. Στην πρωτοπορία κομματικών συμφερόντων τάχθηκε και η *Πρωία*, η οποία πρωτοκυκλοφόρησε στις 11 Μαρτίου 1879 για να κλείσει στα 1905. Στήριζε τον Θόδωρο Δηλιγιάννη, έχοντας ως διευθυντή έκδοσης τον Ι. Αντωνόπουλο.¹¹⁵ Επρόκειτο για δύο ημερήσιες

114. Σαν Σήμερα, στο «Ευάγγελος Κουσουλάκος» Βιογραφίες/Λογοτεχνία, <https://www.sansimera.gr/biographies/586>.
 115. Γ. Πλουμίδης, *Οι Εφημερίδες Πρωία και Ωρα στα χρόνια του Χαρίλαου Τρικούπη*, σ. 196, στο <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/30088/1/%CE%9F%CE%B9%20%CE%B5%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82%20%27%CE%A0%CF%81%CF%89%CE%90%CE%B1%27%2>

εφημερίδες, που η μία ήταν απέναντι στην άλλη ως κομματικά φερέφωνα των δύο μεγάλων πολιτικών αντιπάλων, του Χαρίλαου Τρικούπη (αναδείχθηκε πρωθυπουργός της Ελλάδος 7 φορές) και του Θόδωρου Δηλιγιάννη (στέφθηκε 5 φορές πρωθυπουργός).

Ήταν και οι δυο τους τετρασέλιδες, σπάνια είχαν περισσότερες σελίδες, με μέτρια τυπογραφική εμφάνιση. Η κομματική τους προσέγγιση φαίνεται από τη διάταξη της ύλης. Το μεγαλύτερο τμήμα της πρώτης και μέρος της δεύτερης σελίδας κάλυπτε το άρθρο της διεύθυνσης. Ακολουθούσαν κομματικές ειδήσεις γύρω από τη δραστηριότητα των πολιτικών αρχηγών, τηλεγραφήματα φίλων του κόμματος από την επαρχία και περιγραφές πολιτικών εκδηλώσεων στην πρωτεύουσα και στην επαρχία. Μερικές φορές δημοσιεύονταν εκτενή αποσπάσματα από τις συζητήσεις στη Βουλή. Την υπόλοιπη ειδησεογραφία των εφημερίδων εμπλούτιζαν κοινωνικά θέματα, αλλά και ανακοινώσεις ή διαφημίσεις οργανισμών και εταιρειών. Στον τομέα των εξωτερικών ειδήσεων, η *Ωρα* ήταν πιο ενημερωμένη, με ανταποκρίσεις και από τα δύο πρακτορεία Havas και Reuter και με κάλυψη της ευρωπαϊκής ειδησεογραφίας. Το κύριο άρθρο των δύο εφημερίδων αποτελούσε το σπουδαιότερο μέσο προπαγάνδας, απηχώντας τις πολιτικές απόψεις των πολιτικών που στήριζαν.¹¹⁶

ΕΜΠΡΟΣ, 74 χρόνια ιστορίας (1896-1969)

Το *Εμπρός* είναι μία από τις λίγες εφημερίδες που άντεξε σε βάθος χρόνου αφήνοντας ξεχωριστό αποτύπωμα στην ελληνική δημοσιογραφία. Η μεγάλη της πορεία έλαβε χώρα τον 20^ο αιώνα, ωστόσο η αφετηρία της βρίσκεται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, με ημερομηνία κυκλοφορίας την 10^η Νοεμβρίου 1896. Ιδρυτής και διευθυντής της εφημερίδας ήταν ο Δημήτριος Καλαποθάκης (1862-1921), μία από τις μεγάλες μορφές της δημοσιογραφίας, αλλά και εκδότης αρκετών εφημερίδων, καθώς

[0%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%27%CE%8F%CF%81%CE%B1%27%20%CF%83%CF%84%CE%B1%20%CF%87%CF%81%CF%8C%CE%BD%CE%B9%CE%B1%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%A7%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%85%20%CE%A4%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CF%80%CE%B7%20%281882-1886%29.pdf](#)

116. Γ. Πλουμίδης, στο ίδιο.

και συγγραφέας δραματικών θεατρικών έργων. Ο Καλαποθάκης¹¹⁷ εισήλθε πολύ νωρίς στον δημοσιογραφικό κόσμο και ήδη πριν ιδρύσει το *Εμπρός*, είχε εκδώσει στον Βόλο το εβδομαδιαίο περιοδικό *Σατανάς* (1881-1885), ενώ το 1885 εξέδωσε την εφημερίδα *Σημαία* (έως το 1889), μια αμιγώς πολιτική έκδοση που υποστήριζε την πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη. Το 1890 εξέδωσε την εφημερίδα *Σύνταγμα* την οποία έκλεισε το 1891 αναλαμβάνοντας ιδιαίτερος γραμματέας του Τρικούπη, ενώ το ίδιο διάστημα αρθρογραφούσε στην *Ακρόπολη*, στην οποία ήταν τακτικός συνεργάτης, ωστόσο εξέδωσε το *Εμπρός* (κάτω φωτό).¹¹⁸

Το *Εμπρός* κυκλοφόρησε ως πεντάλεπτος εφημερίδα, όπως νωρίτερα είχε κάνει το *Σκριπ*. Ανέδειξε το έντυπο σε πρωτοποριακό για την εποχή του, εισαγόντας νέες καινοτομίες, τόσο στο επίπεδο της εμφάνισης, όσο και του περιεχομένου, αυξάνοντας συνακόλουθα τον συναγωνισμό μεταξύ των υφιστάμενων ημερήσιων εφημερίδων. Λέγεται δε, ότι μεταξύ των εκδοτών Καλαποθάκη (*Εμπρός*) και Κουσουλάκου (*Σκριπ*) υπήρχε διαρκής ανταγωνισμός. Όπως η πεντάλεπτος τιμή των δύο εφημερίδων αύξησε την μεταξύ τους επαγγελματική αντιζηλία, το ίδιο έγινε

117. Γεννήθηκε στην Αρεόπολη Λακωνίας, γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, αλλά εγκατέλειψε τις ανώτατες σπουδές του όταν καταλήφθηκε η Θεσσαλία, και αμέσως μετέβη στο Βόλο. Πέραν από τη δημοσιογραφία έγραψε δράματα («Νικηφόρος Φωκάς», «Σαπφώ»), την τραγωδία «Ρήγας Φερραΐος», κωμειδύλλια και το μυθιστόρημα «Η εκστρατεία μας εις την Σελήνη». Εργάστηκε υπέρ των εθνικών ιδεωδών, συνεισέφερε στον μακεδονικό αγώνα, η δε ίδρυση και επιτυχία του Μακεδονικού κοιμητάτου, εν πολλοίς οφείλεται στον ίδιο τον Καλαποθάκη. Απεβίωσε στις 27 Μαΐου 1921 στο Μόναχο κατά τη διάρκεια εγχείρησης. (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, 1939, <https://www.sansimera.gr/biographies/481>).

118. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 48,49.

με τα νέα τους πιεστήρια. Πρώτος τα προμηθεύθηκε ο Κουσουλάκος για την αύξηση του τιράζ της εφημερίδας του, ωθώντας τον Καλαποθάκη να προμηθευτεί ακόμη πιο σύγχρονα εκτυπωτικά μηχανήματα. Το *Εμπρός* μεγάλωσε το σχήμα της εφημερίδας, το ίδιο συνέβη στη συνέχεια και με το *Σκριπ*.¹¹⁹

Οι επιτυχημένες πρωτοβουλίες του Καλαποθάκη έφεραν τους καρπούς τους, έτσι που, ήδη από το 1897 η ημερήσια κυκλοφορία του *Εμπρός* κυμαινόταν μεταξύ 15.000 και 20.000 φύλλων, ενώ και για την επόμενη εικοσιπενταετία βρισκόταν στις πρώτες θέσεις αναγνωσιμότητας. Επιπλέον, ο Καλαποθάκης καθιέρωσε πρώτος το χρονογράφημα ως οργανικό στοιχείο του *Εμπρός*, με συνεργάτες σπουδαία ονόματα της λογοτεχνίας, όπως τον Ιωάννη Κονδυλάκη, τον Εμμανουήλ Ροΐδη, τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη και τον Γρηγόριο Ξενόπουλο. Τέλος, η συνεχής προσπάθειά του να διατηρεί το *Εμπρός* στην πρωτοκαθεδρία της αναγνωσιμότητας, και η τάση του να δημοσιεύει αποκλειστικές ειδήσεις, τον έκαναν να υποπέσει σε δημοσιογραφική γκάφα: στις 12 Σεπτεμβρίου 1906 εξέθεσε τον μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό Καραβαγγέλη απέναντι στις τουρκικές αρχές. Ανακοίνωσε τη δολοφονία του, πλέκοντάς του το εγκώμιο ως Μακεδονομάχου. Στην πραγματικότητα, αυτός που είχε δολοφονηθεί ήταν ο μητροπολίτης Κορυτσάς Φώτιος.¹²⁰

Με τον θάνατο του Καλαποθάκη, την έκδοση του *Εμπρός* συνέχισε η χήρα του Αικατερίνη Καλαποθάκη και από το 1928 ο Πέτρος Γιάνναρος (εκδότης της *Εσπερινής* και *Πρωινής*). Η εφημερίδα ανέστειλε την έκδοσή της λίγο πριν από την κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και επανεκδόθηκε το 1945 από τον Αλκιβιάδη Καλαποθάκη (γιο του ιδρυτή του *Εμπρός*), αρχικά ως ημερήσια εφημερίδα, και από το 1953 ως εβδομαδιαία. Το 1959 ο τίτλος του *Εμπρός* πουλήθηκε στον εκδότη του *Εθνικού Κήρυκα* Αθανάσιο Παράσχο, ενώ αργότερα πέρασε στα χέρια της οικογένειας Βαρδινογιάννη¹²¹ (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ-1939, «Σαν Σήμερα»).

119. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 48-52.

120. Σαν Σήμερα, «Δημήτριος Καλαποθάκης, Βιογραφίες/Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης»,

<https://www.sansimera.gr/biographies/481>.

121. Αν και δεν συνέβη τον 19ο αιώνα, αξίζει να αναφερθεί ένα χιουμοριστικό παραλειπόμενο, που κυκλοφορεί για την εφημερίδα *Εμπρός* και έλαβε χώρα στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Τότε, που τα γραφεία του *Εμπρός* ήταν στην οδό Σοφοκλέους 5 και της *Βραδυνής* (με εκδότη τον Τζώρτζη Αθανασιάδη) στην οδό Δραγατσανίου 4. Γειτνιάζαν τα γραφεία των

ΤΟ ΑΣΤΥ (1885-1889 & 1890-1907)

Η εφημερίδα *Το Άστυ* (κάτω φωτό) αποτελεί τη διάδοχη κατάσταση του *Ασμοδαίου*.¹²² Ο Μπάμπης Άννινος (1852-1934)¹²³ εξέδωσε *Το Άστυ* το 1885, ως κυριακάτικη σατιρική εφημερίδα, αδυνατώντας όμως να συνεχίσει την έκδοση για οικονομικούς λόγους, την εκχώρησε στον αδελφό του Θέμο Άννινο (1845-1916).¹²⁴ Η εφημερίδα, αφού διέκοψε την κυκλοφορία της για ένα χρόνο, επανήλθε στο προσκήνιο το 1890, αλλά ως ημερήσια, πρωινή-πολιτική και ειδησεογραφική έκδοση. Συνέχισε ως το 1907 έχοντας ως αρχισυντάκτη τον Δημήτριο Κακλαμάνο και κατά την τελευταία περίοδο τον Εμμανουήλ Ρέπουλη. Σημαντικοί συνεργάτες του *Άστεως* υπήρξαν εκλεκτές προσωπικότητες της λογοσύνης και της δημοσιογραφίας, έτσι που στα φύλλα της εφημερίδας απεικονίζεται το πνευματικό και κοινωνικό στάτους της Αθήνας εκείνης της εποχής. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τους Γεώργιο Δροσίνη, Γεώργιο Σουρή, Κωστή Παλαμά, Γεώργιο Πωπ, Στέφανο Στεφάνου, Θεόδωρο Βελλιανίτη, Μιχάλη Μητσάκη, Δημήτριο Κόκκο κ.ά. (βικιπαίδεια).

δύο εφημερίδων, όταν ένας περαστικός ρώτησε μία γυναίκα που συνάντησε στον δρόμο, χωρίς να γνωρίζει ότι πρόσφερε αγοραίο έρωτα. Ο μεταξύ τους διάλογος ήταν σπαρταριστά αφοπλιστικός: --Ψάχνω τη Βραδυνή και το Εμπρός. Μήπως γνωρίζετε πού είναι; Απάντηση: «Κι' εγώ...βραδυνή είμαι και πουλάω το...εμπρός. Μήπως ψάχνετε εμένα;».

122. Πολιτικο-σατιρική έκδοση του Θέμου Άννινου. Στη συνέχεια και στην ενότητα «Ο Σατιρικός Τύπος» γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στον *Ασμοδαίο*.

123. Κεφαλονίτης, που το 1870 μετακόμισε στην Αθήνα για να επιδοθεί στη λογοτεχνία, τιμήθηκε δε την ίδια χρονιά με εύφημο μνεία στον Βουτσιαίο διαγωνισμό για την πρώτη του ποιητική συλλογή «Λυκαυγές». Ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία από το 1878. Έγραψε σε πολλές εφημερίδες (*Νεολόγος των Αθηνών*, *Εφημερίδα*) και συνεργάστηκε με περιοδικά έντυπα (φιλολογικό έντυπο *Παρνασσός*, *Ασμοδαίος* κ.α.). Διετέλεσε επίσης αρχισυντάκτης της *Καθημερινής*. Ασχολήθηκε και με την ποίηση, την πεζογραφία, ενώ έγινε γνωστός και για τα εύθυμα θεατρικά του έργα. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, συνιδρυτής της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, πρόεδρος των Εταιρείας Ελλήνων Δραματικών Συγγραφέων. Τιμήθηκε με βραβεία και διακρίσεις όπως το παράσημο του Σωτήρος, το Χρυσούν Αριστείο των Γραμμάτων και Τεχνών και το Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών (βικιπαίδεια).

124. Γεννήθηκε στον Πύργο Ηλείας, με καταγωγή από την Κεφαλονιά, όπου ο ιατρός πατέρας του ήταν βουλευτής Κεφαλονιάς. Ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην Πάτρα, και στη συνέχεια γράφτηκε στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά σύντομα διέκοψε τις σπουδές του για να μεταβεί στο Παρίσι, όπου σπούδασε γελοιογραφία. Το 1872 επέστρεψε στην Αθήνα, όπου εξέδωσε το «Γελοιογραφικό Ημερολόγιο», στο οποίο παρουσίαζε την Αθηναϊκή κοινωνία και τους πολιτικούς σε σκίτσα. Το 1875 με τον Εμμανουήλ Ροΐδη ίδρυσε τον *Ασμοδαίο*, εβδομαδιαία σατιρική εφημερίδα. Η εφημερίδα *Άστυ*, της οποίας την έκδοση παρέλαβε από τον αδελφό του Μπάμπη, υποστήριζε πολιτικά τον Χαρίλαο Τρικούπη. Η έκδοση της εφημερίδας συνεχίστηκε και μετά τον θάνατο του Τρικούπη, έως το 1903, όταν και ο Άννινος εγκατέλειψε την δημοσιογραφία. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του γελοιογραφούσε για την εφημερίδα Αθήναι και το περιοδικό Παναθήναια (βικιπαίδεια).

ΤΟ ΑΣΤΥ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΚΑΤΑ ΚΥΡΙΑΚΗΝ
30 ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΔΑΚΤΥΛΟΓΡΑΦΩΝ ΠΑΡΑΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ
"Η συνδρομή έτησια και προεκταμένη δια της 'Αθήνας και των Ημερών' 120, δια της 'Εκκλησίας' 120 και δια της 'Επιτροπής' 120. 'Αγγλίας και ιδιαιτέρως καταμετρήσονται εις την 'Αμερικήν' ολίγα δια 'Ιδρυμάτων' ποικίλων.
ΚΑΘΕΤΟΝ ΦΥΛΛΟΝ ΤΙΜΑΤΑΙ ΔΕΙΛΤΑ 10

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΤΗΣ 6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1886

Τὰ προγράμματα τῶν ἡμερησίων, ὅπως οἱ διακατά-
ρται λέγουσιν, ἔσονται ἀνεκδοτοῦ, ἔσονται ἀνεκδοτοῦ
τῶν ἀνεκδοτοῦ τῆς συνειδήσεως, ὅπως τὰ ἐπιδοκίμια τῶν
δικαστικῶν κλητῶν καὶ παντοῦ ἄλλα παραπλήσια,
καταλήγονται εἰς τὰ φορητὰ καὶ ἀνοήτως ἐκείνην πρά-
γματι, ὅπως ἐρεθίζον ἢ θινύσει πρὸς βίβαν τῶν
ἡμερῶν σου.

Ἐπισημὸν λατίνι ἐκδίδοντες τὸ πρῶτον φύλλον
τοῦ ΑΣΤΥΟΣ: Παράλληλον τὸ πρῶτον—ἢ καλλίον
εἶπαὶ τὸ ἑκδοτὸν τοῦ προγράμματος—ἀφ' ἡμῶν καὶ
τῶν ἡμετέρων ἀναγνωστῶν! Καὶ ἀντὶ τὸ καταρτίσωμεν
καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν ὁμιλίαν μαγνητικῶν, ἢ καὶ εἰς τὴν
παιδείαν, καὶ εἰς τὴν ἕκδοσιν τῶν κειμένων, προσ-
καλέσασκεν ἑαυτοὺς ἡμετέρους συνεργάτας παντὶς εἴ-
δους καὶ παντὶς φύλου καὶ τοῦς παρικαλέσασκεν νὰ λάβῃ
ἑκάστος κατὰ πειρᾶν τὸν λόγον καὶ ἐκδοτὴν ἐν ὀλίγοις
τῆν ἰδιότητά σου, τὸν χαρακτήρα σου, τὰς διαθέσεις σου
καὶ τὴν πείρην σου διὰ τὴν ἐκδοτὴν ἐν τῇ μετ' ἡμῶν συνεργ-
σίᾳ. Ἡ πρωτοφανὴς αὐτῆ παραίτησις γινέσεται κα-
ποτέρω καὶ ποιοτέρως τὸ κοινὸν θὰ γνωρίσῃ ἀνε-
πίστας τοῦς κυριωτάτους τῶν ἡμετέρων πολιτικῶν καὶ
ἐκδοτῶν συνεργῶν, θὰ συνειθίσῃ ἀπὸ τοῦδε εἰς τὸ
ἕξος σου καὶ διὰ ἀνεκδοτῆς ἀνεκδοτῶν, ὡς ἐλέγε-
μεν, ἀπὸ τῆν ἀρῆν καὶ ἀπείρτον ταύτης παρουσιασάν
παρὰ ἀπὸ τῆν ὀρεξίαν καὶ ἀπορρημύσθη τῶν συμπα-
γῶν προγραμμάτων.

Μὴν ἐξήγητον ἑμῶν, μὴν διακρίνον κρινομέν ἀνα-
κρίσις καὶ ἐκ τῶν παραστάσεων ἐπιδοκίμωτον. Ὅσα ἰδι-
ομετῆς καὶ ἐκδοτῶν ἢ ἀγγλῶν καὶ τῆς προση-
χως ἐκδοτῶν τοῦ ΑΣΤΥΟΣ τὸ πᾶν ἡμέρι. Ἡ πολιτικὴ

ἢ τὸ νεοκωμῶν ἢ οἱ ὁμοίως ἐκδοτῶν ἐκ περὶ τῆς
τῆς ἢ βουλομένη ἀνεκδοτῶν ἐκ τῶν συμπαγῶν ἡμέ-
ρων σου ἀπείρτον κατὰ ἀνεκδοτῶν ταυτοτρόπως ἐκ
τῆς ὁμοίως εἰς ἡμέρας τοῦ παρελθόντος καὶ οἱ ἐκδο-
σκαλοῦ. Ἄλλ' ἢ γὰρ ἡμῶν εἶνε ἢ κατ' ἐξοχὴν γὰρ
τῶν ἀνεκδοτῶν. Διὰ μὴς τὸ ἕξος προαίτημα τῶν
βουλομένων ἀνεκδοτῶν τὸ πᾶν ἐπιδοκίμωτον παρὶς
ἀνεκδοτῶν ἀπ' ἀνεκδοτῶν τῆς Ἑλλάδος καλοδοτῶν
εἰς ἐπιδοκίμωτον ἢ βουλομένη, οἱ ἐρεθίζον καὶ αὐτοὶ αἰ
σκίαι τῶν προγόνων ἀνεκδοτῶν τὰ τύματα, ἢ ἡμῶν αἰ
ἐπιδοκίμωτον, ἀνεκδοτῶν οἱ ἡμέρας, οἱ ἐκδοτῶν οἱ ποικίλοι
καὶ μὴ γινέσκον ἢ ἀνεκδοτῶν. Ἄλλ' ἢ Πέλλωτος!

Καὶ τὸ ΑΣΤΥ ἑκδοτῶν... ἢ εἰς τὴν ἐκδοτῶν, ἢ
εἰς τὴν ἐκδοτῶν. Ὅχι, κίρτοι, τὸ ΑΣΤΥ θὰ μὴν ἐκδοτῶν
κελεύει ἢ προαίτημα σου. θὰ εἶνε ἀνεκδοτῶν αὐτοῦ
ἢ παρὰ τῶν, ἢ ἀνεκδοτῶν ἀνεκδοτῶν μὴ τὰς περιδοτῶν,
ὅσα πᾶν εἰς τὴν ἐκδοτῶν ἐκδοτῶν τοῦ αἵματος τῆς ἰατρο-
πραγμῶσις. Ὅταν ἐπιδοτῶν τῆς ἡμέρας τῶν ἡμερῶν,
τότε καὶ τὸ ΑΣΤΥ θὰ ἰατροπῶν πρῶτον καὶ αὐτὸ τὸ
μετῶν τῶν ἐκδοτῶν τῆς ἡμέρας τῶν κοινῶν ἀνεκδοτῶν
καὶ τῶν κοινῶν συνεργῶν.

Καὶ νῦν ἢ λέγεις εἰς τοὺς συνεργάτας σου.

Αὐτοὶ ἐπιδοτῶν: Ἐκδοτῶν κ' ἡμῶν νὰ πρῶτον εἰς τὸ ἀπεί-
ρτον βίβαν: Ἐκδοτῶν νὰ κατακίμω τὰς ἀνεκδοτῶν τοῦ φύ-
λου σου καὶ νὰ ἀνεκδοτῶν τὰς ἀνεκδοτῶν τοῦ φύλου σου.

Ἐκδοτῶν τὸ ἀνεκδοτῶν γὰρ τοῦ ΑΣΤΥΟΣ. Τὸ ὄνομα
τῆς ἐκδοτῶν σου μὴ παρὶς τὴν ἐκδοτῶν εἰς τὸ ἕξος εἰς
τὰς στίλας αὐτῆς, ὅπως παρὶς τῶν, κοινῶν ἀνεκδοτῶν
εἰς ἡμέρας καὶ ἢ παρὶς σου ἀπ' ἡμέρας, ἢ ἢ πολλοὶ
ἐκδοτῶν ἢ ἀνεκδοτῶν καὶ μὴ γινέσκον ἀνεκδοτῶν
νὰ ἐκδοτῶν ὡς ἀνεκδοτῶν εἰς ἡμέρας ἀνεκδοτῶν καὶ μὴ
ἀνεκδοτῶν.—καὶ μὴ πρὸς βίβαν.—θὰ εἶνε ἐκδοτῶν
ἀνεκδοτῶν τοῦ κοινῶν εἰς τοὺς ἀνεκδοτῶν ἀνεκδοτῶν σου
καὶ τὴν πείρην σου ἐν γίνεσκον διὰ τῆν ἐκδοτῶν ἡμέρας καὶ
ἀνεκδοτῶν ἀνεκδοτῶν.

Περὶ πολιτικῶν ἡμῶν θὰ μερῶν εἰς τὸ ὄνομα κοινῶν
καὶ ἐκδοτῶν ἢ ἡμῶν ἡμῶν τὴν ἐκδοτῶν καὶ τὴν
καλλίον τῶν ἡμῶν εἰς ἐκδοτῶν γίνεσκον. Ἄλλ' ὅσο βίβαν
καὶ νὰ ἐκδοτῶν ἀνεκδοτῶν ἢ γινέσκον ἀνεκδοτῶν, εἰς τὸ
δίνεσκον ἀνεκδοτῶν ἐκδοτῶν εἰς τὴν ἡμέραν ἀνεκδοτῶν

Τέλος, η εφημερίδα *To Asty* δημοσίευε τις γελοιογραφίες του Θέμου Άννινου ο οποίος υπήρξε ένας από τους αξιολογότερους Έλληνες γελοιογράφους και σκιτσογράφους, που με τα σκίτσα του διακωμωδούσε τα πολιτικο-κοινωνικά δρώμενα της εποχής του.¹²⁵

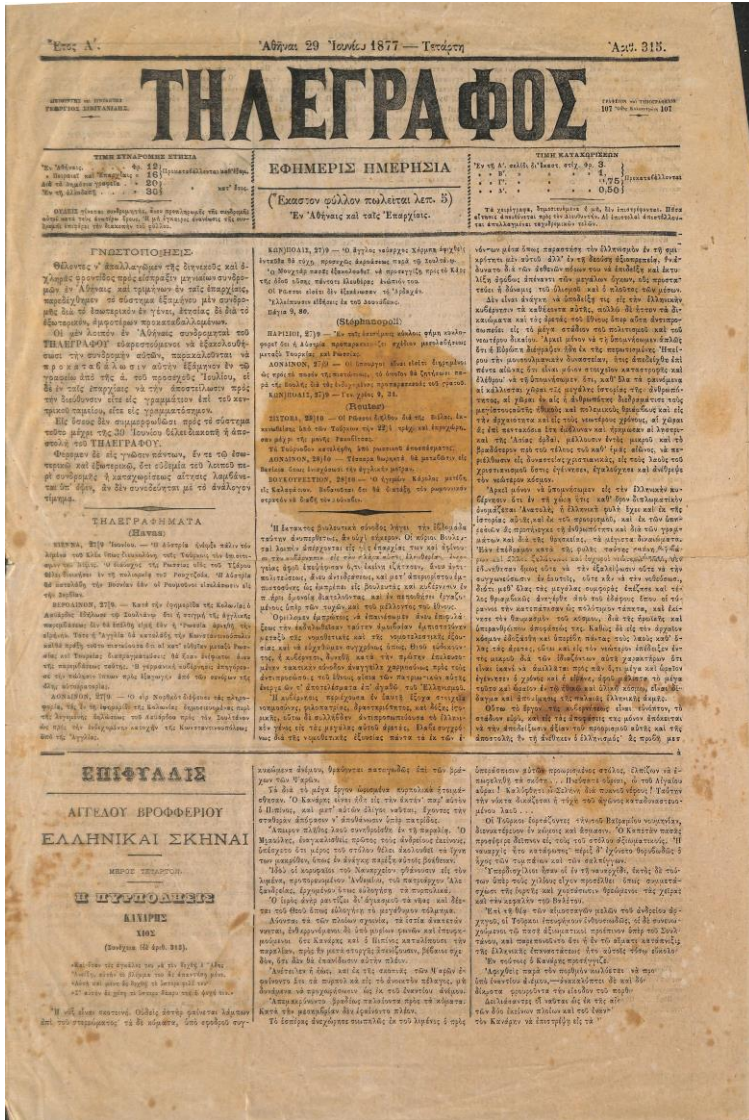
Άλλες ημερήσιες εφημερίδες στην Αθήνα (1873-1900)

Σύμφωνα με την αρχειακή καταγραφή των Ι. Μυτάλη, Κ. Μάγερ, πέραν των προαναφερθεισών, κυκλοφόρησαν στην Αθήνα, μεταξύ άλλων, και οι παρακάτω ημερήσιες εφημερίδες.

Χρόνος (1885-1892) με διευθυντή τον Κ. Δούνη, *Νεολόγος Αθηνών* (1874-1878), *Επιθεώρησις* (1887-1897), *Εθνική* με διευθυντή τον Ε. Κυριακόπουλο, *Τηλέγραφος* (1887-με διευθυντή τον Γ. Σιβιτανίδη. Η εφημερίδα ωστόσο κυκλοφορούσε από το 1876-κάτω φωτό, τεύχος 315), *Αναγέννησις* (1895-97) του Α. Φαρμακόπουλου, *Φωνή του Έθνους* (1884), *Θόρυβος* (1898) που εκδόθηκε αρχικά

125. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 59.

από τον Μητσάκη ως σατιρική έκδοση, για να μετατραπεί σε ημερήσια από τον Γ. Μούχο. Επίσης, μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897 εκδόθηκε στην Αθήνα η *Σωτηρία* από τον Αθανάσιο Γεννάδιο (δημοσιογράφος, καθηγητής Πανεπιστημίου, ρήτορας και πολιτικός).

• Ο σατιρικός Τύπος

Αν στις μέρες μας κυκλοφορεί η πολιτικο-σατιρική εφημερίδα *Το Ποντίκι* (έτος ίδρύσεως 1979), οι πρώτες εφημερίδες του είδους έκαναν την εμφάνισή τους τον 19^ο αιώνα. Ήδη, παραπάνω αναφέραμε το *Σκριπ*, τον *Ασμοδαίο* και *Το Άστυ*, αξίζει ωστόσο να δούμε διεξοδικότερα μερικές από τις σημαντικότερες.

Φως (1860-1877)

Η πρώτη χρονολογικά πολιτικο-σατιρική εφημερίδα στην Ελλάδα ήταν το *Φως* (κεντρική φωτό σελ.2) που εκδόθηκε την 1η Φεβρουαρίου 1860 από τον

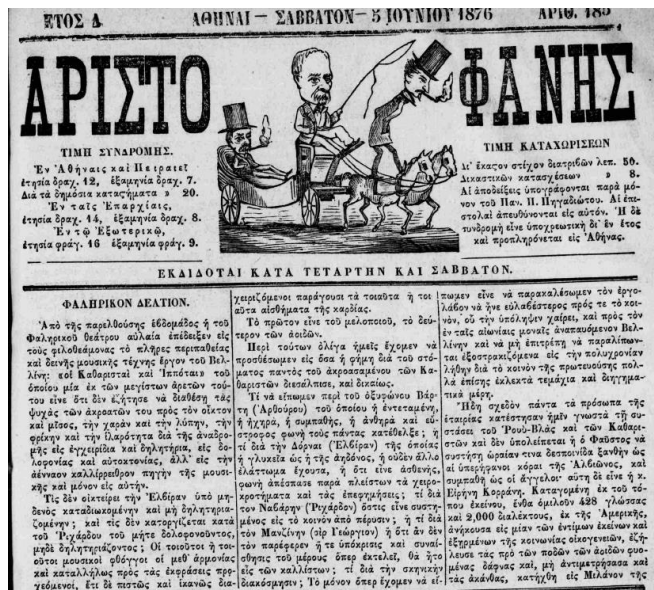
Σοφοκλή Καρύδη (1832-1893),¹²⁶ δημοσιογράφος που διακρίθηκε για την καυστική του σάτιρα. Μάλιστα, για τα άρθρα του στο *Φως* αντιμετώπισε πολλές καταδικαστικές αποφάσεις με εγκλεισμούς στη φυλακή Γκαρμπολά, στην περιοχή του Ψυρή. Στόχοι του υπήρξαν τα κακώς κείμενα της εποχής του: τα κοινωνικά ήθη, η ξενομανία, κυρίως όμως τα έργα και οι ημέρες των συγκαιρινών του πολιτικών. Η σάτιρα του εκδότη ήταν αποκαλυπτική, ακόμη και στην προμετωπίδα του εντύπου, όπου έγραφε: «*Και ο δείνας και ο τάδες είναι όλοι μασκαράδες. Κι ο συντάκτης του "Φωτός" είπε η Αυτού Μεγαλειότης μασκαράς είναι κι αυτός*». Η προμετωπίδα δημοσιευμένη χωρίς κόμματα, ώστε να έχει αμφιλεγόμενη απόδοση ως προς το υποκείμενο της πρότασης, αρχικά δεν προκάλεσε δικαστική παρέμβαση για εξύβριση του βασιλέως, διαφυλάσσοντας έτσι την ελευθεροτυπία. Όμως, τον Ιούλιο του 1861 ο Καρύδης φυλακίστηκε για όσα δημοσίευσε σχετικά με την υπόθεση της αγοράς της περιουσίας του αποθανόντος Ιωάννη Κωλέττη την οποία εξαγόρασε από την κόρη του Κωλέττη ο Δημήτριος Χατζίσκος (είχε διατελέσει και Υπουργός των Εκκλησιαστικών). Ο Χατζίσκος αγόρασε το σύνολο της κινητής και ακίνητης περιουσίας του αποβιώσαντος Πρωθυπουργού, ο οποίος χρωστούσε και στο Δημόσιο 55.000 δραχμές. Αφού πρώτα εξαγόρασε την περιουσία του Κωλέττη από την κόρη, κατόπιν ο Χατζίσκος φρόντισε να εισαχθεί νομοσχέδιο που χάριζε τα χρέη του αποβιώσαντος πρωθυπουργού, με συνέπεια να καρπωθεί ο ίδιος το ποσό. Για το θέμα αυτό, ο Καρύδης έγραφε: «*Το ηκούαμεν και δεν το επιστεάμεν, πως τα εγύρισεν ο Χατζίσκος διότι η Κυβέρνησις έρριψεν εις την ανοικτήν αυτού φουστανέλαν πενήντα πέντε χιλιάδας δραχμάς! {...} Ταλαίπωρε λαέ, συ φυλακίζεσαι διά 10 δραχμών χρέος*

126. Αντιμοναρχικός, εθνεγέρτης και υποστηρικτής της Μεγάλης Ιδέας του Ελληνικού Έθνους, διαπρεπής ρομαντικός και σατιρικός ποιητής, δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας, θεατρικός επιχειρηματίας και σκηνοθέτης θεατρικών παραστάσεων. Γεννήθηκε στην Τρίπολη της Πελοποννήσου. Ήταν απόγονος και εγγονός αγωνιστών της Ελληνικής εθνεγερσίας του 1821. Ο πατέρας του Κωνσταντίνος Καρύδης, ήταν αγωνιστής του 1821. Ο Σοφοκλής έζησε ως την εφηβική του ηλικία στη γενέτειρά του και στη συνέχεια, ικανοποιώντας την επιθυμία του πατέρα του, σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παντρεύτηκε τη Σοφία Κυριακού με την οποία απέκτησε τρία παιδιά, αλλά την έχασε πρόωρα. Ο πρωτότοκος γιος του σκοτώθηκε σε σιδηροδρομικό δυστύχημα, ως εργαζόμενος στους σιδηρόδρομους, ενώ ο νεότερος, ο Ανακρέων, αυτοκτόνησε. Ο Καρύδης, που πρωτοστάτησε στην εξυγίανση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, πέθανε άμπωτος και λησμονημένος. Οι τραγωδίες που έπληξαν τον ίδιο και την οικογένειά του τού στέρησαν την οικονομική ευμάρεια. Απεβίωσε στην Αθήνα. Η νεκρώσιμη ακολουθία του τελέστηκε στο Μητροπολιτικό Ναό της πρωτεύουσας της Ελλάδος, ενώ η ταφή του έγινε στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών. Στο κέντρο της Τριπόλεως υπάρχει οδός που φέρει το όνομά του (Μεταπαίδεια, η εναλλακτική εγκυκλοπαίδεια).

και εις αυτούς χαρίζονται χιλιάδες... {...} διά τούτο δεν πηγαίνει εμπρός το ρωμαίικο και θα χαλάση καμιά ώρα» (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ-1939, Μεταπαιδεία). Πόσο επίκαιρα είναι τα λόγια του Καρύδη, ακόμη και σήμερα!

Αριστοφάνης (1874-1883), Νέος Αριστοφάνης (1885-1895)

Ο Αριστοφάνης ήταν σατιρική εφημερίδα ως συνέχεια των προηγούμενων εφημερίδων *Εμπαίκτης* (1873) και *Διογένης* (1874). Ο Παναγιώτης Πηγαδιώτης, εκδότης των δύο αυτών εντύπων, στις 25 Νοεμβρίου 1874 μετωνόμασε τον *Διογένη*

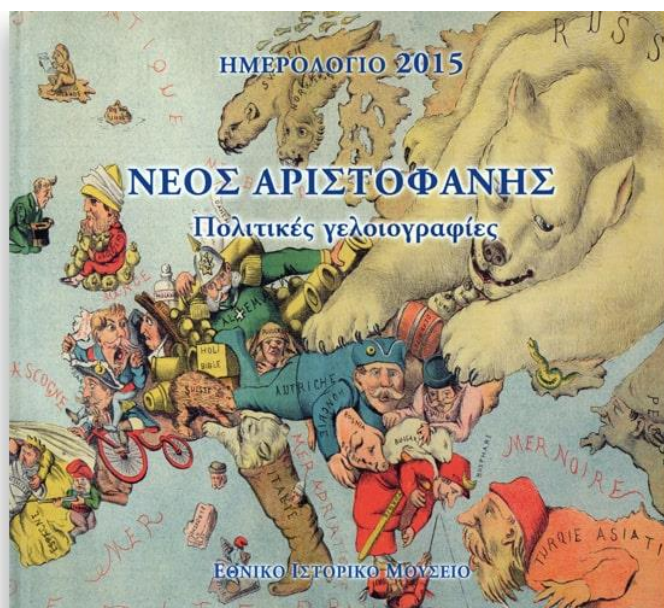

σε Αριστοφάνη (δίπλα φωτό).

Ο Αριστοφάνης διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην εποχή του, έχοντας σημαντικό αριθμό αναγνωστών. Στις σελίδες του δημοσιεύονταν και γελοιογραφίες, ωστόσο η εμφάνιση άλλων σατιρικών εφημερίδων με καλύτερη αισθητική παρουσία, έθεσε σε παρακμή την έκδοση του Πηγαδιώτη, με συνέπεια να να τη διακόψει το 1883. Στα 9 χρόνια της κυκλοφορίας του, ο Αριστοφάνης άσκησε δριμεία σατιρική κριτική στον πρωθυπουργό Δημήτριο Βούλγαρη, ιδίως κατά τα «Στηλιτικά». Στον δε ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878, τάχθηκε ευθέως υπέρ της εξόδου της Ελλάδος στον πόλεμο, με το μέρος της Ρωσίας (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ-1939, βικιπαίδεια).

Πεισματάρης ο Παναγιώτης Πηγαδιώτης, αν και έκλεισε τον Αριστοφάνη, επανήλθε μετά από πέντε χρόνια (1888) με τον Νέον Αριστοφάνη, σατιρική έκδοση που διατήρησε ως το 1895 (για επτά χρόνια). Ο Νέος Αριστοφάνης δημοσίευσε σειρά από έγχρωμες χρωμολιθογραφίες πολιτικού περιεχομένου. Μάλιστα, το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο όπου φυλάσσονται περί τις 420 χρωμολιθογραφίες του Νέου

Αριστοφάνη, εξέδωσε το ετήσιο ημερολόγιο του 2015 με αρκετές από αυτές τις έγχρωμες γελοιογραφίες (κάτω εικόνα).

Η Νατάσσα Καστρίτη, που είχε την επιμέλεια του συγκεκριμένου εντυπωσιακού ημερολογίου, αναφέρει: «Για την εικονογράφιση του ημερολογίου επιλέχθηκαν ενδεικτικά 65 τυπώματα. Τα περισσότερα δημοσιεύτηκαν στα φύλλα των δύο πρώτων ετών κυκλοφορίας της εφημερίδας. Η πολιτική σάτιρα αφορά στη διαμάχη Τρικούπη-Δηλιγιάννη, ενώ η πλειοψηφία των εικόνων αναφέρεται στην περίοδο του “ειρηνολέμου”, που ακολούθησε την κήρυξη του Σερβοβουλγαρικού πολέμου του 1885 (με αφορμή την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία) και πυροδότησε σειρά αντιδράσεων στην Ελλάδα. Οι υπόλοιπες συνθέσεις αφορούν διεθνή γεγονότα, πολεμικά, πολιτικά ή κοινωνικά και ελληνικού ενδιαφέροντος θέματα, εστιάζοντας στους πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής και συνθέσεις κοινωνικής σάτιρας. Στόχος είναι να προβληθεί μια γενική εικόνα της θεματολογίας και του σατιρικού ύφους του, που χάρη στις μεγάλες, έγχρωμες γελοιογραφίες αναδείχθηκε σε σημείο αναφοράς για τον ελληνικό σατιρικό τύπο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και σήμερα προκαλεί, σταθερά, το ενδιαφέρον του ερευνητικού και όχι μόνο κοινού» (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Νέος Αριστοφάνης: Πολιτικές γελοιογραφίες).

Ασμοδαίος (1875-1885)

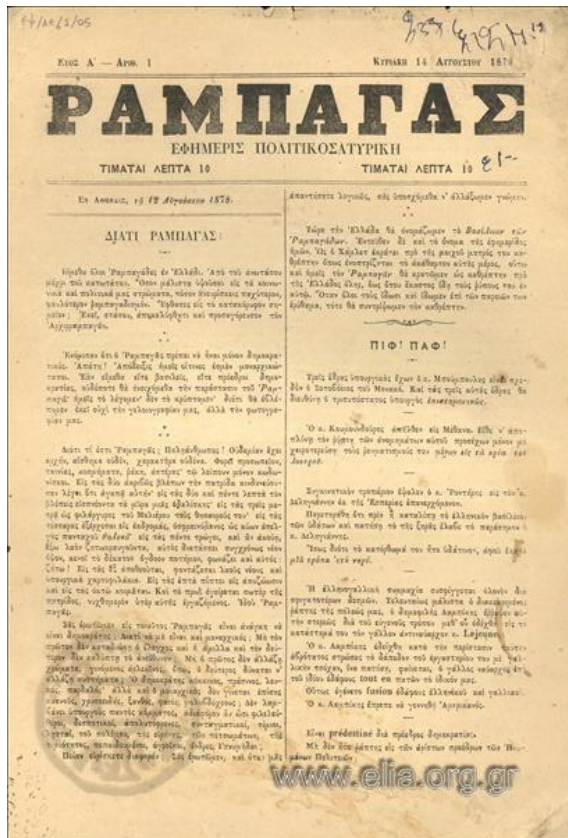
Κυκλοφόρησε (πάνω φωτό το εξώφυλλο του 1^{ου} τεύχους στις 5/1/1875) με εκδότη τον Θέμο Άννινο, σε συνεργασία με τον Εμμανουήλ Ροΐδη (1835-1904).¹²⁷ Ο πρώτος ανέλαβε τη δημιουργία γελοιογραφιών και ο δεύτερος τη σύνταξη των ευθυμογραφημάτων. Ο *Ασμοδαίος* θεωρείται ότι βελτίωσε το επίπεδο των σατιρικών φύλλων λόγω του εκλεπτυσμένου ύφους του. Οι συνεργάτες που στελέχωναν τη συντακτική ομάδα του εντύπου ήταν οι Δημήτριος Κόκκος, Γεώργιος Σουρής, Ευάγγελος Κουσουλάκος, Αριστείδης Ρούκης και Μπάμπης Άννινος.¹²⁸

Ραμπαγιάς (1878-1889)

127. Από τους μεγαλύτερους Έλληνες σατιρικούς. Αν και τα έργα του έχουν γραφτεί στην καθαρεύουσα, διαβάζονται ακόμη και σήμερα με ενδιαφέρον και ευχαρίστηση. Γεννήθηκε στη Σύρο αλλά έζησε χρόνια στην Ιταλία, κυρίως στη Γένοβα. Ήταν γλωσσομαθής και συγγραφέας σημαντικών έργων, όπως το «Πάπισσα Ιωάννα», «Πάρεργα», «Είδωλα». Εργάστηκε σε πολλά έντυπα, κυρίως όμως στον *Ασμοδαίο* και την *Ωρα*. Για την «Πάπισσα Ιωάννα» αφορίστηκε από την Ιερά Σύνοδο (αφορισμός που άρθηκε αργότερα), ενώ με τις συνεχείς πέντε εκδόσεις του βιβλίου κατάφερε να καταξιωθεί διεθνώς ο Ροΐδης ως διάσημος. Συνεργάστηκε επίσης με γαλλόφωνες εφημερίδες, ενώ το 1870 έγινε διευθυντής των εφημερίδων *La Grèce* (Η Ελλάδα) και *L'Independance Hellenique* (Ελληνική Ανεξαρτησία). Το 1873 έχασε σχεδόν όλη του την περιουσία που είχε επενδύσει σε μετοχές της Εταιρίας Λαυρίου και της Πιστωτικής (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ-1939, Βικιπαίδεια).

128. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ. 58.

Εκδότες της εφημερίδας (κάτω φωτό) ήταν αρχικά ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος (1850-1889) μαζί με τον Βλάση Γαβριηλίδη. Το όνομα *Ραμπαγάς* προήλθε από την ομώνυμη κωμωδία του Βικτοριέν Σαρντού, μεταφρασμένη από τον Ιωάννη Καμπούρογλου, η οποία ωστόσο είχε απαγορευτεί από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου. Το «Ραμπαγάς» πέρασε και κυριάρχησε ως «παρατσούκλι» στον Κλεάνθη Τριαντάφυλλο, με αποτέλεσμα να γίνει περισσότερο γνωστός με την ονομασία του εντύπου του, παρά με το φυσικό του ονοματεπώνυμο.¹²⁹

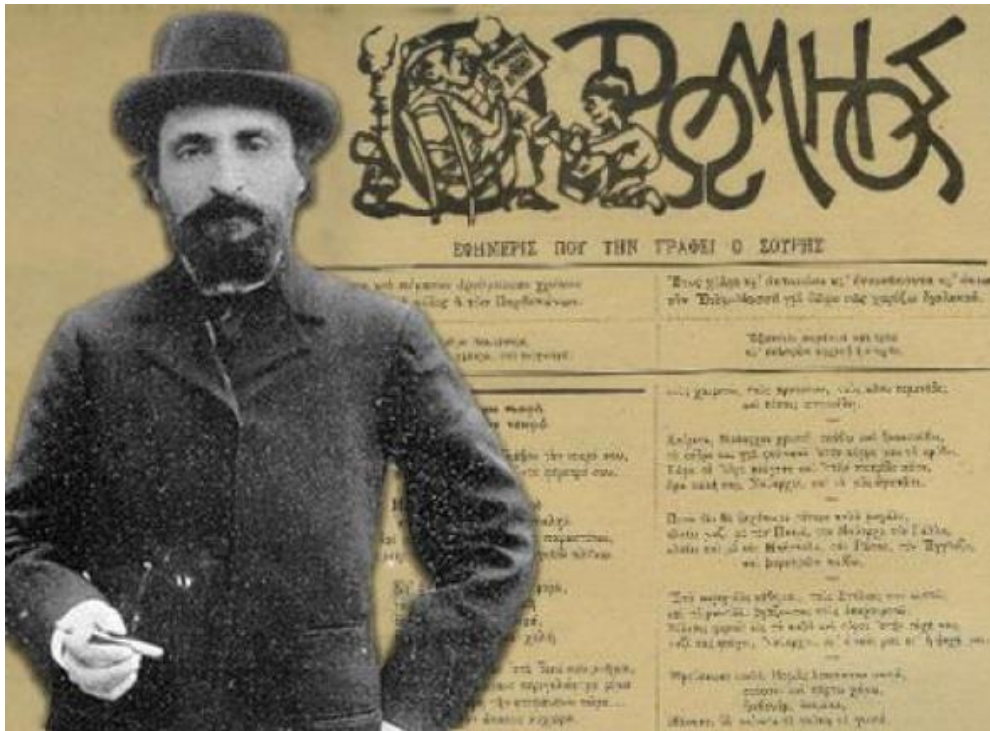

Ο Τριαντάφυλλος συνέχισε την έκδοση και μετά την αποχώρηση του Γαβριηλίδη (1880), το δε επόμενο έτος έπεσε θύμα δολοφονικής απόπειρας. Διέκοψε για οκτώ μήνες την εφημερίδα λόγω οικονομικών προβλημάτων, ωστόσο τη συνέχισε, ενώ το 1887 μπήκε συνεργάτης στην έκδοση του *Ραμπαγά*, ο Ρόκκος Χοϊδάς. Μάλιστα, ο Χοϊδάς δημοσίευσε δύο άρθρα που θεωρήθηκαν υβριστικά και

129. Βικιπαίδεια, «Κλεάνθης Τριαντάφυλλος», https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BB%CE%B5%CE%AC%CE%BD%CE%B8%CE%B7%CF%82_%CE%A4%CF%81%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AC%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CF%82

καταδικάστηκαν και οι δύο σε φυλάκιση επτά χρόνων από το Μικτό Ορκωτό Δικαστήριο Αμφίσσης «με την κατηγορία της εξυβρίσεως του Βασιλέως και του διαδόχου». Ο Τριαντάφυλλος αποφυλακίστηκε μετά από έξι μήνες και στις 25 Μαΐου 1889 αυτοκτόνησε μιας και τα τελευταία χρόνια της ζωής του υπέφερε από σοβαρή ψυχική διαταραχή (βικιπαίδεια, el.metapedia.org).

Ρωμηός (1883-1918)

Εκδόθηκε από τον Γεώργιο Σουρή (1853-1919)¹³⁰ (πάνω φωτό) και παρέμεινε στο προσκήνιο για 36 χρόνια ως εβδομαδιαία σατιρική εφημερίδα. Εξέδωσε

130. Γεννήθηκε στην Ερμούπολη της Σύρου και πέθανε στην Αθήνα, κηδευθείς δημοσία δαπάνη με τιμές στρατηγού και τιμημένος με τον ταξίαρχο του Σωτήρος. Όταν ήλθε στην Αθήνα γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, ωστόσο, δεν κατόρθωσε να πάρει πτυχίο μετά την απόρριψή του από τον καθηγητή στο μάθημα της μετρικής (κατ' άλλους στα Λατινικά, γεγονός που του στοίχισε πολύ, όπως διαπιστώνεται στους εκδικητικούς του στίχους. Για να βγάλει τον επιούσιο παρέδιδε μαθήματα και δημοσιογραφούσε. Εργάστηκε στον *Ασμοδαίο*, στο *Μη Χάνεσαι*, στον *Ραμπαγά*, τον *Αριστοφάνη* και σε άλλες εφημερίδες ως το 1883, οπότε εξέδωσε τον *Ρωμηό* (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ-1939, *Η Γεωμετρία των Ιδεών-fractal*).

Έχει γράψει το «Δυστυχία σου Ελλάδα» ίσως, το πιο εύστοχο και διαχρονικό ποίημα για την κακοδαιμονία του ελληνικού πολιτικού συστήματος, αποτυπώνοντας με σαρκασμό και αυτογνωσία όλα τα ελαττώματα της φυλής μας. Το «Δυστυχία σου Ελλάδα» έχει μελοποιηθεί από τον αείμνηστο Λαυρέντη Μαχαιρίτσα και τραγουδηθεί από τον ίδιο, μαζί με τους Μίλτο Πασαλιδή, Γιάννη Ζουγανέλη.

συνολικά 1.444 τεύχη και δύο παραρτήματα. Στο πρώτο διάστημα, συντάκτες του *Ρωμηού* ήταν, εκτός του ιδρυτή, και οι Δημήτριος Κόκκος, Ιωάννης Πολέμης, ωστόσο αργότερα, μοναδικός συντάκτης παρέμεινε ο Σουρής. Η εφημερίδα του Σουρή ήταν έμμετρη, έχοντας τεράστια κυκλοφορία τόσο στην Ελλάδα, όσο και ανάμεσα στους Έλληνες του εξωτερικού. Ο *Ρωμηός* διακωμωδούσε την πολιτικο-κοινωνική ζωή της χώρας μέσα από τους αξέχαστους διαλόγους του *Φασουλή* με τον *Περικλέτο*. Από τη γραφή του Σουρή αναδυόταν καλοπροαίρετη διάθεση, μιας και σχολίαζε τον λαό, τους άρχοντες, τους βασιλείς, χωρίς να υβρίζει. Συχνά μάλιστα αυτοσαρκαζόταν, η δε γλώσσα που χρησιμοποιούσε ήταν μεικτή: περισσότερη δημοτική, αλλά συχνά στα ποιήματά του συναντούσες και αρκετές λόγιες λέξεις και φράσεις, για λόγους είτε μετρικούς, είτε σατιρικούς. Είχε άλλωστε συγκρουστεί εντονότατα με τον Γιάννη Ψυχάρη και τους δημοτικιστές των αρχών του 20ου αιώνα. Τέλος, προτάθηκε 5 χρονιές για το Νόμπελ Λογοτεχνίας (Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ-1939, *Η Γεωμετρία των Ιδεών*-fractal).

• Ο Περιοδικός Τύπος

Μετά το 1844 (ψήφιση του Συντάγματος), ως το τέλος του αιώνα εκδίδονται πολλά εβδομαδιαία ή δεκαπενθήμερα περιοδικά. Επιγραμματικά αναφέρουμε τα εξής: *Η Ευτέρπη* του Γρηγόρη Καμπούρογλου (1847-1882 & 1882-1885), *Πανδώρα* (1850-1872), *Χρυσάλις* (1864-1866), *Βύρων* (1875-1880), *Εφημερίς των Παιδών* (1868), *Διάπλασις των Παιδών* (1879), *Παρνασσός* (1877-1895), *Αθηνά* (1889). Όπως ήδη ειπώθηκε, η *Εστία* από το 1876 ως το 1894 ήταν περιοδικό (ο Γ. Δροσίνης στη συνέχεια την έκανε ημερήσια εφημερίδα), το οποίο μαζί με το περιοδικό *Εβδομάς* (1884-1892) έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην εξέλιξη της λογοτεχνίας.¹³¹

Τα περισσότερα από τα περιοδικά χαρακτηρίζονται *λογοτεχνικά* ή *φιλολογικά* γιατί περιλαμβάνουν διηγήματα, μυθιστορήματα σε συνέχειες, καθώς και ποιήματα, προσδιορίζονται όμως και ως *οικογενειακά*, γιατί εμπεριέχουν ύλη χρήσιμη για όλη

131. Ι. Μυτάλης, Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.55.

την οικογένεια.¹³² Παρακάτω αναφέρουμε διεξοδικότερα μερικά από τα πιο σημαντικά περιοδικά της εποχής.

Η Ευτέρπη (1847-1855)

Το περιοδικό *Η Ευτέρπη* (κάτω φωτό) κατέχει ζηλευτή θέση στην ιστορία του ελληνικού Τύπου, καθώς είναι το πρώτο οικογενειακό-φιλολογικό περιοδικό που εκδόθηκε στην Αθήνα. Στη συνεχή οκτάχρονη παρουσία του εισάγει καινοτομίες και αναβαθμίζει ποιοτικά το έντυπο, τόσο σε σχέση με τα προηγούμενα του είδους, όσο και με τα συγκαρινά της εκδοτικά εγχειρήματα. Σημαντικό ρόλο στην ποιοτική της ανέλιξη διαδραμάτισε ο πρώτος εκδότης της *Ευτέρπης* (από το 1847 έως το 1852), Γρηγόριος Καμπούρογλου (1810-1868),¹³³ ο οποίος επιδίωξε να την καταστήσει ισάξια των ευρωπαϊκών προτύπων.

Συγκεκριμένα εγκαινίασε την ευρεία χρήση εικόνων από την Ευρώπη, ώστε η *Ευτέρπη* να θεωρείται το πρώτο εικονογραφημένο ελληνικό οικογενειακό περιοδικό.¹³⁴ Καθ' όλη την εκδοτική της πορεία, είχε θέσει ως στόχο «εις τους μεν πεπαιδευμένους να παρέχη τέρψιν ουχί αναζίαν αυτών, εις δε τους άλλους πάντας, ωφέλειαν, μετά τέρψεως».¹³⁵

132. Ν. Φάλαγκας, «Αφηγήσεις της πραγματικότητας: η στήλη των “Ποικίλων” στην *Ευτέρπη*» στο Α. Ταμπάκη-Μ. Σαχοπούλου, *Συνάντηση Εργασίας Νέων Ερευνητών, Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα, Ερευνητικά ζητήματα-πορίσματα της έρευνας, Πρακτικά*, Αθήνα 2015, σ. 143.

133. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Όταν ο παππούς του σφάχτηκε από τους Τούρκους το 1821, ο πατέρας του έστειλε τα παιδιά του στο εξωτερικό πριν καταφύγει ο ίδιος στη Βιέννη. Ο Γρηγόριος έφτασε στην Οδησό σε έναν οικογενειακό φίλο. Πήγε στο σχολείο Ρισελιέ, όπου είχε συμμαθητές τον Πέτρο Παραρρηγόπουλο και τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή. Επί Καποδίστρια ήλθε στο Ναύπλιο, στην Αίγινα και τέλος στην Αθήνα, όπου κατοίκησε στο σπίτι του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη, γραμματικού του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Πριν εκδώσει την *Ευτέρπη*, πρόλαβε και εξέδωσε τις εφημερίδες *Courier* (σε ελληνο-γαλλική γλώσσα), *Εβδομάδα*, *Πατρίδα* και *Παρατηρητή*. Ήταν παντρεμένος με τη λαογράφο Μαριάννα Σωτηριανού-Γέροντα, ενώ ο γιος τους Δημήτριος Καμπούρογλου ήταν λογοτέχνης, ακαδημαϊκός και εκδότης του Περιοδικού *Εβδομάς*. (βικιπαίδεια)

134. Σύμφωνα με την Κ. Μυστακίδου, η *Πανδώρα* «ήταν το πρώτο εικονογραφημένο περιοδικό βάζοντας τα θεμέλια της εικονογράφησης στον Τύπο» (Κ. Μυστακίδου-2004), ωστόσο, ο Κ. Καρπόζηλος υποστηρίζει ότι το πρώτο εικονογραφημένο περιοδικό ήταν η *Ευτέρπη* (Κ. Καρπόζηλος-2008). Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η *Ευτέρπη* εκδόθηκε νωρίτερα (1847) από την *Πανδώρα* (1850), η μαρτυρία του Κ. Καρπόζηλου θεωρείται πιο έγκυρη.

135. Κ. Καρπόζηλος, «Η *Ευτέρπη*», στο Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

Η *Ευτέρη* ήταν δεκαπενθήμερο περιοδικό με δίστηλα κείμενα, διέθετε 24 σελίδες σε διαστάσεις 27,5 x 18,5 εκ. έχοντας ετήσια συνδρομή 12 δραχμές, αν και τα δύο τελευταία χρόνια της εκδοτικής της παρουσίας αύξησε τη συνδρομή στις 15 δραχμές.¹³⁶

Μετά τον Γρηγόριο Καμπούρογλου, εκδότης ανέλαβε ο αδερφός του, Παντολέον Καμπούρογλου. Συνεργάτες του εντύπου υπήρξαν μερικοί από τους πιο αξιόλογους εκπροσώπους της πνευματικής διανοήσης της εποχής, όπως οι: Παύλος Γερακάκης, Ιωάννης Δελιγιάννης, Νικόλαος Δραγούμης, Γεώργιος Ζαλοκώστας, Πάνος Ηλιόπουλος, Ιωσήφ Δε Κιγάλλας, Μαρίνος Παπαδόπουλος-Βρετός, Κωνσταντίνος Πώπ. Ξεχωριστή σημασία για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας κατέχει το πρωτότυπο διήγημα που καλλιεργείται από τον βασικό συνεργάτη του περιοδικού, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή. Επίσης, η ανάγκη του

136. Κ. Καρπόζηλος, στο ίδιο.

αναγνωστικού κοινού να διαβάζει ευρωπαϊκά λογοτεχνικά έργα, ώθησε τους εκδότες της *Ευτέρπης* να δημοσιεύουν πολλές μεταφράσεις διηγημάτων και μυθιστορημάτων, κυρίως στα γαλλικά (Dumas, George Sand, Paul Feval, κ.α.).¹³⁷

Η αποχώρηση του Γρηγόριου Καμπούρογλου από τη θέση του εκδότη (1852) σηματοδότησε και την κάμψη της κυκλοφορίας της *Ευτέρπης*. Η σταδιακή αποχώρηση σημαντικών συνεργατών, το υψηλό κόστος έκδοσης, κυρίως όμως η εμφάνιση της ανταγωνιστικής *Πανδώρας* που προήλθε από βασικούς συνεργάτες της *Ευτέρπης* (Αλ. Ρίζος Ραγκαβής και Νικόλαος Δραγούμης), οδήγησαν στην οριστική παύση της το 1855.¹³⁸

Πανδώρα (1850-1872)

Η *Πανδώρα* ήταν εικονογραφημένο λογοτεχνικό-οικογενειακό περιοδικό που απευθυνόταν όχι μόνο στους λόγιους, αλλά και στο ευρύ κοινό (κάτω φωτό).

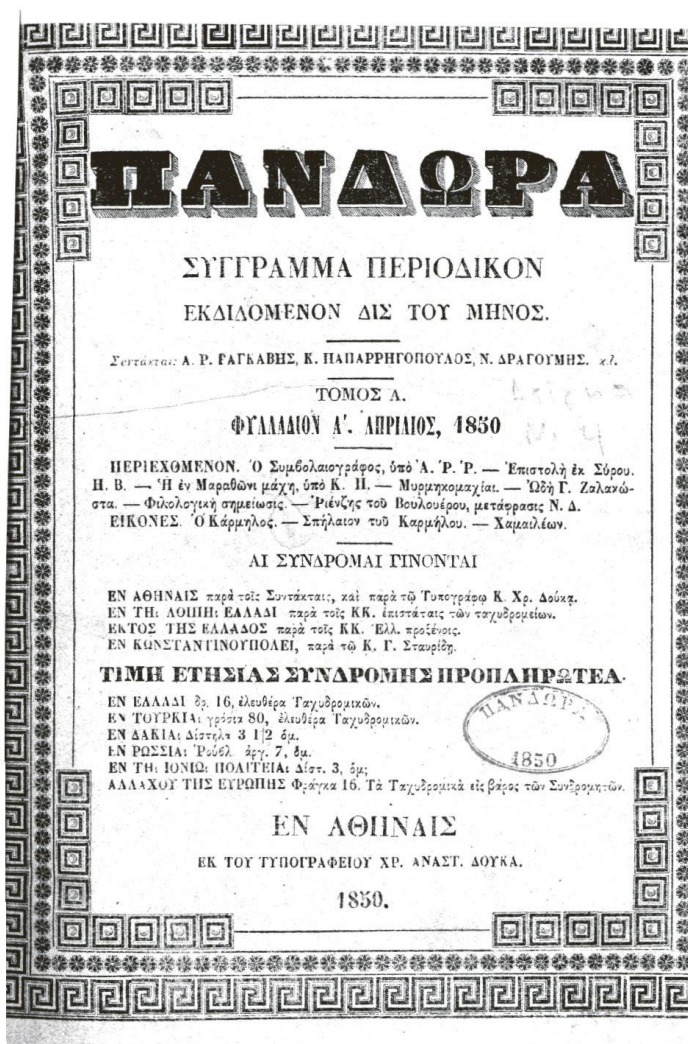
Ιδρύθηκε στα τέλη του 1849 από τους Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, Νικόλαο Δραγούμη και Χρ. Α. Δούκα, το δε πρώτο τεύχος τυπώθηκε τον Απρίλιο του 1850 στην Αθήνα, στο τυπογραφείο του Δούκα. Από το 1852 η έκδοση επωνομάσθηκε *Νέα Πανδώρα*.

Ήταν, ενδεχομένως, το πιο επιδραστικό έντυπο για τους Έλληνες της εποχής. Και αυτό γιατί η παρουσία των τριών ιδρυτών του-ηγετικές διανοητικές προσωπικότητες-συνέβαλε τα μέγιστα στη δημιουργία εθνικής συνείδησης, σε μια εποχή που η εθνική συνείδηση δεν είχε πλήρως διαμορφωθεί. Ειδικά, η προσφορά του Παπαρρηγόπουλου ήταν καθοριστική, μιας και τεκμηρίωσε την ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους ως συνδετικό κρίκο από τα αρχαία χρόνια στο Βυζάντιο και τη σύγχρονη εποχή. Επιπλέον, ο Ραγκαβής το 1865 έγινε υπουργός εξωτερικών, κατά συνέπεια το κύρος της *Πανδώρας* επαυξήθηκε, με αποτέλεσμα η φήμη του περιοδικού να ξεπεράσει τα σύνορα της χώρας και να διαβάζεται από Έλληνες και ξένους. Κυρίως, επειδή οι τρεις εκδότες του εντύπου ήταν σημαντικοί παράγοντες του τόπου και μέσα από τα γραπτά τους έδιναν σοβαρές αναλύσεις

137. Κ. Καρπόζηλος, στο ίδιο.

138. Κ. Καρπόζηλος, στο ίδιο.

πολιτικο-κοινωνικών θεμάτων, ενώ μπορούσαν να κατευθύνουν καταστάσεις, ακόμη και να προβλέπουν εξελίξεις.¹³⁹

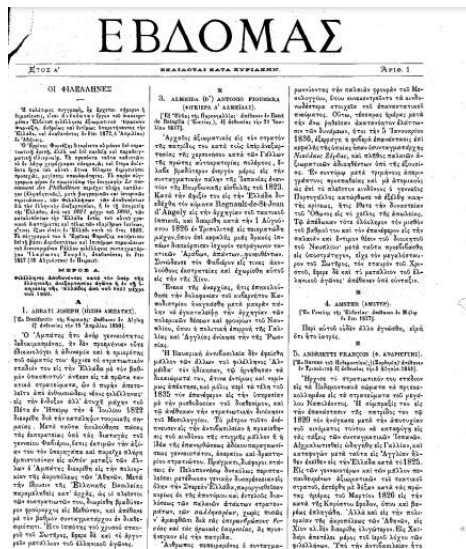
Στόχος των ιδρυτών της *Πανδώρας*, σύμφωνα με την αναγγελία της έκδοσης, ήταν τα ευχάριστα και ωφέλιμα αναγνώσματα, καθώς και η προσφορά εγκυκλοπαιδικών γνώσεων. Η ύλη του περιοδικού περιείχε: α) διηγήματα ηθογραφικά, βιογραφικά και ιστορικά, πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, β) περιηγήσεις, γ) πραγματείες σύγχρονου κοινωνικού προβληματισμού, δ) επιστημονικά και τεχνικά θέματα, ε) βιβλιοκριτικές, στ) βιβλιοπαρουσιάσεις Ελλήνων και ξένων λογοτεχνών, ζ) ποίηση, η) μυθιστορήματα πρωτότυπα ή μεταφρασμένα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ύλη του περιοδικού δεν θίγονταν θέματα πολιτικής ή επικαιρότητας.

139. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.66-69.

Η *Πανδώρα* εκδιδόταν ανά δεκαπενθήμερο, ενώ τις σελίδες του περιοδικού κοσμούσαν εικόνες προερχόμενες κυρίως από τη Γαλλία. Η συνδρομή ήταν 12 δραχμές ανά τεύχος και 4 δραχμές για το παράρτημα. Η κυκλοφορία του περιοδικού διήρκεσε μέχρι το 1872, ενώ σε αυτό εργάσθηκαν κορυφαίες μορφές των ελληνικών γραμμάτων, μεταξύ των οποίων οι: Δημήτριος Βικέλας, Άγγελος Βλάχος, Κωνσταντίνος Σάθας, Νικόλαος Πολίτης, Κωνσταντίνος Ράμφος, Γεώργιος Γρυπάρης, Σπυρίδων Ζαμπέλιος, Στέφανος Κουμανούδης, Αλέξανδρος Σούτσος, Γεώργιος Τυπάλδος και Σπυρίδων Τρικούπης.¹⁴⁰

ΕΒΔΟΜΑΣ (1884-1892)

Επρόκειτο για λογοτεχνικό περιοδικό το οποίο ιδρύθηκε το 1884 από τον Δημήτριο Καμπούρογλου, γιο του Γρηγορίου Καμπούρογλου, που ως γνωστόν υπήρξε εκδότης του περιοδικού *Ευτέρπη*. Μάλιστα, ο Δημήτριος Καμπούρογλου λίγα χρόνια νωρίτερα είχε επιχειρήσει να επανεκδώσει το περιοδικό του πατέρα του, ωστόσο η απόπειρά του απέβη άκαρπη περιοριζόμενη μόνο στην αναγγελία της επανακυκλοφορίας του περιοδικού.

Το πρώτο φύλλο της *Εβδομάδος* κυκλοφόρησε τον Μάρτιο του 1884 (πάνω φωτό) και εκτυπωνόταν στο τυπογραφείο «Κορίννης». Είχε σχήμα μεγάλου τέταρτου

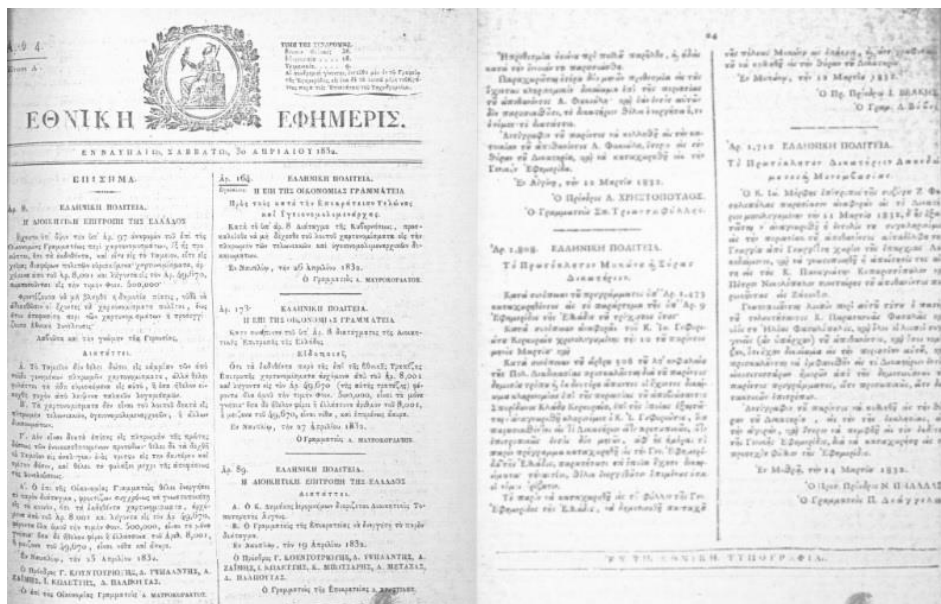
140. Μ. Μιχαλά, Σ.Ραφτούλη, Α.Σταυροπούλου, Ευ.Τζελέπη, στο «Πανδώρα», Πλειάς, <https://pleias.library.upatras.gr/index.php/pandora>, 2008.

χωρίς εξώφυλλο. Ο Καμπούρογλου συνήθιζε να σχολιάζει με λακωνικό τρόπο τα κυριότερα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα της εβδομάδος. Το περιοδικό περιελάμβανε επίσης κριτική βιβλίων, αινίγματα, βίους αγίων και αλληλογραφία. Ήταν ευχάριστο στην ανάγνωση, ενώ παρείχε και εγκυκλοπαιδικές γνώσεις. Για ένα διάστημα, συντάκτης του περιοδικού ήταν και ο ποιητής-πεζογράφος Κώστας Κρυστάλλης. Συνέχισε να εκδίδεται ως τον Ιούλιο του 1892, οπότε ανακοινώθηκε η διακοπή της κυκλοφορίας του περιοδικού (βικιπαίδεια).

• Ο Τύπος στο Ναύπλιο

Εθνική Εφημερίς (1832-1833)

Η *Εθνική Εφημερίς* ήταν επίσημο όργανο της κυβέρνησης. Αποτελέσει τη συνέχεια της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος* και εκδιδόταν «δύο της εβδομάδος» (όπως ακριβώς αναφέρεται στο πρώτο της φύλλο), από τον Απρίλιο του 1832 ως το 1833. Συνολικά εξέδωσε 70 φύλλα.

Εκδότης ήταν ο Γεώργιος Χρυσίδης, εφημεριδογράφος της κυβέρνησης και έφορος της Εθνικής Τυπογραφίας.¹⁴¹ Η *Εθνική* επανεκδόθηκε στην Αθήνα το 1834, (βλέπε: «Ο Αθηναϊκός Τύπος»), όπου και μεταφέρθηκε η έδρα της πρωτεύουσας με διάταγμα της αντιβασιλείας του Όθωνα.

141. Εθνική Εφημερίς, <https://el.wikipedia.org/wiki/%>

• Ο Τύπος στην Ύδρα

Ο Απόλλων (Μάρτιος 1831-Σεπτέμβριος 1831)

Πολιτική και φιλολογική εφημερίδα που άσκησε σφοδρή αντιπολίτευση, ίσως η πρώτη εφημερίδα στην ιστορία του ελληνικού Τύπου που έταξε ως σκοπό της την πολιτική εξόντωση του κυβερνήτη της χώρας. Σύμφωνα με την προκήρυξη της 19ης Δεκεμβρίου 1830, θα κυκλοφορούσε στο Ναύπλιο την 1η Ιανουαρίου 1831, ωστόσο με την έκδοσή της απαγορεύθηκε η κυκλοφορία της και κατασχέθηκε το πρώτο φύλλο, κατά παράβαση των ψηφισμάτων της Δ' Εθνοσυνέλευσης του Άργους (1829), που όριζε τον Τύπο ανεξάρτητο και την έκδοση εφημερίδων χωρίς κυβερνητική άδεια.¹⁴²

Ο εκδότης της εφημερίδας Αναστάσιος Πολυζωίδης,¹⁴³ τον Μάρτιο του 1831 δημοσίευσε νέα προκήρυξη με την οποία γνωστοποίησε την επανέκδοση του

142. Χρ. Κ. Λούκος, Η δίωξη της εφημερίδας «Ο Απόλλων», Ναύπλιο 1831, *ο Ερανιστής*, Vol 9 (1971), (δημοσιεύεται και στο <https://argolikivivliothiki.gr/2020/10/15/apollo-newspaper-of-hydra/>).

143. Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης (1802-1873), εκτός από δημοσιογράφος, ήταν πολιτικός και δικαστικός. Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και την έλευση του Όθωνα, διορίστηκε το 1832 από την Αντιβασιλεία πρόεδρος του πενταμελούς δικαστηρίου του Ναυπλίου που δίκασε τους Κολοκοτρώνη, Πλαπούτα κ.ά. Ο Πολυζωίδης τότε, μαζί με τον Γεώργιο Τερτσέτη, διαπιστώνοντας την αθωότητα των κατηγορουμένων, αρνήθηκε να υπογράψει την απόφαση καταδίκης τους σε θάνατο για εσχάτη προδοσία. Η κίνησή του προκάλεσε τη φυλάκιση και την άγρια κακοποίησή του από την Αντιβασιλεία. Η άρνησή του

Απόλλωνα στην Ύδρα αυτή τη φορά, έχοντας την υποστήριξη της οικογένειας Κουντουριώτη. Από το πρώτο φύλλο (πάνω φωτό) ο εκδότης θέτει ζήτημα ελευθεροτυπίας, αναφερόμενος με σειρά άρθρων του στην παρεμπόδιση της έκδοσης και κυκλοφορίας του φύλλου στο Ναύπλιο, και καυτηριάζοντας τα αντιδημοκρατικά μέτρα του Καποδίστρια. Η αντιπολίτευση εκμεταλλευόμενη την παραβίαση των συνταγματικών διατάξεων, εναγκαλίσθηκε τον *Απόλλωνα* προβάλλοντάς τον ως σύμβολο της διωκόμενης ελευθεροτυπίας (δείτε περισσότερα στην ενότητα «εργαλειοποίηση του Τύπου», σελ.118-126).¹⁴⁴

Εκτός από άρθρα και σχόλια, ο *Απόλλων* δημοσίευε εσωτερική ειδησεογραφία, φιλολογία, ποίηση, αγγελίες βιβλίων κ.ά. Επιπλέον περιελάμβανε ειδήσεις από το εξωτερικό μεταφρασμένες από τον ξένο Τύπο, μέσα από τις οποίες ενημερωνόταν το αναγνωστικό κοινό για τις ζυμώσεις και τους αγώνες των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών, σε σχέση με την εξασφάλιση της ανεξαρτησίας και των συνταγματικών τους ελευθεριών. Ο Καποδίστριας προσπάθησε να παρεμποδίσει την έκδοση και κυκλοφορία του *Απόλλωνος* εφαρμόζοντας νεοσύστατο νόμο περί Τύπου στην Ελλάδα (ψηφίστηκε τον Απρίλιο του 1831), που προσέθετε πολλά βάρη για την ελευθεροτυπία, ωστόσο απέτυχε.¹⁴⁵

Επιπλέον, ο *Απόλλων* δημοσίευε διαμαρτυρίες και αναφορές κατοίκων από διάφορες ελληνικές περιοχές για την τήρηση των νόμων και εναντίον αυθαίρετων κυβερνητικών πράξεων. Δημοσίευε επίσης αυστηρές επικρίσεις για υπερβάσεις της εκτελεστικής εξουσίας στα οικονομικά ζητήματα, θεωρώντας ότι η κυβερνητική πολιτική ήταν άστοχη και αναποτελεσματική ως προς την αντιμετώπιση των προβλημάτων του έθνους. Ο σφοδρός αυτός πολιτικός αγώνας της εφημερίδας εναντίον του Καποδίστρια, με χαρακτηριστικά εμπάθειας σε βάρος του πρώτου

να αποδεχτεί την κρατική παρέμβαση σε θέματα δικαιοσύνης ήταν ενδεικτική της ακεραιότητας του χαρακτήρα του. Με την ενηλικίωση του Όθωνα αποκαταστάθηκε και διορίστηκε αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου και σύμβουλος επικρατείας. Το 1837 διορίστηκε υπουργός Παιδείας και Εσωτερικών. Το 1862 διορίστηκε νομάρχης Αττικοβοιωτίας.

Ο Πολυζωίδης ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε, σε ομιλία του στο Ναύπλιο, τον όρο «ιερή πόλη» για το Μεσολόγγι, όρος που από τότε καθιερώθηκε (βικιπαίδεια).

144. Χρ. Κ. Λούκος, στο ίδιο.

145. «Ο Απόλλων», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*, τομ. 1ος, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σελ.257-258 (δημοσιεύεται και στο <https://argolikivivliothiki.gr/2020/10/15/apollo-newspaper-of-hydra/>).

κυβερνήτη της Ελλάδος, προφανώς της χρεώνει σημαντικό μερίδιο ευθύνης αναφορικά με τα τραγικά γεγονότα του Αυγούστου και του Σεπτεμβρίου 1831 που οδήγησαν στη δολοφονία του Καποδίστρια. Μάλιστα, στο φύλλο της 30ης Σεπτεμβρίου 1831, ο *Απόλλων* δημοσιεύοντας τον φόνο του Καποδίστρια, χαρακτήρισε τους δολοφόνους του «πατριώτες», δικαιολογώντας ανερυθρίαστα το ειδεχθές τους έγκλημα. Ο εκδότης δε Πολυζωίδης, φθάνοντας στο αποκορύφωμα της εμπάθειάς του, λίγες ημέρες αργότερα (9 Οκτωβρίου 1831), κυκλοφόρησε το τελευταίο φύλλο της εφημερίδας του, στο οποίο δήλωνε ευθαρσώς: «*Πάομεν την έκδοσιν της εφημερίδος μας, επειδή απολαύσαμε τον σκοπόν μας – ο τύραννος δεν υπάρχει πλέον*».¹⁴⁶

• Ο ελληνικός Τύπος στο Οθωμανικό κράτος (1830-1899)

Οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες εμφανίστηκαν στη Σμύρνη και όχι τυχαία. Εκεί το ελληνικό στοιχείο ήταν πολύ δυναμικό, ανήκε στον εμπορικό και μεταπρατικό τομέα, είχε ικανοποιητική μόρφωση, οικονομική ευρωστία, προχωρημένες επαφές με τη Δύση, και το κυριότερο, διέθετε εθνική συνείδηση. Άρα υπήρχαν όλες οι προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσουν οι εκδοτικές πρωτοβουλίες των ελλήνων της περιοχής. Και δεν ήταν μόνον αυτές οι συνθήκες που συνέβαλαν, ώστε η Σμύρνη να προηγηθεί στην εκτύπωση εφημερίδων. Στο Αρτεμίσιο για παράδειγμα, σε μια περιοχή αρκετά κοντά στη Σμύρνη, υπήρχαν χαρτόμυλοι, γεγονός που τη βοήθησε στην προμήθεια φθηνότερου χαρτιού και άμεσης παράδοσης. Επιπλέον, η Σμύρνη βρέθηκε σε προνομιακή θέση σε σχέση με την Κωνσταντινούπολη, όπου οι οθωμανοί, εκτός από τον Γρηγόριο Ε΄ εκτέλεσαν και τον διευθυντή του ελληνικού τυπογραφείου που έδρευε στο Πατριαρχείο. Εκεί δηλαδή όπου οι Έλληνες της Πόλης ήταν απρόθυμοι να εκδώσουν πολιτική εφημερίδα λόγω της τουρκικής βίας (κράτησε πάνω από 10 χρόνια), το έπραξαν στη Σμύρνη, όπου είχαν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων.¹⁴⁷

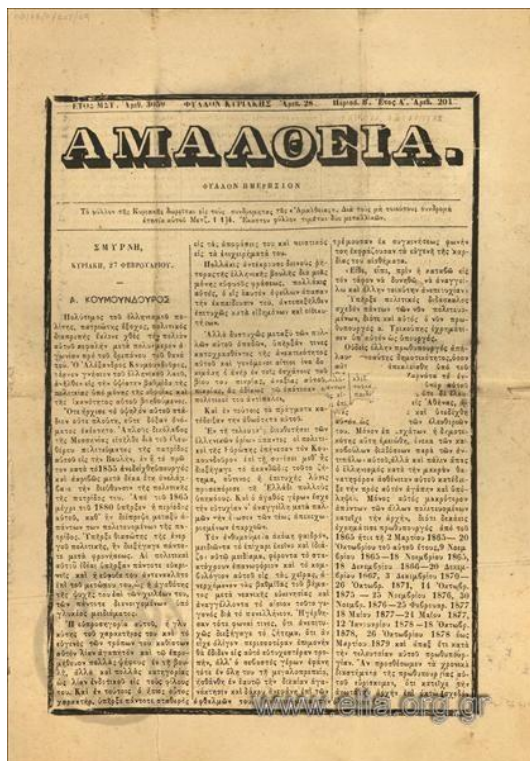
146. Γ. Κουτσοπάναγου, στο ίδιο.

147. Lady Μαρίνα Marks, «Οι Ελληνικές εφημερίδες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία-1830-1862», στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*,

Ο ελληνικές εφημερίδες στην οθωμανική επικράτεια ήταν μεγάλου σχήματος, συνήθως τετρασέλιδες, χωρισμένες σε τρεις ή τέσσερις στήλες των οκτώ εκατοστών η κάθε μία. Τα τυπογραφεία ήταν χειροκίνητα, με δυνατότητες εκτύπωσης 250 φύλλων την ώρα.¹⁴⁸

Ας δούμε μερικές από τις σημαντικότερες ελληνικές εφημερίδες που εκδόθηκαν στο οθωμανικό κράτος.

Αμάθεια (1838-1922)

Μεταξύ του 1831 και 1862 , στη Σμύρνη εκδόθηκαν είκοσι δύο εφημερίδες (ενώ στην Κωνσταντινούπολη μόνον επτά). Η *Αμάθεια*¹⁴⁹ (πάνω φωτό) ήταν η εφημερίδα που μακροημέρευσε περισσότερο από κάθε άλλη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: εκδιδόταν συνεχώς από το 1838 ως το 1922, συνεχίζοντας για μικρό

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005, σ.443.

148. Lady Μαρίνα Marks, στο ίδιο, σ. 445.

149. *Αμάθεια* ήταν το όνομα της κατσίκας που έτρεφε τον Δία στο Ίδαίο Άντρο της Κρήτης, και ο εκδότης επέλεξε αυτό το όνομα για την εφημερίδα θέλοντας συμβολικά να αναδειξει την εφημερίδα σε πνευματική τροφή του ελληνισμού της Ανατολής (Εστία Νέας Σμύρνης, 5/8/2022).

διάστημα στην Αθήνα και μετά την Μικρασιατική καταστροφή.¹⁵⁰ Πρώτος εκδότης της ήταν ο Κωνσταντίνος Ρόδης,¹⁵¹ ο οποίος κυκλοφορούσε την εφημερίδα ως εβδομαδιαία. Ωστόσο, το 1870 έγινε δισεβδομαδιαία και το 1882 μετατράπηκε σε ημερήσια, πετυχαίνοντας μάλιστα να τυπώνει καθημερινά 2.500 φύλλα. Στο τέλος της εκδοτικής της ιστορίας (1922), η *Αμάλθεια* είχε κυκλοφορία που πλησίαζε τα 20.000 ημερήσια φύλλα.¹⁵²

Ο Ρόδης σύντομα παραιτήθηκε¹⁵³ για να εκδώσει την εφημερίδα *Άργος*, της οποίας όμως ο βίος ήταν σύντομος (1839-1841), αφού δεν κατάφερε να πάρει άδεια και έκλεισε.¹⁵⁴

Ο Φίλος των Νέων (1831)

150. Lady Μαρίνα Marks, στο ίδιο, σ.445, 446.

151. Η Lady Μαρίνα Marks τον ονομάζει «Κωνσταντίνο Ροδέ» (όχι Ρόδη) Ήταν Ελληνοσουηδός λόγιος και μαθηματικός.

152. Dr Ali Arslan, Ελληνικές Εφημερίδες και Περιοδικά εκδιδόμενα στα Όρια του Οθωμανικού Κράτους», στο *Ο Ελληνικός Τύπος στο Θωμανικό Κράτος όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*, μετάφραση Χρήστος Πάμπalos, Επτάλοφος, Αθήνα 2004, σ. 55,56.

153. Το έντυπο καθ'όλη την πορεία διευθύνθηκε από αρκετούς εκδότες.

154. Lady Μαρίνα Marks, στο ίδιο, σ. 446.

Η πρώτη ωστόσο ελληνική εφημερίδα που εκδόθηκε στο οθωμανικό κράτος ήταν *Ο Φίλος των Νέων* (πάνω φωτό). Ήταν έντυπο που εμφανίστηκε το 1831, και αυτό με έδρα τη Σμύρνη για τους λόγους που ήδη εξηγήθηκαν. Εκδόθηκε δε, από τον διευθυντή της Ευαγγελικής Ιερατικής Σχολής, με το τυπογραφείο να λειτουργεί εντός της Σχολής. Χορηγοί της εφημερίδας ήταν η Αγγλική και Αμερικανική ιεραποστολή, έτσι που η βασική της ειδησεογραφία περιστρεφόταν γύρω από θρησκευτικά θέματα, αλλά δημοσίευε και ειδήσεις της τρέχουσας επικαιρότητας.¹⁵⁵ Όμως, η κυκλοφορία της κράτησε μόνον για τρεις μήνες. Ως εβδομαδιαία έκδοση εκτύπωσε ένδεκα τεύχη: τρία τεύχη τον Οκτώβριο του 1831, μόνον δύο τεύχη τον Νοέμβριο (προφανώς αντιμετώπιζε εκδοτικές δυσκολίες) και πέντε τεύχη τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Δεν διασώθηκε το πρώτο τεύχος (Λήκυθος, Ελληνικός Τύπος και Ημερολόγια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα-ΕΛΙΑ).

Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου (1843-1857) & Βυζαντίς (1856-1863)

«Η πρώτη ελληνική εφημερίδα που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη ήταν *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου* το 1843» (πάνω φωτό),¹⁵⁶ από τον Κωνσταντίνο Αδοσίδη που ήταν υπάλληλος της Υψηλής Πύλης. Ο εκδότης ήταν μεν άριστος γνώστης της

155. Dr Ali Arslan, στο ίδιο, σ. 55.

156. βλέπε παρακάτω, ο *Οθωμανικός Μηνύτωρ* (1835-1841).

τουρκικής γλώσσας, αλλά γνώριζε ελάχιστα ελληνικά, γι'αυτό προσέλαβε ως αρχισυντάκτη τον φαναριώτη Κωνσταντίνο Φωτιάδη, ώστε η εφημερίδα να είναι γνήσια ελληνόγλωσση. Όπως αναγραφόταν κάτω από τον τίτλο της, ήταν έκδοση «πολιτική, φιλολογική και των ειδήσεων».¹⁵⁷

Ο Αδοσίδης, μετά από 10 χρόνια πούλησε την εφημερίδα στον Δημήτριο Ξένη, έναν πλούσιο Επτανήσιο που είχε πάθος με τη δημοσιογραφία και την πολιτική. Ο νέος εκδότης, το 1857 προχώρησε σε εντυπωσιακή πρωτοβουλία συγχωνεύοντας τον *Τηλέγραφο του Βοσπόρου* με την εφημερίδα *Βυζαντίς* που είχε εκδοθεί στην Πόλη ένα χρόνο νωρίτερα (1856). Έτσι, η νέα έκδοση λεγόταν *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* (πάνω φωτό). Αρχικά τυπωνόταν τρεις φορές το μήνα, αργότερα όμως έγινε εβδομαδιαία. Ολοκλήρωσε την ιστορική της πορεία το 1863.¹⁵⁸ Οι καλές σχέσεις της εφημερίδας με την Οθωμανική διοίκηση (και λόγω της υπαλληλικής σχέσης του πρώτου εκδότη Αδοσίδη με την Υψηλή Πύλη), φαίνεται πως απέφεραν στον *Τηλέγραφο του Βοσπόρου και Βυζαντίδα* οικονομική βοήθεια 30.000 γροσίων.¹⁵⁹

Οθωμανικός Μηνύτωρ (1835-1841)

Όπως αναφέρει ο Dr Ali Arslan (σελ.54), ο *Οθωμανικός Μηνύτωρ* «είναι η πρώτη ελληνική εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης», ωστόσο η Lady Μαρίνα Marks διαφωνεί, υποστηρίζοντας ότι ο *Οθωμανικός Μηνύτωρ* ήταν η ελληνική μετάφραση της *Τακβίμ-ι Βακαγί*, επίσημης εφημερίδας του οθωμανικού κράτους (σελ.447). Γι'αυτό τον λόγο η Lady Μαρίνα Marks δεν την προσμετρά στις αυθεντικά ελληνικές εφημερίδες. Προφανώς, με αυτό συμφωνεί και η «Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού», διευκρινίζοντας χαρακτηριστικά ότι ο *Οθωμανικός Μηνύτωρ* είναι «η πρώτη εφημερίδα που εκδόθηκε σε ελληνική και οθωμανική γλώσσα» (<http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11035>). Εκδότης της ήταν ο Ιωάννης Μουσούρος, αδερφός του Κωνσταντίνου Μουσούρου, πρέσβη εκείνη την εποχή της Υψηλής Πύλης στην Αθήνα. Η εφημερίδα επιβλήθηκε

157. Lady Μαρίνα Marks, στο ίδιο, σ. 447.

158. Lady Μαρίνα Marks, στο ίδιο, σ. 447.

159. Dr Ali Arslan, στο ίδιο, σ. 55.

από τον πατριάρχη σε όλες τις επισκοπές και μητροπόλεις, αλλά υπήρξε τόσο αποτυχημένη, που η κυβέρνηση τελικά την έκλεισε το 1841 (Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Lady Μαρίνα Marks). Βασικός λόγος ήταν ότι άπαντες, μη εξαιρουμένου και του Πατριαρχείου, δεν προτιμούσαν την ελληνική έκδοση, αλλά την τουρκική έκδοση της επίσημης εφημερίδας (Dr Ali Arslan, 2004).

63 Ελληνικά έντυπα στα όρια του οθωμανικού κράτους

Ο Dr Ali Arslan, στην έρευνά του καταγράφει 63 ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά εντός της οθωμανικής επικράτειας, να κυκλοφορούν από το 1830 έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Εκτός από τα προαναφερθέντα έντυπα, σημειώνουμε ακόμη μερικά: *Αστήρ εν τη Ανατολή* (1832-1833), *Μνημοσύνη* (1833-1835), *Ιωνικός Παρατηρητής* (1837-1840), *Η Εφημερίς της Σμύρνης* (1849-1854), *Τηλέγραφος της Σμύρνης* (1859-1861), *Νεολόγος* (1867-1897, 1916-1917 και 1925-1927),¹⁶⁰ *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* (1864-1922), *Η Πρόοδος* (1871-1912), *Νέα Σμύρνη* (1876-1914),¹⁶¹ *Φάρος Θεσσαλονίκης* (1899-1912).

• Εκκλησιαστικός Τύπος

Υπό την επιρροή του Πατριαρχείου, αλλά κυρίως τον ασφυκτικό έλεγχο της οθωμανικής εξουσίας βρισκόταν ο εκκλησιαστικός Τύπος στην Τουρκία της εποχής. Ας δούμε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Εκκλησιαστική Αλήθεια (1881-1922)

160. Ριζοσπαστικών τάσεων εφημερίδα, που φιλοδοξούσε την αναβίωση του Βυζαντίου. Στόχευε να διαδώσει στην Ανατολή τον ελληνικό πολιτισμό και τρόπο ζωής. Τη συντακτική της ομάδα αποτελούσαν οι Σ. Βουτυράς, Ι. Βρεττός και Γ. Βαφειάδης (Dr Ali Arslan, 2004). Η έντονα φιλελληνική γραμμή της είχε αποτέλεσμα να διακόπτεται συχνά η κυκλοφορία της από τις τουρκικές αρχές. Γι' αυτό, ο *Νεολόγος* σε κάποια διαστήματα κυκλοφόρησε με άλλους τίτλους, όπως *Αστραπή* και *Καιροί*. Άρθρα του αναδημοσιεύονταν σε ευρωπαϊκές εφημερίδες. Μετά την απέλαση του Βουτυρά, το έντυπο κυκλοφόρησε για λίγο και από την Αθήνα. Ο *Νεολόγος*, συνολικά διήνυσε λαμπρή περίοδο για περισσότερες από τρεις δεκαετίες. Το 1925 ο Αλ. Σ. Βουτυράς εξέδωσε στη Θεσσαλονίκη την εφημερίδα *Νεολόγος της Κωνσταντινουπόλεως* ως συνέχεια του *Νεολόγου* (βικιπαίδεια).

161. Αποτέλεσε τη συνέχεια της εφημερίδας *Σμύρνη* (1870-1875). Ο διευθυντής της έκδοσης Κ. Ανδρεαδάκης ήταν ο πρώτος που εγκαινίασε τη λινοτυπική στοιχειοθεσία. Όταν ο Ανδρεαδάκης απελάθηκε από την Τουρκία, έκλεισε και η εφημερίδα του (Dr Ali Arslan, 2004).

Ήταν εβδομαδιαία έκδοση του Ορθόδοξου Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης (κάτω φωτό), δημοσιεύοντας ειδήσεις του Πατριαρχείου, αλλά και γενικότερου θρησκευτικού περιεχομένου θέματα.

Ο υπεύθυνος έκδοσης διοριζόταν από το Πατριαρχείο, αλλά πάντα με την έγκριση του σουλτάνου.¹⁶² Όταν αυτή η έγκριση δεν δινόταν άμεσα, δημιουργούνταν εκατέρωθεν διενέξεις, με διατυπωμένες τις αντιρρήσεις του Πατριαρχείου. Γενικά

πάντως, υπάκουε στις εντολές που ελάμβανε.

Βοσκός (1895)

Πανομοιότυπη είναι και η περίπτωση του περιοδικού *Βοσκός*, του οποίου την έκδοση είχε αναλάβει η Μητρόπολη Κρήτης. Το σχετικό αίτημα για έγκριση άδειας κυκλοφορίας που κατέθεσε η Μητρόπολη, έγινε δεκτό, μόνον αφού πρώτα αποσαφήνισε τη θεματολογία του περιοδικού. Η άδεια δόθηκε, αλλά με τη σαφή

162. Dr Ali Arslan, στο ίδιο, σ. 65, 66.

προειδοποίηση του σουλτάνου ότι καθιστούσε υπεύθυνο το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης σε περίπτωση που το περιοδικό δημοσίευσε επιλήψιμα ή επιζήμια (για την Τουρκία) άρθρα.¹⁶³

• Πρακτορεία Διανομής Τύπου

Η διανομή του ελληνικού Τύπου κατά τον 19^ο αιώνα συναντούσε πολύ μεγάλες δυσκολίες, ιδιαίτερα εκτός Αθηνών, λόγω του κακού οδικού δικτύου και της δύσκολης πρόσβασης στα νησιά. Με το σιδηροδρομικό δίκτυο να αναπτύσσεται στα τέλη του αιώνα, ο Τύπος αρχικά μοιραζόταν στους συνδρομητές, είτε μέσω των διανομέων που διέθετε η κάθε εφημερίδα, είτε μέσω της υπηρεσίας ταχυδρομείων. Γι' αυτό τον λόγο, στα έντυπα αναγραφόταν η τιμή συνδρομής και όχι η τιμή φύλλου.¹⁶⁴

Με τη συνεχή πληθυσμιακή αύξηση της πρωτεύουσας, η διανομή των εφημερίδων δεν μπορούσε πλέον να γίνεται από το δίκτυο που διέθεταν οι εφημερίδες, οπότε ανέθεσαν το έργο αυτό σε κεντρικά βιβλιοπωλεία που είχαν καλύτερο σύστημα, με δικούς τους, συνήθως ανήλικους εφημεριδοπώλες. Όταν δε, στη δεκαετία του 1870 εμφανίζονται οι ημερήσιες εφημερίδες (*Εφημερίς*-1873, *Στοά*-1874, *Νεολόγος*-1874, *Ωρα*-1875, *Τηλέγραφος*-1876) και εντείνεται ο μεταξύ τους ανταγωνισμός, δημιουργείται ο πρώτος εφημεριδοπωλικός οργανισμός, γνωστός ως Κεντρικό Πρακτορείον Εφημερίδων «Σπύρος Τσαγκάρης».¹⁶⁵

Έκθεση που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Ενώσεως Συντακτών παραθέτει εντυπωσιακά στοιχεία για τον πρώτο αυτό Εφημεριδοπωλικό Οργανισμό. Μερικά από αυτά παρουσιάζουμε εδώ:

- Σε Αθήνα και Πειραιά υπήρχαν 81 εφημεριδοπώλες οι οποίοι επιτύγχαναν να μοιράζουν 14.780 φύλλα ημερησίως, περίπου 183 φύλλα ο καθένας.

163. Dr Ali Arslan, στο ίδιο, σ. 69.

164. Ε. Σταυροπούλου, «Πρώτες Προσπάθειες για την Καλύτερη Διακίνηση του Τύπου. Η Οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Αθηνών», στο *Λ. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005, σ.178.

165. Ε. Σταυροπούλου, στο ίδιο, σ.179.

- Το 1875 οι μηνιαίες πωλήσεις έφτασαν τις 25.000-30.000 φύλλα σε Αθήνα-Πειραιά και 15.000 στην επαρχία.
- Λίγοι ήταν οι έμμισθοι υπάλληλοι του οργανισμού, οι περισσότεροι αμείβονταν ανάλογα με τις πωλήσεις, κερδίζοντας ο κάθε διανομέας το ποσό των 3 λεπτών ανά φύλλο. Υπολογίζεται ότι οι μη έμμισθοι εφημεριδοπώλες έφταναν να εξασφαλίζουν ημερομίσθιο 4-6,50 δρχ., πολύ ικανοποιητικό ποσό για την εποχή.¹⁶⁶

Σύμφωνα με τον Μάγερ, ο επικεφαλής και δημιουργός του πρώτου Εφημεριδοπωλικού Οργανισμού, ο Σπύρος Τσαγκάρης, εργάστηκε από μικρός σκληρά, στην αρχή ως εφημεριδοπώλης και το 1877 κατόρθωσε να συνενώσει τις διάφορες ομάδες εφημεριδοπωλών της Αθήνας, συστήνοντας το Κεντρικό Πρακτορείον Εφημερίδων «Σπύρος Τσαγκάρης». Απέκτησε δε τέτοια οικονομική ευμάρεια, ώστε μπόρεσε «να ενισχύσει οικονομικά τον Βλάσση Γαβριηλίδη στην έκδοση της πολιτικοσατιρικής εφημερίδας *Μη Χάνεσαι*».¹⁶⁷

• Η ίδρυση των πρώτων Ειδησεογραφικών Πρακτορείων

Από το 1492, όταν η είδηση ότι ο Κολόμβος ανακάλυψε την Αμερική γινόταν γνωστή στην Ευρώπη μετά από αρκετούς μήνες, μέχρι το 2001 που η τρομοκρατική επίθεση στους δίδυμους πύργους των ΗΠΑ γνωστοποιήθηκε σε όλο τον κόσμο μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα, μεσολάβησαν πάνω από 500 χρόνια. Για να φτάσουμε σε αυτό το αποτέλεσμα, όπου ένα συμβάν γίνεται γνωστό σχεδόν στο χρόνο που πραγματοποιείται, κομβικό ρόλο παίζουν τα πρακτορεία ειδήσεων, η γέννηση των οποίων-όσο και αν φαίνεται παράξενο-συντελέστηκε τον 19^ο αιώνα.¹⁶⁸

Τα πρακτορεία ειδήσεων αποτελούν επιχειρήσεις νομικής υπόστασης που συλλέγουν, επεξεργάζονται και διανέμουν ειδήσεις και αναγκαίες πληροφορίες για την κοινωνία. Τα πρακτορεία ειδήσεων δίνουν άλλο περιεχόμενο στο σκοπό του

166. Ε. Σταυροπούλου, στο ίδιο, σ.179-182.

167. Ε. Σταυροπούλου, στο ίδιο, σ.180.

168. Α. Χριστοδουλίδης, Πρακτορεία Ειδήσεων», στο *Α.Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005, σ.196.

εντύπου, αφού πλέον η ενημέρωση συναρτάται με την ταχύτητα, η δε είδηση μεταβάλλει πρακτικές, νοοτροπίες αλλά και τα συστήματα ελέγχου της πληροφορίας βάσει των νέων δεδομένων της παγκόσμιας οικονομίας και της πολιτικής ζωής. Το τρίπτυχο «πιο γρήγορα, πιο μακριά, προς ολοένα πιο διευρυμένο κοινό» καθορίζει τα νέα στάνταρντς της ενημέρωσης.¹⁶⁹ Ήδη, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, τα πρακτορεία παίζουν κομβικό ρόλο στη διαδικασία ταχείας διάδοσης αξιόπιστων ειδήσεων και πληροφοριών. Μάλιστα δε, όπως επισημαίνει η [Tehri Rantamen](#) (καθηγήτρια Παγκόσμιων Media και Επικοινωνίας), τα πρακτορεία λειτουργούσαν σε παγκόσμιο επίπεδο για την «παραγωγή και διανομή “συνείδησης”, μέσω της κοινωνικοποίησης των ειδήσεων με τρόπους που επιδρούσαν σημαντικά στην κατανόηση και αξιολόγηση του χρόνου και του χώρου». Με άλλα λόγια, τα πρακτορεία συνέβαλαν ώστε οι ειδήσεις να μετατραπούν σε «εμπορεύματα» ταξινομημένα σε διάφορες κατηγορίες: ειδήσεις οικονομικές, ειδήσεις στρατιωτικές/πολεμικές κ.λ.π.¹⁷⁰

Μεταξύ των πρώτων επιχειρηματιών που ενστερνίστηκαν αυτή την αντίληψη και θέλησαν να προσδώσουν εμπορική αξία στις ειδήσεις, ήταν ο Charles Louis Havas ο οποίος δημιούργησε στη Γαλλία γύρω στα 1832 με 1833¹⁷¹ το πρώτο πρακτορείο ειδήσεων, το Havas (μετονομάστηκε σε [AFP](#), μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο). Το δεύτερο στη σειρά πρακτορείο ειδήσεων, ιδρύθηκε το 1849 από τον Γερμανό Bernhard Wolff, το οποίο έφερε το επώνυμό του «πρακτορείο Wolff». Ο επίσης Γερμανός Paul Reuter (τρίτος χρονολογικά στη σειρά) ιδρύει επισήμως το 1851 το πασίγνωστο ως σήμερα [Reuters](#),¹⁷² μεταφέροντας τα γραφεία του πρακτορείου του από το Άαχεν (1850) στο Λονδίνο. Στις ΗΠΑ, το 1848 έξι εφημερίδες δημιουργούν έναν μη κερδοσκοπικό συνεταιρισμό, που το 1892 συμπεριλαμβάνει και τα περιφερειακά δημοσιογραφικά μέσα των ΗΠΑ, με

169. Ν. Μπαλά, «Η Εξέλιξη της Ειδησεογραφίας τον 19ο Αιώνα», στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005, σ.66.

170. Α. Χριστοδουλίδης, στο ίδιο, σ.197.

171. Η βικιπαίδεια στη βιογραφία του Charles Louis Havas αναφέρει ως έτος ίδρυσης του πρακτορείου το 1835. https://en.wikipedia.org/wiki/Charles-Louis_Havas.

172. Το 2008 αγοράστηκε από την εταιρεία Thomson και σήμερα αποτελεί το πρακτορείο ειδήσεων Thomson Reuters. <https://en.wikipedia.org/wiki/Reuters>.

αποτέλεσμα να εξελιχθεί στο πρακτορείο ειδήσεων [Associated Press](#). Η Ρωσία απέκτησε το δικό της πρακτορείο στην αυγή του 20^{ου} αιώνα (1904), το γνωστό ως τις μέρες μας [TASS](#).¹⁷³

Σφαίρες επιρροής, νέα τάξη πραγμάτων στον χώρο της επικοινωνίας.

Τα τρία ευρωπαϊκά πρακτορεία ειδήσεων (Havas, Wolff, Reuters), τον Ιανουάριο του 1870 υπέγραψαν στο Παρίσι συμφωνία για το μοίρασμα των μεταξύ τους δημοσιογραφικών ζωνών κάλυψης. Δημιούργησαν δηλαδή ένα ιμπεριαλιστικό καρτέλ ειδήσεων με το οποίο έθεταν υπό την κηδεμονία τους την ενημέρωση των πολιτών της Ευρώπης (και όχι μόνο), αποτρέποντας ταυτόχρονα τον ανταγωνισμό. Πρόκειται ουσιαστικά για μια «νέα τάξη πραγμάτων στον χώρο της επικοινωνίας», κατανέμοντας σε σφαίρες επιρροής τις διάφορες χώρες. Έτσι, το γαλλικό πρακτορείο Havas κυριαρχούσε στη Δυτική Ευρώπη, τις Γαλλικές αποικίες της Αφρικής και στη Βόρειο Αμερική (όπου και εκεί η Γαλλία έχει αποικίες). Το γερμανικό πρακτορείο Wolff έθετε υπό τον έλεγχό του την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, ενώ το βρετανικό Reuters επικρατούσε στις βρετανικές αποικίες και την Άπω Ανατολή. **Η Ελλάδα μπήκε στη σφαίρα επιρροής, αρχικά του γαλλικού πρακτορείου Havas (το νέοϊδρυθέν Αθηναϊκό Πρακτορείο ειδήσεων υπέγραψε επίσημη συμφωνία με το Havas το 1905) και αργότερα υπό τον έλεγχο και του Reuters (1924).**¹⁷⁴

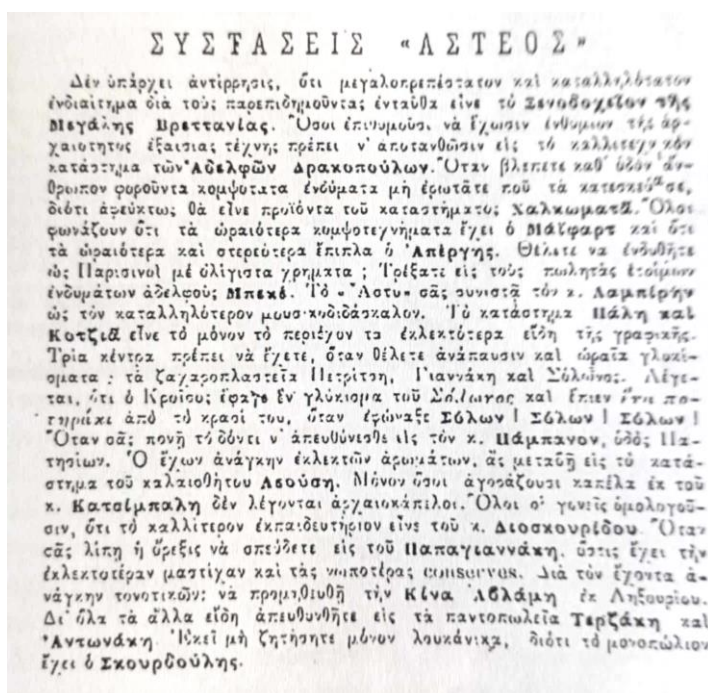
• Οι πρώτες Διαφημίσεις στον ελληνικό Τύπο

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εμπορικές διαφημίσεις που αρχίζουν να εμφανίζονται στον ελληνικό Τύπο από τα τέλη της δεκαετίας του 1860. Η διαφήμιση, για την οποία πλέον όλοι γνωρίζουμε ότι αποτελεί βασικό πυλώνα για την εξέλιξη και ανέλιξη μιας επιχείρησης, απουσίαζε από τον ελληνικό Τύπο ως τα μέσα της δεκαετίας του 1860. Προφανώς, η έναρξη της Β΄ Βιομηχανικής Επανάστασης το 1870 και η συμμετοχή της χώρας μας σε διεθνείς εκθέσεις με την προβολή των προϊόντων της, αποτέλεσαν το έναυσμα για την εξωτερική και εσωτερική διαφήμιση των επιχειρήσεων στο κοινό. Γι' αυτό και η δειλή-στην αρχή-εμφάνιση διαφημίσεων στον ελληνικό Τύπο της εποχής.

173. Α. Χριστοδουλίδης, στο ίδιο, σ.197.

174. Α. Χριστοδουλίδης, στο ίδιο, σ.198.

Ενδελεχής μελέτη στο συγκεκριμένο αντικείμενο δεν φαίνεται να υπάρχει, πέραν μιας εισήγησης του Ελευθέριου Καριάτογλου με προσωπικές παρατηρήσεις του για το διαφημιστικό υλικό των εφημερίδων της Αθήνας της περιόδου 1860-1940.¹⁷⁵ Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, οι εμπορικές διαφημίσεις προς το τέλος της δεκαετίας του 1860, αφορούσαν αρχικά πωλήσεις γης, διαφόρων τροφίμων, ενοικιαστήρια, διαφημίσεις καταστημάτων, κυρίως εδωδιμοπωλείων. Όλες αυτές οι ρεκλάμες προβάλλονταν υπό τον τίτλο «Γνωστοποιήσεις» (εικόνα 2), «Ειδοποιήσεις» (εικόνα 3), η δε εφημερίδα *Άστρ* παρουσίασε διαφήμιση υπό τον τίτλο *Συστάσεις* «*Άστεος*», συστήνοντας δηλαδή η ίδια η έκδοση στους αναγνώστες τα παρακάτω (δείτε εικόνα 1):

εικόνα1 (*Άστρ*, Φεβρουάριος 1889).

175. Ε. Καριάτογλου, «Οι Διαφημίσεις», στο Α.Δρούλια, *Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005, σ.201-214.

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Farine lactée Suisse	δ.1.80	la boîte
Γαλακτώδες άλευρον τής Ελβετίας		
Lait condensé Suisse	δ.1.20	la boîte
Γάλα συμπεπυκνωμένον		
Véritable extrait de viande	δ.2.50	le Pot
Liebig		
Thé chinois noir	δ.22.—	l' oka
le meilleur sur la place		
Beurre fiançais frais	δ.7 —	l' oka
Beurre de Milan extra	δ.6	l' oka

Tous mes Comestibles sont garantis très frais de première qualité et vendus à des prix réduits.

Gustave Fischer

Vis à vis l' église Chrissospylaiotissa à Athènes.

[321—d].

εικόνα 2 (Νεολόγος Αθηνών, Ιούνιος 1876-διαφήμιση υπό τον τίτλο ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ).

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΙΣ.

Τὸ κηροποιεῖον τοῦ Ἀριστείδου Καρόνη τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο παρὰ τῷ ἄνω ἀναβρυτηρίῳ, μετεφέρθη ἀπέναντι τοῦ ναοῦ Ῥόμβης· οἱ προσερχόμενοι θέλουσιν εὐρίσκει κηρία πρώτης ποιότητος εἰς τιμὴν μετρίαν.

εικόνα 3 (Χρόνος, Νοέμβριος 1870- διαφήμιση υπό τον τίτλο ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΙΣ).

Το περιεχόμενο των διαφημίσεων κατά τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους στον Τύπο, το χαρακτήριζε η αναλυτικότητα, η φλυαρία και η ενάργεια, ενώ δεν έλειπαν ευρηματικές φράσεις, χαριτολογήματα, ακόμη και επιθετικές αιχμές εναντίον ανταγωνιστών.¹⁷⁶

176. Ε. Καριάτογλου, στο ίδιο, σ. 207.

Τις δεκαετίες 1870 και 1880 πολλαπλασιάζονται οι διαφημιστικές καταχωρίσεις, συνεπώς οι εφημερίδες αυξάνουν τα έσοδά τους, με επακόλουθο να καθίστανται οικονομικά εύρωστες, εγκαταλείποντας τις εποχές των ισχνών αγελάδων, όταν πάσχιζαν να επιβιώσουν μέσω των συνδρομών των αναγνωστών. Η δεκαετία του 1890 είναι ακόμη πιο παραγωγική, με τις εφημερίδες να διαφημίζουν εγχώρια και εισαγόμενα προϊόντα. Τα έσοδα δε, αυξάνονται τόσο, ώστε ο Τύπος αποδεσμεύεται προοδευτικά από τον εναγκαλισμό του με την εξουσία, έτσι που ο βιοπορισμός του δεν εξαρτάται από τις κρατικές δημοσιεύσεις. Τα τιμολόγια προς τους υποψήφιους διαφημιζόμενους έχουν διαμορφωθεί αναλογικά, λαμβάνοντας χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά που ισχύουν στη σύγχρονη εποχή. Για παράδειγμα, η δημοσίευση αγγελίας στην 3^η σελίδα ήταν ακριβότερη από ότι στην 4^η σελίδα (όπως και σήμερα: η διαφήμιση σε δεξιά σελίδα κοστίζει περισσότερο από την αριστερή σελίδα).¹⁷⁷

Όλες οι εφημερίδες, ειδικά οι πιο εύρωστες οικονομικά (*Ακρόπολις, Σκριπ, Πρωία, Ωρα* κ.α.), έχουν εξελιχθεί σε ανταγωνιστικές μεταξύ τους επιχειρήσεις, με σκοπό την εξασφάλιση όσο το δυνατόν περισσότερων διαφημίσεων. Οι διαφημιζόμενοι επικοινωνούν πλέον με το αρμόδιο τμήμα των εφημερίδων για την καταχώριση της ρεκλάμας τους.¹⁷⁸

- **Η Πρώτη Ελληνίδα Δημοσιογράφος-Εκδότης**

εικόνα 5

177. Ε. Καριάτογλου, στο ίδιο, σ. 202,203.

178. Ε. Καριάτογλου, στο ίδιο, σ. 205.

Η Καλλιρρόη Παρρέν (το γένος Σιγανού-εικόνα 5) είναι η πρώτη ελληνίδα δημοσιογράφος και εκδότης της *Εφημερίδος των Κυριών* (1887), ένα εβδομαδιαίο έντυπο¹⁷⁹ που το συγκροτούσε γυναικεία συντακτική ομάδα και απευθυνόταν μόνο σε γυναίκες.

Πρόκειται για πρωτοποριακή στο είδος της προσπάθεια, σε μία παντελώς ανδροκρατούμενη εποχή, πόσο μάλλον όταν η Παρρέν είχε να αντιμετωπίσει πολλές αντιδράσεις, ακόμη και χλευασμούς. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Εμμανουήλ Ροΐδη ο οποίος εκφραζόταν υποτιμητικά για τις γυναίκες, υποστηρίζοντας ότι όσες εξασκούν «ανδρικά» επαγγέλματα (γιατρού, δικηγόρου κ.α.) αγγίζουν τα όρια της γελοιότητας και ότι μόνο δύο επαγγέλματα αρμόζουν στις γυναίκες, εκείνα της νοικοκυράς και της εταίρας.¹⁸⁰

Η Παρρέν γενήθηκε το 1861 σε χωριό του Ρεθύμνου, ενώ η οικογένειά της εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όταν η Καλλιρρόη ήταν 6 ετών. Στην πρωτεύουσα φοίτησε στο σχολείο Σουρμελή και στη συνέχεια στη γαλλική σχολή των καλογραιών στον Πειραιά. Ολοκλήρωσε τις σπουδές της στο Αρσάκειο (ως εκπαιδευτικός) και κατόπιν ανέλαβε διευθύντρια του Παρθεναγωγείου της ελληνικής κοινότητας Οδησού. Μετά από διετή παραμονή επέστρεψε στην Αθήνα, όπου παντρεύτηκε τον Κωνσταντινουπολίτη Ιωάννη Παρρέν (γιος Γάλλου), ο οποίος αργότερα υπήρξε ιδρυτής του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων (1905).¹⁸¹

Έχοντας τη στήριξη του συζύγου της, η Καλλιρρόη ακολούθησε τη δημοσιογραφία, καθιερώνοντας μαχητικό πνεύμα υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών. Ήδη, από το πρώτο κίόλας τεύχος της εφημερίδας (που συμπτωματικά κυκλοφόρησε στις 8 Μαρτίου 1887),¹⁸² έδωσε το στίγμα των ριζοσπαστικών της αγώνων αναφέροντας μεταξύ άλλων, σε άρθρο της: «*Η Ελληνίς δύναται να αναλάβη*

179. Ως το 1907 κυκλοφορούσε εβδομαδιαίως, από τη χρονιά αυτή ως το 1917, ήταν δεκαπενθήμερη (Βικιπαίδεια).

180. Η Εφημερίς των Κυριών, στο <https://www.nefeli-culture.gr/blog/item/45-i-efimeris-ton-kyrion>, 8 Μαρτίου 2018.

181. Μ. Κωνσταντοπούλου, *Καλλιρρόη Παρρέν: Η Ελληνίδα φεμινίστρια που πάλεψε την ανδροκρατία στη χώρα*, <https://www.in.gr/2023/03/08/stories/kallirrooi-parren-h-ellinida-feministria-pou-palepse-tin-androkratia-sti-xora/>, 8 Μαρτίου 2023.

182. Ίσως προφητικό το γεγονός ότι η εφημερίδα της Παρρέν εκδόθηκε στις 8 Μαρτίου, ημέρα η οποία 23 χρόνια μετά (το 1910) προτάθηκε από τη Διεθνή Διάσκεψη Γυναικών να καθιερωθεί ως «Διεθνής Ημέρα της Γυναίκας». Τελικά, το 1977 με απόφαση της γενικής συνέλευσης του ΟΗΕ, θεσπίστηκε να τιμάται ως Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας η 8η Μαρτίου εκάστου έτους.

τον της αναπτύξεώς της αγώνα μόνη, μη προσδοκούσα εν τω σταδίω τούτω το παράπαν την συνδρομή του ανδρός, διότι ούτος αδιαφορεί και εν τω εγωισμώ του εν μόνο βλέπει, εν επιθυμεί και θέλει, την δουλικήν της γυναικός υποταγήν εις τα νεύματά του» (εικόνα 6).¹⁸³

εικόνα 6

Σημειώνεται ότι το πρώτο αυτό φύλλο κυκλοφόρησε σε 3.000 αντίτυπα που έγιναν ανάρπαστα, ώστε άμεσα εξέδωσε 7.000 επιπλέον αντίτυπα που πουλήθηκαν αυθημερόν στην Αθήνα των μόλις 65.000 κατοίκων εκείνη την εποχή (πολλοί από τους οποίους ήταν αναλφάβητοι).¹⁸⁴ Βλέποντας το πρώτο φύλλο της *Εφημερίδας των Κυριών*, αξίζει να παρατηρήσουμε τα εξής: Ως διευθύντρια της έκδοσης εμφανίζεται η Εύα Πρενάρ. Πρόκειται για το ψευδώνυμο της Καλλιρρόης Παρρέν, η οποία υπέγραφε και τα άρθρα της με αυτό το ψευδώνυμο. Στη συνέχεια όμως, πρόβαλλε δημοσίως το πραγματικό της ονοματεπώνυμο (εικόνα 7). Ταυτόχρονα με την αλλαγή αυτή, η *Εφημερίς των Κυριών* από 15νθήμερη έκδοση (δισ του μηνός, όπως φαίνεται

183. Μ. Κωνσταντοπούλου, στο ίδιο.

184. Μ. Κωνσταντοπούλου, στο ίδιο.

στην εικόνα 6), γίνεται εβδομαδιαία, ενώ αλλάζει και το λογότυπο του εντύπου (εικόνα 7).

εικόνα 7

Στα πλαίσια των αγώνων της για τη γυναίκα, η Παρρέν ίδρυσε πολλά κοινωφελή ιδρύματα και οργανώσεις, όπως τη «Σχολή της Κυριακής, απόρων γυναικών και κορασίδων» (1890), την οποία και έθεσε υπό την αιγίδα και την προεδρία της Βασίλισσας Όλγας, το «Άσυλο Ανιάτων Γυναικών» (μαζί με τη Ναταλία Σούτσου το 1896), το «Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης» και την «Ένωση των Ελληνίδων», υπό τη διεύθυνση της Αικατερίνης Λασκαρίδου, και δύο χρόνια μετά τον «Πατριωτικό Σύνδεσμο» (1898). Τέλος, στα 1911 δημιούργησε το «Λύκειο των Ελληνίδων», με την καταγραφή, διδασκαλία και παρουσίαση παραδοσιακών χορών, ενώ η δράση του είναι γνωστή μέχρι και σήμερα, αριθμώντας πολλά μέλη σε Ελλάδα και εξωτερικό.¹⁸⁵

Η *Εφημερίς των Κυριών* κυκλοφορούσε ανελλιπώς ως το 1917, έχοντας εκδώσει συνολικά 1106 τεύχη.¹⁸⁶

185. Μ. Κωνσταντοπούλου, στο ίδιο.

186. *Εφημερίς των Κυριών*, <https://el.wikipedia.org/wiki/%>.

Κεφάλαιο Δ΄:

Πολιτική και Τύπος

Η ενασχόληση του Τύπου με τα πολιτικά δρώμενα ήταν αναπόφευκτη. Η καθημερινή τριβή του Τύπου με την πολιτική και ιδιαίτερα με την πολιτική εξουσία εξετάζεται μέσα από τρεις κομβικούς σταθμούς:

- την ελευθερία λόγου που έδωσε η πολιτική εξουσία στον Τύπο κατά τον 19^ο αιώνα, και πώς ο τελευταίος αγωνίσθηκε για την προάσπιση της Ελευθεροτυπίας.
- Την κομματικοποίηση, κυρίως δε, την εργαλειοποίηση του Τύπου από την πολιτική εξουσία, και τέλος
- την επιβεβαίωση της ισχύος του Τύπου στον 19^ο αιώνα ως «Τέταρτης Εξουσίας».

• Η Ελευθερία του Τύπου στον 19^ο αιώνα

Ένα σημαντικό ερώτημα που ανακύπτει και χρήζει απάντησης, είναι κατά πόσον υπήρχε ελευθεροτυπία τον 19^ο αιώνα, ειδικότερα από της συστάσεως του ελληνικού κράτους, έως και το τέλος του αιώνα.

Το ζήτημα είχε απασχολήσει ήδη την Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (20 Δεκεμβρίου 1821-15 Ιανουαρίου 1822), κυρίως δε την Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους (29 Μαρτίου-18 Απριλίου 1823), όπου εισήχθη συγκεκριμένο άρθρο αναφερόμενο ειδικά στην Ελευθεροτυπία. Η Επιτροπή επεξεργασίας μάλιστα του παλαιού κειμένου (Α΄ Επιδαύρου), υιοθέτησε και συμπεριέλαβε περιοριστικούς όρους στην ελευθερία του Τύπου. Τους περιορισμούς αυτούς, σύμφωνα με τον συντάκτη τους Γεώργιο Ψύλλα, εισήγαγε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ο πρώτος, αναφέρει μεταξύ άλλων στα απομνημονεύματά του: «...Συνήλθομεν λοιπόν πάλιν και ελάβομεν υπό σκέψιν το σύνταγμα τούτο, το οποίον κατά πρότασιν του Θ. Νέγρη ονομάσαμεν Νόμον της Επιδαύρου και περί μεν των λοιπών αυτού διατάξεων δεν έγινε καμμία σπουδαία παρατήρησις, επί δε των αρκτικών αυτού διατάξεων των περί της ελευθερίας του τύπου, ο Μαυροκορδάτος επρότεινεν, ότι ήτο ανάγκη να τεθώσι

περιορισμοί τινες δια να μη καταντά εις τελευταίαν ακολασίαν η ελευθερία του Τύπου».¹⁸⁷

Οι τροποποιήσεις λοιπόν που προστέθηκαν στο επίμαχο άρθρο και περιόριζαν την ελεύθερη έκφραση του Τύπου, ανέφεραν τα εξής: «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να κοινοποιώσι και άλλως πως, και διά των τύπων τας κρίσεις των, αλλά με τους ακόλουθους τρεις όρους, α') Να μη γίνεται λόγος κατά της χριστιανικής θρησκείας, β') Να μην αντιβαίνωσι εις τας αρχάς της ηθικής, γ') Να αποφεύγωσιν πάσαν προσωπικήν ύβριν». Όπως σχολιάζει η Κουμαριανού, η πολιτική εξουσία στηριζόμενη σε αυτούς τους όρους, επενέβαινε κατά καιρούς σε βάρος του Τύπου. Όπως συνέβη στην *Εφημερίδα των Αθηνών*, επειδή δημοσίευσε επικριτική επιστολή για έναν παραστάτη των Αθηνών. Η εξουσία επενέβη και στα *Ελληνικά Χρονικά*, όταν με διαταγή Μαυροκορδάτου απαγορεύθηκε δύο φορές η κυκλοφορία του φύλλου: την πρώτη για δημοσίευμα υπέρ των Ούγγρων, για το οποίο κρίθηκε ότι η Αυστρία θα μπορούσε να εκλάβει ως πράξη εχθρική, και τη δεύτερη, επειδή περιεχόμενο άρθρων της εφημερίδας θεωρήθηκε προσωπική επίθεση κατά του Μαυροκορδάτου. Σημαντική επίσης ήταν η παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας όταν απέπεμψε τον Θεόκλητο Φαρμακίδη από τη θέση του εκδότη της *Γενικής Εφημερίδος*.¹⁸⁸

Να προσθέσουμε στα παραπάνω ότι, από την επίσημη ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (1830) η πολιτική εξουσία άρχισε να λαμβάνει μέτρα για τον περιορισμό της ελευθερίας του Τύπου (Απρίλιος 1831, Ψήφισμα Ιω. Καποδίστρια).¹⁸⁹ Λίγους μήνες πριν την ψήφιση των περιοριστικών μέτρων για την ελευθεροτυπία και συγκεκριμένα την 1^η Ιανουαρίου 1831, ο Καποδίστριας κατάσχεσε στο Ναύπλιο το πρώτο τεύχος της εφημερίδας *Απόλλων*, απαγορεύοντας τη συνέχεια της κυκλοφορίας του. Ωστόσο, ο εκδότης του εντύπου Αναστάσιος Πολυζωίδης, επανεξέδωσε τον *Απόλλωνα* στην Ύδρα, και ασκώντας ολομέτωπη

187. Αικ. Κουμαριανού, «Εισαγωγή», στο *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Α', Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971, σ.λ', λζ'.

188. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ.λζ', λζ'.

189. Αικ. Κουμαριανού, «Ιστορική Διαδρομή του Ελληνικού Τύπου, 1780-1922», στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005, σ.59.

αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια, έθεσε ως σκοπό της έκδοσης, την πολιτική και –όπως αποδείχθηκε- φυσική εξόντωση του πρώτου Έλληνα κυβερνήτη (δείτε επίσης σελ. 93-95). Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση κατά την οποία διώχθηκε ο εκδότης Κωνσταντίνος Λεβίδης, ενώ διατάχθηκε η διακοπή κυκλοφορίας της εφημερίδας του *Ελπίς*, επειδή ασκούσε έντονη αντιπολίτευση στη βασιλεία, ζητώντας τη χορήγηση συντάγματος.¹⁹⁰ Όμως, την τελευταία περίοδο της βασιλείας του Όθωνα (1857-1862) και ειδικά επί της πρωθυπουργίας του Αθανάσιου Μιαούλη,¹⁹¹ οι διώξεις σε βάρος του Τύπου ήταν συνεχείς και «η κατάσταση για τους δημοσιογράφους είχε φτάσει στο απροχώρητο».¹⁹² Ο Αθανάσιος Μιαούλης, που θεωρούνταν πειθήνιο όργανο των εντολών του βασιλιά, έκλεισε εφημερίδες και κατεδίωξε δημοσιογράφους για την κριτική τους προς τον ίδιο και την κυβέρνηση. Η γενική κατακραυγή που υπήρξε ωστόσο, ήταν τόσο μεγάλη, ώστε μετά την πτώση της κυβέρνησης Μιαούλη, ο Όθωνας αναγκάστηκε να αμνηστεύσει όλα τα αδικήματα του Τύπου.¹⁹³

Στις προηγηθείσες αναφορές, πρέπει να συμπεριληφθούν οι διώξεις που υπέστη ο εκδότης της πρώτης πολιτικο-σατιρικής εφημερίδας στην Ελλάδα (*Φως*) Σοφοκλής Καρύδης, ο οποίος φυλακίστηκε αρκετές φορές στις φυλακές Γκαρμπολά. Οι πολιτικο-σατιρικές εφημερίδες δύσκολα γλίτωναν τις διώξεις, όπως άλλωστε συνέβη με τους εκδότες του *Ραμπαγά*, Χοϊδά και Τριαντάφυλλο, με τον δεύτερο εξ αυτών να αυτοκτονεί έξι μήνες μετά την αποφυλάκισή του. Στις φυλακές Γκαρμπολά φυλακίστηκαν και άλλοι δημοσιογράφοι, με πιο εμβληματικές τις περιπτώσεις του εκδότη της εφημερίδας *Καιροί*, Πέτρου Κανελλίδη για το άρθρο «Τις πταίει» και του συντάκτη του άρθρου Χαρίλαου Τρικούπη (1874). Με το που ο Χαρίλαος Τρικούπης ανέλαβε ο ίδιος την ευθύνη, προφυλακίστηκε αμέσως (ο εκδότης του εντύπου αποφυλακίστηκε), και μάλιστα αντιμετώπισε δικαστική περιπέτεια λίγων μηνών, μέχρις ότου απαλλαγεί οριστικά με βούλευμα των Πλημμελειοδικών.

190. Ι. Μυτάλης, Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.21.

191. Ο Αθανάσιος Μιαούλης ήταν γιος του ναυάρχου της ελληνικής επανάστασης Ανδρέα Μιαούλη και διετέλεσε ο 12ος πρωθυπουργός της χώρας (13 Νοεμβρίου 1857 – 26 Μαΐου 1862).

192. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.70.

193. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.70.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι κατά τον 19^ο αιώνα αρκετοί δημοσιογράφοι διώχθηκαν, ο Τύπος αντιμετώπισε δοκιμασίες, με την πολιτική εξουσία να επιδιώκει τον έλεγχο και την εργαλειοποίησή του.¹⁹⁴ Παρά τις επαχθείς σε βάρος του νομοθετικές ρυθμίσεις, υπήρξαν εφημερίδες που αντιστάθηκαν, όπως ο *Απόλλων* του Πολυζωΐδη (δείτε παραπάνω: Ο Τύπος στην Ύδρα-Ο *Απόλλων*), η *Αθηνά* του Εμμανουήλ Αντωνιάδη, η *Ελπίς* του Κωνσταντίνου Λεβίδη και ο *Αιών* του Ιωάννη Φιλήμονος, αγωνιζόμενες σθεναρά για την προάσπιση της ελευθεροτυπίας.¹⁹⁵ Μην ξεχνάμε ωστόσο, ότι ήταν μια πολύ δύσκολη εποχή, κατά την οποία η εφαρμογή της δημοκρατίας στο πολιτειακό σύστημα της χώρας (το οποίο επίσης υπέστη αλλεπάλληλες αλλαγές), βρισκόταν στα σπάργανά της.

Αν κάποιος προβεί σε συγκρίσεις της ελευθερίας του Τύπου τον 19^ο αιώνα με την αντίστοιχη στην εποχή μας, ίσως να μην βρει μεγάλες διαφορές, παρά το ότι έχουν περάσει σχεδόν δύο αιώνες. Και στις μέρες μας οι δημοσιογράφοι διώκονται με μηνύσεις και αγωγές, όπως και σήμερα η εξουσία επιδιώκει, και σε μεγάλο βαθμό ελέγχει τον Τύπο. Επιπλέον, οι οργανώσεις που συγκροτούν τη Media Freedom Rapid Response, έναν μηχανισμό που καταγράφει και παρεμβαίνει ενάντια σε επιθέσεις στην Ελευθερία του Τύπου στην Ευρώπη, τόνισαν (μεταξύ άλλων) σε έρευνά τους ότι «το ασφυκτικό κλίμα για την ανεξάρτητη δημοσιογραφία στην Ελλάδα υπήρξε πηγή αυξανόμενης ανησυχίας». Να σημειωθεί ότι στις αρχές Δεκεμβρίου του 2021, εκπρόσωποι του Ευρωπαϊκού Κέντρου για τα ΜΜΕ και την Ελευθερία του Τύπου, της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Δημοσιογράφων, του Διεθνούς Ινστιτούτου Τύπου, των «Ρεπόρτερς Χωρίς Σύνορα» (Reporters without borders–RSF) και άλλων διεθνών οργανώσεων, πραγματοποίησαν έρευνα για την κατάσταση της δημοσιογραφίας στην Ελλάδα. Σε αυτή εξέφρασαν την ανησυχία τους, αναφορικά με σοβαρές υποθέσεις που απασχόλησαν την κοινή γνώμη, όπως η δολοφονία Καραϊβάζ, η Λίστα Πέτσα, αλλά και για την κατακύβη της χώρας μας στην 70η θέση παγκοσμίως στον δείκτη Ελευθερίας του Τύπου.¹⁹⁶

194. Δείτε την παρακάτω ενότητα «Η εργαλειοποίησή του Τύπου από τα κόμματα και την πολιτικής εξουσία».

195. Αικ. Κουμαριανού, στο ίδιο, σ. 60.

196. Θ. Καμήλαλης, «Διεθνής έρευνα για την Ελευθερία του Τύπου στην Ελλάδα», στο <https://thepressproject.gr/>, 22-3-2022.

Μάλιστα, σε σχέση με αυτή την 70η θέση της Ελλάδος, περιγράφεται μία ευρεία γκάμα αυθαιρεσιών και παρεμβάσεων στην ελευθεροτυπία, σε ξεχωριστό κείμενο με τίτλο «Επικίνδυνο κοκτέιλ για την ελευθερία του Τύπου».¹⁹⁷

• Η εργαλειοποίηση του Τύπου από τα κόμματα και την πολιτική εξουσία

Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, ο Τύπος εμφανίζεται αποδυναμωμένος από τις αντιξοότητες του πολέμου οι οποίες του είχαν προκαλέσει οικονομική δυσπραγία, αρνητικός δε παράγοντας στην ευρεία του διάδοση ήταν το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό αναλφαριθμητισμού που υπήρχε στα λαϊκά στρώματα.¹⁹⁸ Υπό αυτούς τους δυσμενείς παράγοντες, το να διατηρήσει ο Τύπος αποστάσεις από την πολιτική εξουσία έχοντας ανεξάρτητο προφίλ ενημέρωσης, ήταν μάλλον ουτοπικό εγχείρημα. Έτσι, από την αρχή ο Τύπος φιλτράριζε τα γεγονότα με κομματικά κριτήρια.¹⁹⁹ Στα προαναφερθέντα, αξίζει να επισημανθεί ότι ιστορικά στον ελλαδικό χώρο, δεν αναπτύχθηκαν εκδοτικές επιχειρήσεις με υψηλή κυκλοφορία κατά τα πρότυπα των δυτικών χωρών. Το γεγονός αυτό προστιθέμενο στα προηγούμενα, δημιούργησε σχέσεις αλληλεξάρτησης Τύπου και πολιτικής εξουσίας, με την πλειονότητα των εφημερίδων να συστοιχίζεται κάτω από κομματικούς σχηματισμούς και ισχυρά πελατειακά δίκτυα.²⁰⁰ Έτσι, η άποψη ότι οι εφημερίδες της εποχής «*διεκρίνοντο γενικώς, διά την μαχητικότητά των, διά τους αγώνας των υπέρ των ελευθεριών και διά την ανιδιοτέλειά των*» (Μάγερ 1957-1960: 60), ήταν περισσότερο προσπάθεια ωραιοποίησης του παρελθόντος.²⁰¹

197. <https://thepressproject.gr/voutia-gia-tin-elftherotyphia-kai-diethnis-kariera-gia-tis-paremvasis-mitsotaki-ston-typo/> (20-4-2021).

198. Υπολογίζεται ότι στη δεκαετία του 1870 η Ελλάδα αριθμούσε 1.100.000 κατοίκους από τους οποίους μόνο το 30-33% ήταν εγγράμματοι (Παπαθανασόπουλος 2004: 42).

199. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.50-53.

200. Α. Σκαμνιάκης, *Πολιτική Εξουσία & ΜΜΕ Στη Σύγχρονη Ελλάδα (1941-1974)*, Ζυγός, Θεσσαλονίκη 2020, σ.10.

201. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.53

Ας δούμε όμως τις διάφορες φάσεις κομματικοποίησης και εργαλειοποίησης του Τύπου (για πολιτικο-οικονομικούς λόγους), από συστάσεως του ελληνικού κράτους.

Περίοδος Καποδίστρια

Με την άνοδο στην εξουσία του Καποδίστρια ως πρώτου κυβερνήτη του ελληνικού κράτους, δημιουργούνται και οι πρώτοι κομματικοί σχηματισμοί οι οποίοι τότε βρίσκονταν σε εμβρυακή μορφή, έχοντας τις καταβολές τους στις μεγάλες δυνάμεις (δείτε αναλυτικά παρακάτω «Περίοδος Όθωνα»). Ωστόσο, η βασική γεννησιουργός αιτία των κομμάτων ήταν ισχυρές οικογένειες οι οποίες, από την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας συνενώθηκαν σε φατρίες συγκροτώντας πελατειακές ενώσεις, που με τη σειρά τους οδήγησαν στη δημιουργία των ελληνικών κομμάτων.²⁰²

Η αναστολή του Συντάγματος από τον Καποδίστρια, σε συνδυασμό με τη συγκεντρωτική του πολιτική που περιόριζε την ελευθεροτυπία, διαίρεσε τους πολιτικούς και τον Τύπο σε δύο «πολιτικά στρατόπεδα»: στους καποδιστριακούς και στους αντικαποδιστριακούς ή Συνταγματικούς. Στους Συνταγματικούς πολιτικούς συγκαταλέγονταν ο Ιωάννης Κωλέττης και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος οι οποίοι τελούσαν υπό την επιρροή των συμμαχικών δυνάμεων και συγκεκριμένα της Γαλλίας και Αγγλίας αντίστοιχα. Κατά τον ίδιο τρόπο, Συνταγματικές εφημερίδες, αντίθετες δηλαδή στον Καποδίστρια, ήταν η *Ηώ*, με εκδότη τον Εμμανουήλ Αντωνιάδη και ο *Απόλλων*, με εκδότη τον Αναστάσιο Πολυζωΐδη. Έντυπα της απολύτου επιρροής του Καποδίστρια ήταν η φιλολογική έκδοση *Αθηνά* (1831) με εκδότη τον Γεώργιο Χρυσίδα και η *Αιγιναία* (1831), εκπαιδευτικής ύλης εφημερίδα, με εκδότη τον Γεώργιο Αποστολίδη Κοσμητή. Έτσι, με την άμεση εμπλοκή των εφημερίδων στις πολιτικές αντιπαλότητες της εποχής, συντελείται η κομματικοποίηση του Τύπου.²⁰³ Για να δειχθεί η απαρχή της εργαλειοποίησης του Τύπου από τα κόμματα και τους πολιτικούς, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αντωνιάδης εξέδωσε την *Ηώ* (1830) στο

202. Α. Σκαμνάκης, «Κομματικοί σχηματισμοί, λογοκρισία και ελευθερία του Τύπου (1827-1843)»-Κεφάλαιο 3, στο *Πολιτική Εξουσία & ΜΜΕ Στη Σύγχρονη Ελλάδα (1821-1940)*, Ζυγός, Β΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 64,66.

203. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 67-74.

Ναύπλιο (την τότε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους), κατόπιν αιτήματος της αντικαποδιστριακής παράταξης, η οποία αναζητούσε δημοσιογραφικό όργανο για να ασκεί κριτική στο καποδιστριακό καθεστώς (Κατηφόρη 1971: 134, Σκαμνάκης 2020: 72). Αντίστοιχα, ο Πολυζωίδης που ήταν προσωπικός φίλος του Μαυροκορδάτου, είχε τη στήριξη του Κουντουριώτη στην εφημερίδα του *Απόλλων* (δείτε σελ. 93,94) και με έμμεσο τρόπο την κρατική χρηματοδότηση (άσχετα αν τελικά ο εκδότης εστράφη με μένος κατά του Καποδίστρια). Όπως αποκαλύπτεται, από το ληστρικό δάνειο που πήρε η Ελλάδα από την Αγγλία το 1824, ο Ορλάνδος αφαίρεσε 500 τάληρα για να δοθούν στον Πολυζωίδη και την εφημερίδα του *Απόλλων* (Ευαγγελίδης 1894: 376, Σκαμνάκης 2020: 73). Τελικά, ο *Απόλλων* τελώντας υπό τον έλεγχο του αντικαποδιστριακού Μαυροκορδάτου, χρηματοδοτούνταν από τους αγγλόφιλους Υδραίους, σε σημείο που, όταν ο Καποδίστριας επιχείρησε να τους πείσει να διώξουν τον Πολυζωίδη από το νησί τους, όχι μόνο αρνήθηκαν, αλλά διέθεσαν ένοπλη φρουρά να φυλάει το τυπογραφείο του (Μέντελσον-Μπαρτόλντ 1955: 210, Σκαμνάκης 2020: 74).

Ο Καποδίστριας, σε μια επίμονη προσπάθειά του να περιορίσει τη σφοδρή κριτική που δεχόταν (ειδικά από τον *Απόλλωνα*), τον Απρίλιο του 1831 πέρασε στο ελληνικό κράτος τον πρώτο νόμο περί Τύπου, που μεταξύ άλλων, προέβλεπε ακόμη και χρηματικές ποινές ή και φυλάκιση για εκδότες, συντάκτες. Επίσης, για την έκδοση οποιασδήποτε εφημερίδας ήταν απαραίτητη η καταβολή χρηματικής εγγύησης και η χορήγηση κρατικής άδειας.²⁰⁴

Περίοδος Όθωνα

(**Α΄ φάση: 1832-1843**). Με τη βοήθεια των μεγάλων δυνάμεων Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας στη νίκη του Ναυαρίνου (1827), και κατόπιν με την επιβολή της βασιλικής μοναρχίας του Όθωνα (1832), ολοκληρώνεται στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος το περιβάλλον τριών πολιτικών σχηματισμών. Πρόκειται για τα λεγόμενα «ξενικά» κόμματα, το «αγγλικό», το «γαλλικό» και το «ρωσικό», τα οποία αποτελούσαν εργαλεία παρέμβασης των συμμαχικών δυνάμεων, προκειμένου να

204. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 75.

ασκούν έλεγχο στο νεότευκτο ελληνικό κράτος.²⁰⁵ Συνακόλουθα, τα τρία ξενικά κόμματα επηρέασαν τον Τύπο της εποχής, δημιούργησαν πελατειακές σχέσεις μαζί του, έτσι που μπορεί να ειπωθεί ότι με την έλευση του Όθωνα οι αθηναϊκές εφημερίδες προσέλαβαν χαρακτήρα έντονα κομματικοποιημένο, υποστηρίζοντας η καθεμιά συγκεκριμένο πολιτικό ηγέτη.²⁰⁶

Το «αγγλικό» κόμμα είχε επικεφαλής τον Μαυροκορδάτο, και στελεχωνόταν από εκδυτικισμένους Έλληνες, έμπορους και προύχοντες. Το «γαλλικό» κόμμα είχε ως ηγέτη τον Κωλέττη, υποστηριζόμενο από οπλαρχηγούς της Στερεάς Ελλάδος και προύχοντες της Πελοποννήσου. Τέλος, το «ρωσικό» κόμμα είχε επικεφαλής τον Ανδρέα Μεταξά και στηριζόταν από την πτέρυγα Κολοκοτρώνη και Κίτσου Τζαβέλλα.²⁰⁷ Αυτό ήταν με λίγα λόγια το πολιτικό τοπίο της εποχής, με τις εφημερίδες να αποτελούν τον λεγόμενο «στρατευμένο» Τύπο, οριοθετούνταν δε στην κομματική τους αντιπαράθεση με τα ιδεολογικώς αντίπαλα έντυπα²⁰⁸, αλλά και στην πελατειακή τους σχέση με την εξουσία. Το γεγονός ότι μεγάλη μερίδα του Τύπου συμφώνησε με την ξένη πολιτική επιβολή, καταδεικνύει την εξάρτηση (ή και ποδηγέτηση) μεγάλου μέρους του Τύπου από την εξουσία.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εφημερίδας *Αναγεννηθείσα Ελλάς* (κάτω φωτό) η οποία είχε σταθερά φιλοβασιλικό προφίλ. Η συγκεκριμένη έκδοση βρισκόταν σε διαρκή πολιτική αντιπαράθεση με την εφημερίδα *Σωτήρ* (η οποία ανήκε στην αντιπολιτευόμενη πτέρυγα), κατηγορώντας τον εκδότη της Νικόλαο Σκούφο για πολιτικές κυβιστήσεις, ακόμη και για την εμπλοκή του στην αυλή του Αλή Πασά.²⁰⁹ Ο Σκούφος, ενώ προηγουμένως παρήχε στήριξη στους Βαυαρούς, στη συνέχεια τους εγκατέλειψε, αντιτασσόμενος ειδικότερα στον Άρμανσμπεργκ. Η περίπτωση του *Σωτήρα* είναι αντιπροσωπευτική για τη διαπλεκόμενη σχέση του Τύπου με τα κόμματα και την εξουσία. Ο εκδότης της εφημερίδας Νικόλαος

205. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 63.

206. Σ. Παπαθανασόπουλος, *Πολιτική και ΜΜΕ, Η περίπτωση της Νότιας Ευρώπης*, Επικοινωνία και Κοινωνία, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2004, σ. 42.

207. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 66,67.

208. Δείτε στο Κεφάλαιο Δ', όπου εξετάζεται η περίπτωση του θανάτου του Όθωνα και ο πολιτικός διαξιφισμός των εφημερίδων *Αυγή* και *Νέα Γενεά*.

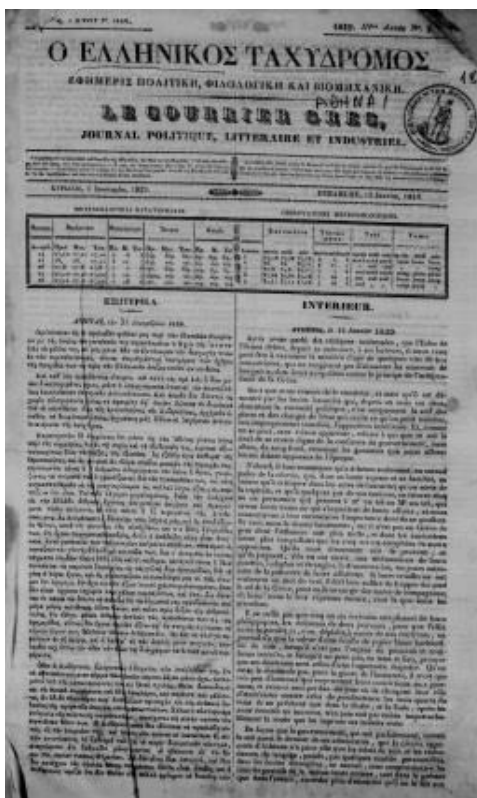
209. Α. Σκαμνάκης, «Η ελευθερία του Τύπου κατά την περίοδο της βαυαροκρατίας»-Κεφάλαιο 3.1, στο *Πολιτική Εξουσία & ΜΜΕ Στη Σύγχρονη Ελλάδα (1821-1940)*, Ζυγός, Β' έκδοση, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 105.

Σκούφος αρχικά στήριζε τον Κωλέττη (που ζητούσε την παροχή Συντάγματος), ωστόσο στην πορεία στράφηκε υπέρ της διακυβέρνησης Άρμανσπερκ.²¹⁰ Για αυτή την αιφνίδια μεταστροφή της εφημερίδας *Σωτήρ* σε υποστηρικτική του βαυαρικού καθεστώτος, ευθύνεται ο πρεσβευτής της Βρετανίας Lyons. Λέγεται ότι εξαγόρασε τον Σκούφο υποσχόμενος ότι θα του δινόταν είτε θέση υπουργού, είτε θέση στο Συμβούλιο Επικρατείας (Petrooulos 1985: 286, Σκαμνάκης 2020: 99). Δεν έλαβε τίποτε από τα υποσχεθέντα και προφανώς, άλλαξε εκ νέου πολιτικό στρατόπεδο περνώντας στην αντιπολίτευση.

Παρόμοια με τον *Σωτήρα* ήταν και η περίπτωση της εφημερίδας *Εθνική* (1834), η οποία από Συνταγματική (στήριζε τον Κωλέττη) μετατράπηκε σε όργανο της Αντιβασιλείας και προσωπικά του ίδιου του Άρμανσπερκ. Μάλιστα έπλεκε το εγκώμιο του Βαυαρού χαρακτηρίζοντάς τον σώφρονα, δίκαιο και δραστήριο πολιτικό που προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες στη χώρα (Μάγερ 1957: 45, Σκαμνάκης 2020: 91).

210. Η διακυβέρνηση Άρμανσπερκ προέκυψε μετά από την αντίστοιχη του Κωλέττη και την ενηλικίωση του Όθωνα. Η θητεία της ξεκίνησε τον Μάιο του 1835 παραμένοντας στην εξουσία ως τις 2 Φεβρουαρίου 1837. Προηγούμενος, ο Άρμανσπερκ διετέλεσε πρόεδρος της Αντιβασιλείας που είχε την εξουσία στην Ελλάδα μέχρι να ενηλικιωθεί ο Όθωνας.

Για να καταδειχθεί το περιβάλλον κομματικοποίησης και εργαλειοποίησης του Τύπου, αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι η *Αναγεννηθείσα Ελλάς* (1836), ο *Ελληνικός Ταχυδρόμος* (1839-πάνω φωτό), η *Ελλάς* (1839) και ο *Ελληνικός Παρατηρητής* (1842), δεν βρέθηκαν ποτέ στο στόχαστρο της οθωνικής βασιλείας, είτε επειδή ήταν φίλα διεκείμενες προς αυτήν, είτε επειδή τήρησαν ευμενή ουδετερότητα (Αναστασιάδου 2006, Σκαμνάκης 2020: 104,105).

Η εμφάνιση όμως εφημερίδων που αντιπολιτεύονταν το βασιλικό καθεστώς, θορύβησε τους Βαυαρούς, με αποτέλεσμα να λαμβάνονται συνεχής μέτρα κατά του Τύπου και να έχουμε μαπαράζ δικαστικών σε βάρος του διώξεων. Ο *Σωτήρ*, μέσα σε τρία χρόνια (1836-1839) δικάστηκε τρεις φορές-αθώωθηκε τη μία-καταδικάστηκε όμως τις άλλες δύο, με συνολικές ποινές 378 μέρες φυλακής και πρόστιμα 250 δραχμές. Η *Αθηνά* (1832) του Εμμανουήλ Αντωνιάδη καταδικάστηκε στις ένδεκα από τις δεκαέξι μηνύσεις που δέχθηκε, τιμωρούμενη συνολικά με 18 ½ μήνες φυλάκιση και 1.615 δραχμές πρόστιμα (Φωτιάδης 1963: 202, Σκαμνάκης 2020: 104).

Η σκλήρυνση της εξουσίας απέναντι στον Τύπο, με την ταυτόχρονη άρνησή της να αποδώσει Σύνταγμα, σταδιακά συνένωσε τις εφημερίδες σε κοινό αντιπολιτευτικό μέτωπο που επικέντρωνε την κριτική του σε βάρος του ίδιου του βασιλιά Όθωνα. Πλησιάζοντας δε στο κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, ο ρόλος του

Τύπου υπήρξε πρωταγωνιστικός. Και αυτό, διότι συμπορεύθηκε με τις κυρίαρχες πολιτικές ελίτ οι οποίες απαιτούσαν την παροχή Συντάγματος και διαμαρτύρονταν, τόσο για την απολυταρχική στάση της βαυαροκρατίας, όσο και για τις επιθέσεις της ενάντια στον Τύπο.²¹¹ Εκδότες και συντάκτες των εφημερίδων της εποχής συμμετείχαν με τον στενό πυρήνα της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας του κινήματος στην οργάνωση της εξέγερσης κατά του βασιλιά. Κατά την Α΄ Εθνοσυνέλευση δε, που ακολούθησε τα γεγονότα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, συμμετείχαν δραστήρια τρεις εκδότες εφημερίδων στην προετοιμασία και τελική έκβαση του κινήματος της 3^{ης} Σεπτεμβρίου.²¹² Επ' αυτού αρθρογράφησε και η εφημερίδα της εποχής *Αιών*, αναφερόμενη στα όσα επεσήμανε στην Α΄ Εθνοσυνέλευση για τον ρόλο των δημοσιογράφων, ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος (εκ των πρωταγωνιστών του κινήματος του 1843). Έλεγε λοιπόν ότι «...με σπάνια τόλμη, με μεγάλη επιμονή, με πολλή επιτυχία ηγωνίσθησαν τον ιερόν, πλην επικίνδυνον αγώνα της Δημοσιογραφίας, ήτις προωργάνωσε τα της 3^{ης} 7βρίου και προεξασφάλισε τα στοιχεία του Συνταγματικού πολιτεύματος» (*Αιών* 28-11-1843, Σκαμνάκης, 2020: 110).

(Β΄ φάση: 1843-1862). Η προαναφερθείσα σύμπραξη του Τύπου με τα κόμματα της εποχής για τη δημιουργία Συντάγματος, μπορεί μεν να εμφορείτο από εθνικο-πατριωτικά χαρακτηριστικά, ωστόσο επικρατούσαν τα στοιχεία της εργαλειοποίησης από μέρους της πολιτικής εξουσίας. Απόδειξη ο Κωλέττης, ο οποίος, αφού σχημάτισε την πρώτη κοινοβουλευτική κυβέρνηση της ανεξάρτητης Ελλάδας (1844), επεδίωξε να διευρύνει την υποστήριξη του Τύπου προς το πρόσωπό του, συγκροτώντας μαζί του ισχυρά πελατειακά δίκτυα, ώστε να εμποδίζει τις σε βάρος του αντιπολιτευτικές δυνάμεις που θα απειλούσαν τη σταθερότητα της κυβέρνησής του (Βερέμης-Κολλιόπουλος 2015: 81, Σκαμνάκης 2020: 117).

Ο Όθωνας, εκμεταλλεζόμενος τα προνόμια που του έδινε το Σύνταγμα του 1844, άρχισε, μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Κωλέττη (1847), να είναι περισσότερο απολυταρχικός. Στην πραγματικότητα, ποτέ δεν ξεπέρασε τις απολυταρχικές του

211. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 107, 108.

212. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 109, 110.

αντιλήψεις και τις αντιδημοκρατικές του πρακτικές, έτσι που, επωφελούμενος του Συντάγματος, προχωρούσε σε διορισμούς κυβερνήσεων, ακόμη και αν δεν διέθεταν την πλειοψηφία στο Σώμα, αρκεί τα πρόσωπα που ηγούνταν να τού ήταν έμπιστα.²¹³ Παράλληλα, οι Έλληνες άρχισαν να αποστασιοποιούνται από τα «ξενικά» κόμματα, ειδικά από τότε που Άγγλοι και Γάλλοι κατέλαβαν τον Πειραιά με κατοχική δύναμη (1854), και επέβαλαν για Πρωθυπουργό τον επικεφαλής του «αγγλικού» κόμματος Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1855). Έτσι, ο Τύπος της εποχής άρχισε να επαναπροσδιορίζει την κομματική του στάση, όχι πλέον σε σχέση με τα «ξενικά» κόμματα, αλλά σε σχέση με τον βασιλιά. Αυτό, είχε ως συνέπεια να έχουμε δύο νέες πολιτικές τάσεις, τους «οθωνικούς» και τους «αντιοθωνικούς». Αντίστοιχα, «οθωνικές» ήταν οι εφημερίδες που υποστήριζαν τον Όθωνα, ενώ οι αντίπαλες συγκαταλέγονταν στις «αντιοθωνικές».²¹⁴

Από το 1850 όταν υπογράφηκε ο εξοντωτικός Νόμος περί Τύπου, που προέβλεπε έως και επτά χρόνια φυλάκιση σε συντάκτες και εκδότες (για προσβολή του προσώπου του βασιλιά και της βασίλισσας), ξεκίνησε μαζικά διώξεων σε βάρος των εφημερίδων. Συλλήψεις δημοσιογράφων, κατασχέσεις εφημερίδων, καταστροφές τυπογραφείων σημειώνονταν συχνά, γεγονός που ολοένα βάραινε το κλίμα σε βάρος του Όθωνα. Τότε, εφημερίδες με σθένος αντιστάθηκαν, ύψωσαν τη δημοσιογραφική φωνή τους (*Αθηνά*, *Φως*, *Αιών*, το *Μέλλον της Πατρίδας* κ.α.), έτσι που ο Τύπος ήταν πάλι αυτός που συνέβαλε σημαντικά στην πτώση και απομάκρυνση του βασιλιά από την Ελλάδα.²¹⁵

Η μετά Όθωνα περίοδος (1862-1899)

Μετά την εκδίωξη του Όθωνα αναδεικνύονται ηγετικές πολιτικές φυσιογνωμίες, με τα κόμματα να γίνονται περισσότερο προσωποπαγή και αντίστοιχα οι εφημερίδες να στηρίζουν τους πολιτικούς τους επικεφαλής. Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Δημήτριος Βούλγαρης, Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, Θρασύβουλος Ζαΐμης, αλλά και Θεόδωρος Δηλιγιάννης, Χαρίλαος Τρικούπης πρωταγωνιστούν

213. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 126.

214. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 117, 125.

215. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 129-144.

στην πολιτική σκηνή της εποχής. Ο κοινοβουλευτισμός ενισχύεται, αλλά στην πράξη ισχυροποιείται η πώλωση και ενίοτε ο φανατισμός, με αρκετές εφημερίδες να θεωρούνται φερέφωνα των πολιτικών. «*Η Μέριμνα υποστήριξε το 1868 τον Βούλγαρη και την κυβέρνησή του, ο Εθνοφύλαξ μετεξελίχθηκε από προσωπικό σε κομματικό όργανο του Ζαΐμη*» (Σκαμνάκης 2020: 158). Και η *Αλήθεια* (1865) στήριξε τον Βούλγαρη, αλλά μετά το κοινοβουλευτικό του πραξικόπημα («Στηλιτικά», δείτε σελίδες 110,111) απέσυρε την υποστήριξή της. Το *Εθνικόν Πνεύμα* (1868) θεωρούνταν πολιτικό όργανο του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Η *Εφημερίς των Συζητήσεων* (1870) ήταν όργανο του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη. Οι δύο τελευταίοι σημαντικοί πρωθυπουργοί του αιώνα, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης και ο Χαρίλαος Τρικούπης είχαν τις δικές τους “house organ” εφημερίδες (δείτε σελίδα 73,74). Ο μεν Δηλιγιάννης την *Πρωία* (1879), ο δε Τρικούπης την *Ωρα* (1875). Επίσης, η εφημερίδα *Καιροί* στην οποία ο Τρικούπης έγραψε το περίφημο άρθρο «Τις πταίει», ήταν δικής του επιρροής (δείτε σελίδες 108-110).²¹⁶ Το ίδιο ισχύει και για την *Ακρόπολη* του Βλάση Γαβριηλίδη, η οποία τασσόταν επί χρόνια με την πολιτική Τρικούπη, ενώ ήταν ιδεολογικά αντίπαλη του Δηλιγιάννη. Μπορεί λοιπόν ανεπιφύλακτα να ειπωθεί ότι, πολλές εφημερίδες που εκδίδονται μετά το 1862 έχουν κομματικό προσανατολισμό και τάσσονται με τις διάφορες πολιτικές παρατάξεις και τους προσωποπαγείς κομματικούς σχηματισμούς.²¹⁷

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι στη μεγάλη του πλειοψηφία ο ελληνικός Τύπος στον 19^ο αιώνα είχε κομματικό πρόσημο, παρά το ότι οι εφημερίδες από όταν έγιναν ημερήσιες αποδεσμεύτηκαν προοδευτικά από τον σφιχτό εναγκαλισμό τους με την εξουσία. Εν κατακλείδι, ο Τύπος, όχι μόνο δεν απογαλακτίστηκε από τα κόμματα και την εξουσία, αλλά εργαλειοποιήθηκε για ίδιον όφελος, πολιτικο-οικονομικού περιεχομένου, και προφανώς επιχειρηματικού. Έτσι, τελικά όλοι συνδέονταν ως συγκοινωνούντα δοχεία, κάτι που ισχύει ως τις μέρες μας. Ο Πολυζωίδης για παράδειγμα, από εκδότης έγινε υπουργός Παιδείας και Εσωτερικών, συμβάλλοντας στην κατάρτιση τριών οθωνικών νόμων περί Τύπου (Καρυκόπουλος 184: 59,

216. Οι *Καιροί* διέκοψαν την έκδοσή τους το 1875. Όταν μετά από οκτώ χρόνια επανακυκλοφόρησαν ως ημερήσια εφημερίδα, ασκούσαν δριμεία κριτική στον Τρικούπη για τη φορολογική του πολιτική (Σκαμνάκης 2020: 162,163).

217. Α. Σκαμνάκης, στο ίδιο, σ. 150, 158, 161, 162.

Σκαμνάκης 2020: 75). Στις μέρες μας, στις εθνικές εκλογές του 2023 εξελέγησαν βουλευτές συνολικά 25 δημοσιογράφοι. Στις δε ευρωεκλογές του 2024, το ψηφοδέλτιο της κυβέρνησης της Ν.Δ. στελέχωναν επτά πασίγνωστοι δημοσιογράφοι.

- **«Τέταρτη εξουσία» ο Τύπος. Αδιαμφισβήτητη η ισχύς του**

Το «ο Τύπος ανεβάζει και κατεβάζει κυβερνήσεις» επιβεβαιώθηκε με εμφατικό τρόπο στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Στη μία περίπτωση, ένα άρθρο οδήγησε τον συντάκτη του στην πρωθυπουργία, ενώ σε άλλη, ο Τύπος έριξε την κυβέρνηση. Είναι το διάστημα που, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ο Τύπος ισχυροποιείται οικονομικά και κατά συνέπεια δεν εξαρτάται τόσο από την κρατική εξουσία. Ας δούμε τα γεγονότα αναλυτικά.

- α) **Ο Χαρίλαος Τρικούπης γίνεται πρωθυπουργός, χάρη σε άρθρο του.**

Στις 29 Ιουνίου 1874, η εφημερίδα *Καιροί* δημοσιεύει άρθρο του Χαρίλαου Τρικούπη με τίτλο «Τις Πταίει». Το άρθρο αυτό (εικόνα 4), δηκτικό και σαρκαστικό στο ύφος του κατά του βασιλιά Γεωργίου Α΄, έμελλε να περάσει στην ιστορία, μιας και αποτέλεσε εφαλτήριο για να γίνει ο Τρικούπης πρωθυπουργός.

εικόνα4

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, πρώην διπλωμάτης, ήταν ουσιαστικά νέος στην πολιτική κονίστρα. Ωστόσο είχε προλάβει να διατελέσει Υπουργός Εξωτερικών στην 3^η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (1866), αλλά ερχόμενος σε ρήξη

μαζί του, ανεξαρτητοποιήθηκε για τέσσερα χρόνια (1868-1872), ενώ το 1872 ίδρυσε το «Πέμπτο Κόμμα», φιλελεύθερων και προοδευτικών τάσεων.²¹⁸

Το επίμαχο άρθρο «Τις Πταίει» στην εφημερίδα *Καιροί*²¹⁹ ήταν ανώνυμο. Αφού θεωρήθηκε ότι στρέφεται εναντίον του βασιλιά, ασκήθηκε ποινική δίωξη κατά του εκδότη της εφημερίδας Πέτρου Κανελλίδη, ο οποίος συνελήφθη και προφυλακίστηκε. Τότε, ο Χαρίλαος Τρικούπης ανέλαβε δημοσίως την ευθύνη του άρθρου δηλώνοντας συντάκτης του. Ανακρίθηκε και προφυλακίστηκε στις φυλακές Γκαρμπολά, όπου παρέμεινε για μία μέρα.²²⁰ Κατόπιν απαλλάχθηκε με βούλευμα των Πλημμελειοδικών. Ο εισαγγελέας άσκησε ανακοπή, αλλά οι εφέτες με νέο βούλευμα απάλλαξαν οριστικά τον Τρικούπη στις 9 Αυγούστου 1874.²²¹

Αναφορικά με το καυστικό περιεχόμενο του επίμαχου άρθρου, ο Τρικούπης διετύπωνε τη θέση ότι η Ελλάς κυβερνιέται ως απολυταρχική μοναρχία, κατηγορώντας τον βασιλιά επειδή έδινε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε μειοψηφούντα κόμματα. Σύμφωνα με τον Τρικούπη, αν ο Γεώργιος Α΄ ανέθετε τον σχηματισμό κυβέρνησης σε πολιτικό ηγέτη που διέθετε πλειοψηφία στη Βουλή, τότε θα εξασφάλιζε πολιτική σταθερότητα και ομαλότητα στη χώρα, καθώς τα μικρά κόμματα δεν θα είχαν λόγο ύπαρξης.²²² Έτσι προέκυψε το ιστορικό αίτημα της «Αρχής της Δεδηλωμένης».

Μετά τις εξελίξεις αυτές, ο βασιλιάς αποδείχθηκε πολιτικά σφώφρων, αφού, όχι μόνο δεν κράτησε κακία στον Χαρίλαο Τρικούπη, αλλά τον Απρίλιο του 1875 τον κάλεσε να σχηματίσει κυβέρνηση. Στον δε λόγο του, ο Γεώργιος δέχθηκε την «αρχή της δεδηλωμένης», δεσμευόμενος ότι στο μέλλον θα ανέθετε το σχηματισμό κυβέρνησης στον επικεφαλής του πλειοψηφούντος κόμματος.²²³ Από το σημείο

218. Χαρίλαος Τρικούπης, <https://el.wikipedia.org/wiki/%> .

219. Η απόφαση του Τρικούπη να δημοσιεύσει το άρθρο του στη συγκεκριμένη εφημερίδα, εκτός του ότι ήταν πολιτικώς ορθή, μιας και εμφανιζόταν πολιτικά ανεξάρτητη, άρα και ο ίδιος φαινόταν αμερόπλητος, παράλληλα κατέδειξε την μεγάλη ισχύ του Τύπου. Και αυτό, διότι οι *Καιροί* ήταν νέα εφημερίδα, με όχι μεγάλη απήχηση, ωστόσο τα γεγονότα επιβεβαίωσαν πώς ο Τύπος διαμορφώνει τις εξελίξεις ανεξάρτητα από τα φύλλα κυκλοφορίας του.

220. Οι Ι. Μυτάλης-Κ.Μάγερ στο έργο τους *Ελληνική Δημοσιογραφία* (1939) αναφέρουν ότι ο Τρικούπης «απελύθη (από την φυλακή) μετά 8 ημέρας» (σ.27).

221. «Καιροί»: άρθρο του Χαρίλαου Τρικούπη με τίτλο «Τις Πταίει», <https://vouliwatch.gr/news/article>, 29/6/2018.

222. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.77,78.

223. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.79.

αυτό, ο Χαρίλαος Τρικούπης στέφεται πρωθυπουργός, πρωταγωνιστώντας στην πολιτική ζωή της χώρας για τις επόμενες δύο δεκαετίες (διετέλεσε συνολικά επτά φορές πρωθυπουργός της Ελλάδος).

β) Ο Τύπος ρίχνει την κυβέρνηση Βούλγαρη.

Στην παραχώδη αυτή εποχή κατά την οποία ο βασιλιάς αναθέτει τον σχηματισμό κυβέρνησης σε μειοψηφούντα κόμματα, σημειώνονται ραγδαίες αλλαγές στην πολιτική σκηνή.

Λίγο μετά το περίφημο άρθρο του Χαρίλαου Τρικούπη «Τις πταίει», στις 25 Ιουλίου 1874 συνεδριάζει η Βουλή με πρωθυπουργό τον Δημήτριο Βούλγαρη για να περάσει νέο νομοθετικό έργο. Σύμφωνα με το τότε Σύνταγμα, για την ψήφιση νόμου απαιτούνταν η παρουσία τουλάχιστον 96 βουλευτών, επί συνόλου 140. Ωστόσο, οι προσκείμενοι βουλευτές στον Βούλγαρη ήταν μόνον 85.

Παρά ταύτα, η κυβέρνηση τον προσεχή Νοέμβριο προχώρησε στη ψήφιση του προϋπολογισμού του έτους με παρουσία μόνον 85 βουλευτών. Η αντιπολίτευση θεωρώντας την απόφαση αντισυνταγματική, αποχώρησε.

Στην πρώτη συνεδρίαση της επόμενης βουλευτικής περιόδου (19 Μαρτίου 1875), προσήλθαν μόνον 82 βουλευτές του Βούλγαρη και 10 της αντιπολίτευσης ως παρατηρητές. Αν και αποχώρησαν οι τελευταίοι, η κυβέρνηση όρκισε 10 νεοεκλεγέντες βουλευτές, ενώ με νομική ακροβασία επικύρωσε τον προϋπολογισμό του περασμένου Νοεμβρίου, που ως γνωστόν και τότε δεν διέθετε απαρτία το σώμα.

Τα γεγονότα ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων στον πολιτικό και δημοσιογραφικό κόσμο. Στις 21 Μαρτίου, οι τρεις καθημερινές εφημερίδες της Αθήνας, *Εφημερίς*, *Στοά* και *Νεολόγος*, δημοσιεύουν τα ονόματα των 82 βουλευτών, που είχαν παραμείνει στη συνεδρίαση της 19ης Μαρτίου ως παρατηρητές της ορκωμοσίας των 10 νέων βουλευτών. Ο Τύπος έκανε λόγο για προδοσία. Η *Εφημερίς* του Δημητρίου Κορομηλά έγραφε χαρακτηριστικά: *«Οι προπάτορες ημών τα ονόματα των προδοσάντων τα προς την πατρίδα χρέη ητίμαζον αναγράφοντες επί στήλην. Ο τύπος οφείλει να εκτελέση την υπηρεσίαν, ην άλλοτε εξετέλουν τα δημόσια μάρμαρα»*.

Οι 82 βουλευτές, που επέμεναν να ασκούν νομοθετική εξουσία, χωρίς να αποτελούν την πλειοψηφία στη Βουλή, ονομάστηκαν «Στηλίτες» και η περίοδος

αυτή της πολιτικής ανωμαλίας «Στηλιτικά».²²⁴ Ο Τύπος από την πλευρά του, με πολυήμερο μπαράζ δημοσιευμάτων σε βάρος της κυβέρνησης Βούλγαρη, και με συνεχή μνεία στα ονόματα των 82 βουλευτών που συνέπραξαν στην «προδοσία», ανάγκασε την κυβέρνηση Βούλγαρη να πέσει στις 23 Απριλίου 1875. Τότε έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος προκήρυξε εκλογές. Ο δε βασιλιάς άρχισε πλέον να θέτει σε εφαρμογή την αρχή της δεδηλωμένης.²²⁵

224. Στηλιτικά, <https://el.wikipedia.org/> και Σαν Σήμερα, <https://www.sansimera.gr/articles/1009>.

225. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.114.

Κεφάλαιο Ε΄:

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

-Δημοσιογραφικοί διαξιφισμοί πάνω από το μνήμα του τέως

Ο πρώτος βασιλιάς της Ελλάδος Όθωνας (περίοδος βασιλείας 1832-1862) επιβλήθηκε στη χώρα μας από τις μεγάλες δυνάμεις, ευνόητα λοιπόν θεωρούνταν αμφιλεγόμενος. Μία βασική εξήγηση αυτού, ήταν ότι ως καθολικός στο θρήσκευμα ο Όθων, τέθηκε επικεφαλής της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ειδικά δε, όταν ο Απελευθερωτικός Αγώνας έγινε στο όνομα των Ορθοδόξων εναντίον των μουσουλμάνων, εύκολα κάποιος αντιλαμβάνεται γιατί πολλοί ορθόδοξοι ένιωθαν προσβεβλημένοι έχοντας επικεφαλής του νεοσύστατου ελληνικού κράτους έναν Βαυαρό καθολικό.²²⁶ Και σημειωτέον, ο Όθων δεν άλλαξε ποτέ την πίστη του.

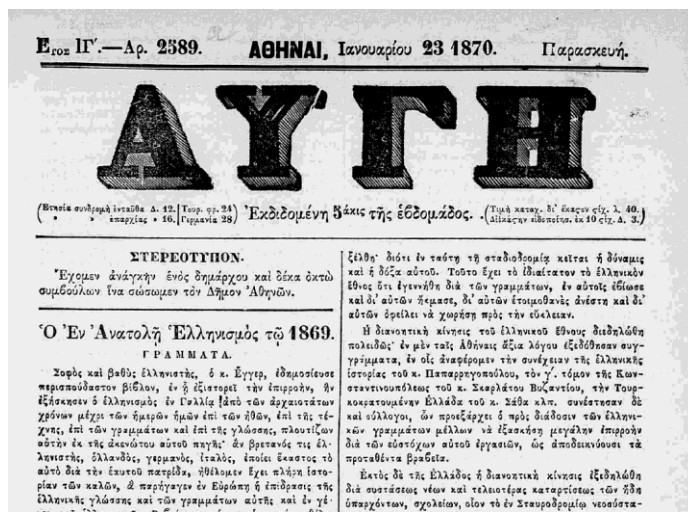
Επίσης, μην λησμονούμε ότι ο Βαυαρός βασιλιάς είχε εγκαθιδρύσει απόλυτη μοναρχία φθάνοντας ως του σημείου να λαμβάνει αντιλαϊκά μέτρα, όπως την αναστολή στην καταβολή μισθών, την αποπομπή πολλών δημοσίων υπαλλήλων, με συνέπεια τον λαϊκό ξεσηκωμό ο οποίος τον υποχρέωσε στην παραχώρηση

226. Κ. Μυστακίδου, στο ίδιο, σ.73.

Συντάγματος (1843). Στα δε 1862, οι αντιβασιλικές διαδηλώσεις έλαβαν χαρακτηριστικά επανάστασης, με αποτέλεσμα το βασιλικό ζεύγος να εγκαταλείψει οριστικά την Ελλάδα (13-10-1862).

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η πολυτάραχη βασιλική θητεία του Όθωνα τον κατέστησε αμφιλεγόμενη προσωπικότητα: δημιούργησε γύρω από το όνομά του, εκτός από τα όποια θετικά, και πολλά αρνητικά πρόσημα, κάτι που καταγράφηκε και στα δημοσιεύματα που ακολούθησαν τον θάνατό του. Θα δούμε δύο από τις εφημερίδες της εποχής πώς αποτύπωσαν το γεγονός της εκδημίας του.

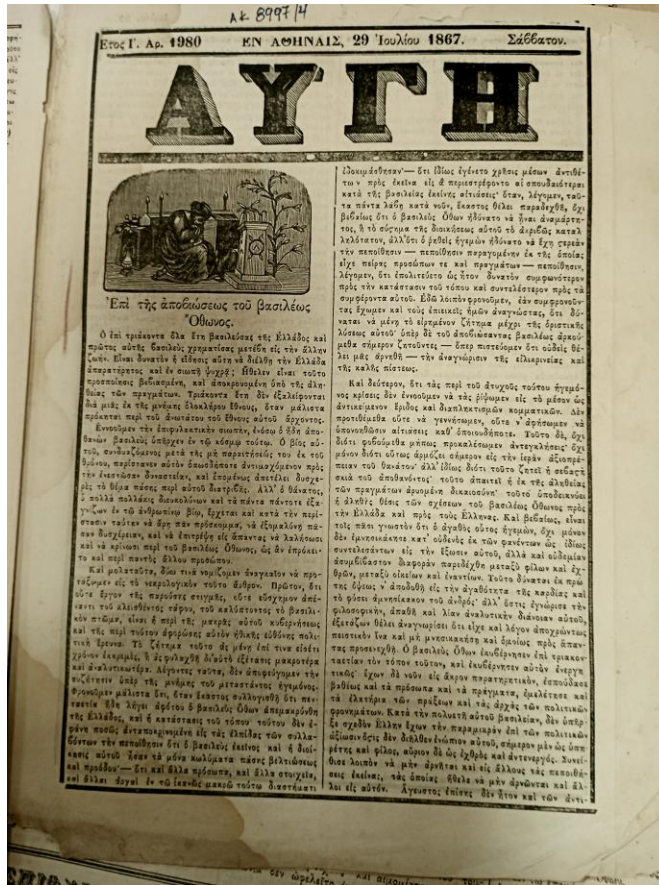
ΑΥΓΗ

εικόνα 8

Κυκλοφόρησε το πρώτο της φύλλο την πρωτομαγιά του 1858 από δημοσιογράφους αντιφρονούντες προς την πλειονότητα εκείνων των εφημερίδων που αντιπολιτεύονταν τον Όθωνα. Οι υπεύθυνοι της έκδοσης είχαν ως κύριο σκοπό τους να αντικρούουν, ως ένα βαθμό, τις επιθέσεις που δεχόταν ο βασιλιάς.²²⁷ Η εφημερίδα, αρχικά εκδιδόταν τετράκις της εβδομάδος και στη συνέχεια πεντάκις (εικόνα 8). Όταν απεβίωσε ο Όθωνας, διήνυε το δέκατο έτος λειτουργίας της. Το έντυπο-αφιέρωμα στον θάνατο του βασιλιά είναι το υπ' αριθμόν 1980 τεύχος, που κυκλοφόρησε ημέρα Σάββατο (εικόνα 9).

227. Ι. Μυτάλης-Κ. Μάγερ, στο ίδιο, σ.23.

εικόνα 9

(ΠΟΛΥΤΟΝΙΚΟ)

Ἐπί τῆς ἀποβιώσεως τοῦ βασιλέως Ὁθωνος.

Ὁ ἐπὶ τριάκοντα ὅλα ἔτη βασιλεύσας τῆς Ἑλλάδος καὶ πρῶτος αὐτῆς βασιλεὺς χρηματίας μετέβη εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν. Εἶναι δυνατόν ἡ εἶδησις αὕτη νὰ διέλθῃ τὴν Ἑλλάδα ἀπαρατήρητος καὶ ἐν σιωπῇ ψυχρά; Ἦθελεν εἶναι τοῦτο προσποιήσις βεβιασμένη, καὶ ἀποκρουομένη ὑπὸ τῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων. Τριάκοντα ἔτη δὲν ἐξαλείφονται διὰ μιᾶς ἐκ τῆς μνήμης ὀλοκλήρου ἔθνους, ὅταν μάλιστα πρόκειται περὶ τοῦ ἀνωτάτου τοῦ ἔθνους αὐτοῦ ἄρχοντος.

Ἐννοοῦμεν τὴν ἐπιφυλακτικὴν σιωπὴν, ἐν ὅσῳ ὁ ἤδη ἀποθανὼν βασιλεὺς ὑπῆρχεν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Ὁ βίος αὐτοῦ, συνδυαζόμενος μετὰ τῆς μὴ παραιτήσεώς του ἐκ τοῦ θρόνου, παρίστανεν αὐτὸν ὀπωσδήποτε ἄντιμαχόμενον πρὸς τὴν ἐνεστῶσαν δυναστείαν, καὶ ἐπομένως ἀπετέλει δυσχερὲς τὸ θέμα πάσης περὶ αὐτοῦ διατριβῆς. Ἀλλ' ὁ θάνατος, ὁ πολλὰ πολλάκις διευκολύνων καὶ τὰ πάντα πάντοτε ἐξαγνίζων ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ, ἔρχεται καὶ κατὰ τὴν περιστάσιν ταύτην νὰ ἄρῃ πᾶν πρόσκομμα, νὰ ἐξομαλύνῃ πᾶσαν δυσχέρειαν, καὶ νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς

ἅπαντας νὰ λαλήσωσι καὶ νὰ κρίνωσι περὶ τοῦ βασιλέως Ὅθωνος, ὡς ἂν ἐπρόκειτο καὶ περὶ παντὸς ἄλλου προσώπου.

Καὶ μολαταῦτα, δύω τινὰ νομίζομεν ἀναγκαῖον νὰ προτάξωμεν εἰς τὸ νεκρολογικὸν τοῦτο ἄρθρον. Πρῶτον, ὅτι οὔτε ἔργον τῆς παρούσης στιγμῆς, οὔτε εὐσχημον ἀπέναντι τοῦ κλεισθέντος τάφου, τοῦ καλύπτοντος τὸ βασιλικὸν πτῶμα, εἶναι ἢ περὶ τῆς μακρᾶς αὐτοῦ κυβερνήσεως καὶ τῆς περὶ τούτου ἀφορώσεως αὐτὸν ἠθικῆς εὐθύνης πολιτικῆ ἔρευνα. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἄς μένη ἐπὶ τινὰ εἰσέτι χρόνον ἐκκρεμές, ἢ ἄς φυλαχθῆ δι' αὐτὸ ἐξέτασις μακροτέρα καὶ ἀναλυτικωτέρα. Λέγοντες ταῦτα, δὲν ἀποφεύγομεν τὴν συζήτησιν ὑπὲρ τῆς μνήμης τοῦ μεταστάντος ἡγεμόνος. Φρονοῦμεν μάλιστα ὅτι, ὅταν ἕκαστος συλλογισθῆ ὅτι πενταετία ἤδη λήγει ἀφότου ὁ βασιλεὺς Ὅθων ἀπεμακρύνθη τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἡ κατάστασις τοῦ τόπου τούτου δὲν ἐφάνη ποσῶς ἀνταποκρινομένη εἰς τὰς ἐλπίδας τῶν συλλαβόντων τὴν πεποιθήσιν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος καὶ ἡ διοίκησις αὐτοῦ ἦσαν τὰ μόνα κωλύματα πάσης βελτιώσεως καὶ προόδου— ὅτι καὶ ἄλλα πρόσωπα, καὶ ἄλλα στοιχεῖα, καὶ ἄλλαι ἀρχαὶ ἐν τῷ ἱκανῶς μακρῷ τούτῳ διαστήματι ἐδοκιμάσθησαν— ὅτι ἰδίως ἐγένετο χρῆσις μέσων ἀντιθέτων πρὸς ἐκεῖνα εἰς αὐτὴν περιστρέφοντο αἱ σπουδαιότεραι κατὰ τῆς βασιλείας ἐκείνης αἰτιάσεις· ὅταν, λέγομεν, ταῦτα πάντα λάβῃ κατὰ νοῦν, ἕκαστος θέλει παραδεχθῆ, ὅχι βεβαίως ὅτι ὁ βασιλεὺς Ὅθων ἠδύνατο νὰ ἦναι ἀναμάρτητος, ἢ τὸ σύστημα τῆς διοικήσεως αὐτοῦ τὸ ἀκριβῶς καταλληλότερον, ἀλλ' ὅτι ὁ ρηθεὶς ἡγεμὼν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ στερεὰν τὴν πεποιθήσιν-πεποιθήσιν παραγομένην ἐκ τῆς ὁποίας εἶχε πείρας προσώπων τε καὶ πραγμάτων-πεποιθήσιν, λέγομεν, ὅτι ἐπολιτεύετο ὡς ἦτον δυνατὸν συμφωνότερον πρὸς τὴν κατάστασιν τοῦ τόπου καὶ συντελέστερον πρὸς τὰ συμφέροντα αὐτοῦ. Ἐδῶ λοιπὸν φρονοῦμεν, ἐὰν συμφρονούντας ἔχωμεν καὶ τοὺς ἐπιεικεῖς ἡμῶν ἀναγνώστας, ὅτι δύναται νὰ μένη τὸ εἰρημένον ζήτημα μέχρι τῆς ὀριστικῆς λύσεως αὐτοῦ· ὑπὲρ δὲ τοῦ ἀποβιώσαντος βασιλέως ἀρκούμεθα σήμερον ζητοῦντες-ὅπερ πιστεύομεν ὅτι οὐδεὶς θέλει μᾶς ἀρνηθῆ-τὴν ἀναγνώρισιν τῆς εἰλικρινείας καὶ τῆς καλῆς πίστεως.

Καὶ δεύτερον, ὅτι τὰς περὶ τοῦ ἀτυχοῦς τούτου ἡγεμόνος κρίσεις δὲν ἐννοῦμεν νὰ τὰς ρίψωμεν εἰς τὸ μέσον ὡς ἀντικείμενον ἔριδος καὶ διαπληκτισμῶν κομματικῶν. Δὲν προτιθέμεθα οὔτε νὰ γεννήσωμεν, οὔτε ν' ἀφήσωμεν νὰ ὑπονοηθῶσιν αἰτιάσεις καθ' ὅποιουδήποτε. Τοῦτο δέ, ὅχι διότι φοβούμεθα μήπως προκαλέσωμεν ἀντεγκλήσεις ὅχι μόνον διότι οὕτως ἀρμόζει σήμερον εἰς τὴν ἱερὰν

ἀξιοπρέπειαν τοῦ θανάτου· ἀλλ' ἰδίως διότι τοῦτο ζητεῖ ἡ σεβαστὴ σκιά του ἀποθανόντος· τοῦτο ἀπαιτεῖ ἢ ἐκ τῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων ἀρυομένη δικαιοσύνη· τοῦτο ὑποδεικνύει ἢ ἀληθῆς θέσις τῶν σχέσεων τοῦ βασιλέως Ὅθωνος πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Καὶ βεβαίως, εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστὸν ὅτι ὁ ἀγαθὸς οὗτος ἡγεμὼν, ὄχι μόνον δὲν ἐμνησικακήσε κατ' οὐδενὸς ἐκ τῶν φανέντων ὡς ἰδίως συντελεσάντων εἰς τὴν ἔξωσιν αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ οὐδεμίαν ἀσυμβίβαστον διαφορὰν παρεδέχθη μεταξὺ φίλων καὶ ἐχθρῶν, μεταξὺ οἰκείων καὶ ἐναντίων. Τοῦτο δύναται ἐκ πρώτης ὄψεως ν' ἀποδοθῆ εἰς τὴν ἀγαθότητα τῆς καρδίας καὶ τὸ φύσει ἀμνησικακὸν τοῦ ἀνδρός· ἀλλ' ὅστις ἐγνώρισε τὴν φιλοσοφικὴν, ἀπαθῆ καὶ λίαν ἀναλυτικὴν διάνοιαν αὐτοῦ, ἐξετάζων θέλει ἀναγνωρίσει ὅτι εἶχε καὶ λόγον ἀποχρώντως πειστικὸν ἵνα καὶ μὴ μνησικακήσῃ καὶ ὁμοίως πρὸς ἅπαντας προσενεχθῆ. Ὁ βασιλεὺς Ὅθων ἐκυβέρνησεν ἐπὶ τριακονταετίαν τὸν τόπον τοῦτον, καὶ ἐκυβέρνησεν αὐτὸν ἐνεργητικῶς· ἔχων δὲ νοῦν εἰς ἄκρον παρατηρητικόν, ἐσπούδασε βαθέως καὶ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα, ἐμελέτησε καὶ τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων καὶ τὰς ἀρχὰς τῶν πολιτικῶν φρονημάτων. Κατὰ τὴν πολυετῆ αὐτοῦ βασιλείαν, δὲν ὑπῆρξε σχεδόν Ἕλληνα ἔχων τὴν παραμικρὰν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ἀξίωσιν ὅστις δὲν διήλθεν ἐνώπιον αὐτοῦ, σήμερον μὲν ὡς ὑπῆρέτης καὶ φίλος, αὔριον δὲ ὡς ἐχθρὸς καὶ ἀντενεργός. Συνείθισε λοιπὸν νὰ μὴν ἀρνῆται καὶ εἰς ἄλλους τὰς πεποιθήσεις ἐκεῖνας τὰς ὁποίας ἤθελε νὰ μὴν ἀρνῶνται καὶ ἄλλοι εἰς αὐτόν.

Σχολιασμός.

Ο αναγνώστης του άρθρου εύκολα διακρίνει το ευγενές ύφος και τον σεβασμό με τον οποίο η εφημερίδα προσεγγίζει τον θανόντα Όθωνα. Χωρίς να παραβλέπει τα λάθη που διέπραξε στην περίοδο της βασιλείας του (τονίζει άλλωστε το «ουδείς αναμάρτητος»), ωστόσο σεβόμενη τη σορὸ του νεκροῦ, αρνείται, στην παρούσα φάση, να υπεισέλθει σε καταγραφή των λαθῶν του, αφήνοντας σε μελλοντικό χρόνο τη διεξοδική εξέταση του βίου και της πολιτείας του Όθωνα. Αναγνωρίζοντας την αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του βασιλιά (επισημαίνει πως η κριτική ἐπὶ των ἔργων του θα προκαλούσε ἐρίδες, διαπληκτισμούς και ἀντεγκλήσεις), ωστόσο τονίζει ὅτι δὲν θα επικρίνει τον Όθωνα, αποτίοντας ἔτσι τιμὴ στον ἀποθανόντα ἐνώπιον της «ἱερᾶς ἀξιοπρέπειας τοῦ θανάτου». Δικαιολογεί δε ἡ *Αυγή* τὴ στάση αὐτή, ἐπειδὴ ἔτσι ἀπαιτοῦν ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ δικαιοσύνη.

Χρησιμοποιώντας δηλαδή ο αρθρογράφος λέξεις βαρύνουσας σημασίας, οι οποίες κινητοποιούν το συναίσθημα του αναγνώστη, προσπαθεί να τον πείσει ότι είναι και δικό του χρέος να δείξει τον προσήκοντα σεβασμό στον πρώτο βασιλιά του ελληνικού κράτους, ο οποίος υπηρέτησε το ελληνικό έθνος για 30 χρόνια. Και αφού ευαισθητοποιήσει τον αναγνώστη, η εφημερίδα απευθύνεται, όχι μόνο στο συναίσθημα, αλλά και στην ευθικρισία του, τονίζοντας ότι: οι σχέσεις του Όθωνα με την Ελλάδα και τους Έλληνες υπήρξαν αληθινές και ειλικρινείς. Όπως επίσης, ότι ο τέως βασιλιάς δεν «εμνησικάκησε» (δεν έδειξε δηλαδή φθόνο και κακία) εναντίον κανενός, ούτε καν εναντίον αυτών που πρωταγωνίστησαν στην εκδίωξή του από τον θρόνο και τη χώρα. Όπως δε εξηγεί ο αρθρογράφος, αυτή η συμπεριφορά του Όθωνα ήταν προϊόν του χαρακτήρα του και της αγαθής του φύσης.

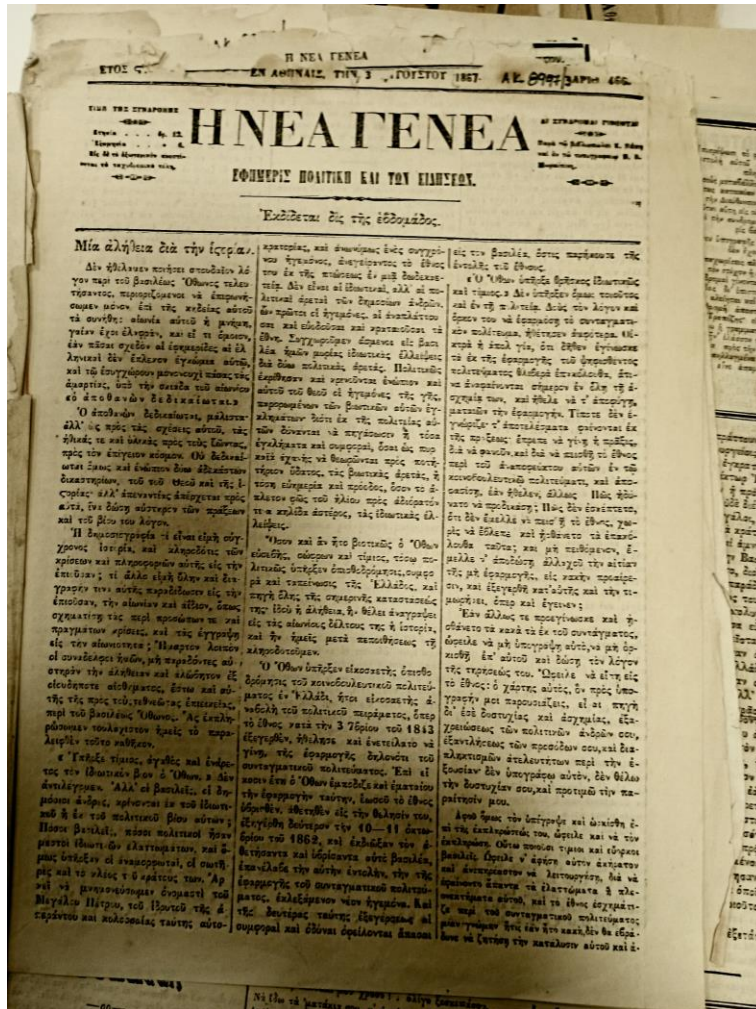
Ακόμη και οι τελευταίες γραμμές του αποχαιρετιστήριου λόγου προς τον Όθωνα, είναι ενδεικτικές των προθέσεων της εφημερίδας να εξιδανικεύσει την μορφή του εκλιπόντος: υπηρέτησε ενεργητικά την Ελλάδα, και με νου παρατηρητικό μελετούσε πρόσωπα και πράγματα, αντιλαμβάνονταν και κατανοούσε τα ελατήρια των πράξεων και των πολιτικών φρονημάτων καθενός. Και, όπως ο ίδιος σεβάστηκε τις πεποιθήσεις εχθρών και φίλων, θα ήθελε και οι άλλοι να σέβονται τις δικές του πεποιθήσεις.

Δευτερεύοντες σχολιασμοί.

- Στην τρίτη παράγραφο γράφει «...δύω τινά...», αντί για «...δύο τινά...». Δεν είναι τυπογραφικό λάθος, διότι η ίδια ορθογραφία επαναλαμβάνεται και στο άρθρο της παρακάτω εφημερίδας *Νέα Γενεά*. Άρα, το αριθμητικό «δύο» γραφόταν και ως «δύω».
- Στην ίδια παράγραφο, αξίζει να προσέξουμε την πρόταση «...ήδύνατο να ἦναι ἀναμάρτητος, ἢ τὸ σύστημα τῆς διοικήσεως...». Αντί για το «είναι αναμάρτητος», ο αρθρογράφος γράφει «ἦναι...», προφανώς μετατρέπεται το «εἶναι» σε «ἦναι» επειδή προηγείται το «να». Όπως επίσης, «σύστημα», αντί για «σύστημα». Αυτό συνέβαινε συχνά στον Τύπο της εποχής, έτσι που το «στ» αποτυπωνόταν ως «ς», εξ' ου κι εδώ το «σύστημα». Αυτός ο τύπος γραφής «ςη» συναντάται σε αγιογραφίες.

- Στην τελευταία πρόταση του άρθρου, βλέπουμε το «Συνείθισε», αντί για «συνήθισε». Πρόκειται διαφορετική ορθογραφία του ρήματος «συνηθίζω».

Η ΝΕΑ ΓΕΝΕΑ

εικόνα 10

Η Νέα Γενεά (εικόνα 10) εκδόθηκε το 1862, με το που συντελέστηκε η αλλαγή από τη βασιλεία του Όθωνα στη βασιλεία του Γεώργιου Α΄. Είχε αναλάβει αντιπολιτευτικό ρόλο απέναντι στη βαυαρική βασιλεία στην Ελλάδα, κάτι που είναι εμφανές και στο κεντρικό άρθρο της εφημερίδας, αφιερωμένο στον θάνατο του Όθωνα. Η συγκεκριμένη εφημερίδα εκδιδόταν δύο φορές την εβδομάδα ως το 1869, οπότε και δέκοψε την κυκλοφορία της.

ΠΟΛΥΤΟΝΙΚΟ

Μία ἀλήθεια διά την ισορίαν.

Δέν ἠθέλαμεν ποιήσει σπουδαῖον λόγον περὶ τοῦ βασιλέως Ὅθωνος τελευτήσαντος, περιοριζόμενοι νὰ ἐπιφωνήσωμεν μόνον ἐπὶ τῆς κηδείας αὐτοῦ τὰ συνήθη: αἰωνία αὐτοῦ ἡ μνήμη, γαῖαν ἔχοι ἐλαφράν, καὶ εἰ τί ὅμοιον, ἐὰν πᾶσαι σχεδὸν αἱ ἐφημερίδες αἱ ἑλληνικαὶ δὲν ἔπλεκον ἐγκώμια αὐτῷ καὶ τῷ ἐσυγγώρουν μονονουχὶ πάσας τὰς ἀμαρτίας ὑπὸ τὴν σκιάδα τοῦ αἰωνίου «ὁ ἀποθανὼν δεδικαίωται».

Ὁ ἀποθανὼν δεδικαίωται, μάλιστα: ἀλλὰ ὡς πρὸς τὰς σχέσεις αὐτοῦ, τὰς ἠθικάς τε καὶ ὑλικὰς πρὸς τοὺς ζῶντας, πρὸς τὸν ἐπίγειον κόσμον. Οὐ δεδικαίωται ὅμως καὶ ἐνώπιον δύω ἀδεκάστων δικαστηρίων, τοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἱστορίας. ἀλλ' ἀπεναντίας ἀπέρχεται πρὸς αὐτά, ἵνα δώσῃ αὐστηρὸν τῶν πράξεων καὶ τοῦ βίου του λόγον.

Ἡ δημοσιογραφία τί εἶναι εἰμὴ σύγχρονος ἱστορία, καὶ κληροδότις τῶν κρίσεων καὶ πληροφοριῶν αὐτῆς εἰς τὴν ἐπιούσαν; τί ἄλλο εἰμὴ ὕλην καὶ διαγραφὴν τινὰ αὐτῆς παραδίδωσιν εἰς τὴν ἐπιούσαν, τὴν αἰωνίαν καὶ αἶδιον, ὅπως σχηματίσῃ τὰς περὶ προσώπων τε καὶ πραγμάτων κρίσεις καὶ τὰς ἐγγράψῃ εἰς τὴν αἰωνιότητα; Ἥμαρτον λοιπὸν οἱ συνάδελφοι ἡμῶν μὴν παραδόντες αὐστηρὰν τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀλώβητον ἐξ οἰουδήποτε αἰσθήματος, ἔστω καὶ αὐτῆς τῆς πρό τους τεθνεώτας ἐπιεικείας, περὶ τοῦ βασιλέως Ὅθωνος. Ἄς ἐκπληρώσωμεν τοῦλάχιστον ἡμεῖς τὸ παραλειφθὲν τοῦτο καθῆκον.

«Ἐπῆρξεν τίμιος, ἀγαθὸς καὶ ἐνάρετος τὸν ἰδιωτικὸν βίον ὁ Ὅθων». Δέν ἀντιλέγωμεν. Ἀλλ' οἱ βασιλεῖς, οἱ δημόσιοι ἄνδρες κρίνονται ἐκ τοῦ ἰδιωτικοῦ ἢ ἐκ τοῦ πολιτικοῦ βίου αὐτῶν; Πόσοι βασιλεῖς, πόσοι πολιτικοὶ ἦσαν μεστοὶ ἰδιωτικῶν ἐλαττωμάτων καὶ ὅμως ὑπῆρξαν οἱ ἀναμορφωταί, οἱ σωτῆρες καὶ τὸ κλέος τοῦ κράτους των. Ἄρκει νὰ μνημονεύσωμεν ὀνομαστὶ τοῦ Μεγάλου Πέτρου τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς ἀπεράντου καὶ κολοσσαίας ταύτης αὐτοκρατορίας, καὶ ἀνωνύμως ἐνὸς συγχρόνου ἡγεμόνος, ἀνεγείραντος τοῦ ἔθνους του ἐκ τῆς πτώσεως ἐν μιᾷ δωδεκαετείᾳ. Δέν εἶναι αἱ ἰδιωτικά, ἀλλὰ αἱ πολιτικαὶ ἀρεταὶ τῶν δημοσίων ἀνδρῶν, ὧν πρῶτοι οἱ ἡγεμόνες, αἱ ἀναπλάττουσαι καὶ εὐοδοῦσαι καὶ κραταιοῦσαι τὰ ἔθνη. Συγχωροῦμεν ἄσμενοι εἰς βασιλέα ἡμῶν μωρίας ἰδιωτικὰς ἐλλείψεις διὰ δύο πολιτικὰς ἀρετάς. Πολιτικῶς ἐκρίθησαν καὶ κρινοῦνται ἐνώπιον καὶ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ

οί ἡγεμόνες τῆς γῆς, παρορωμένων τῶν βιωτικῶν αὐτῶν ἐγκλημάτων· διότι ἐκ τῆς πολιτείας αὐτῶν δύνανται νὰ πηγάσωσιν ἢ τόσα ἐγκλήματα καὶ συμφοραί, ὅσαι ὡς πυρκαϊὰ ἀχανῆς νὰ θεωρῶνται πρὸς ποτήριον ὕδατος τὰς βιωτικὰς ἀρετάς, ἢ τόση εὐημερία καὶ πρόοδος, ὅσον τὸ ἄπλετον φῶς τοῦ ἡλίου πρὸς ἀδιόρατόν τι α κηλίδα ἀστέρος, τὰς ἰδιωτικὰς ἐλλείψεις.

Ὅσον καὶ ἂν ἦτο βιοτικῶς ὁ Ὅθων εὐσεβής, σόφρων καὶ τίμιος, τόσῳ πολιτικῶς ὑπῆρξεν ὀπισθοδρόμησις, συμφορὰ καὶ ταπείνωσις τῆς Ἑλλάδος, καὶ πηγὴ ὅλης τῆς σημερινῆς καταστάσεως. ἰδοὺ ἡ ἀλήθεια ἦν θέλει ἀναγράψει εἰς τὰς αἰωνίους δέλτους τῆς ἡ ἱστορία καὶ ἦν ἡμεῖς μετὰ πεποιθήσεως τῆ κληροδοτοῦμεν.

Ὁ Ὅθων ὑπῆρξεν εἰσοσαετῆς ὀπισθοδρόμησις τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος ἐν Ἑλλάδι, ἦτοι εἰκοσαετῆς ἀναβολὴ τοῦ πολιτικοῦ πειράματος, ὅπερ τὸ ἔθνος κατὰ τὴν 3 7βρίου 1843 ἐξεγερθέν, ἠθέλησε καὶ ἐνετείλατο νὰ γίνῃ, τῆς ἐφαρμογῆς δηλονότι τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος. Ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη ὁ Ὅθων ἐμπόδιζε καὶ ἐματαίου τὴν ἐφαρμογὴν ταύτη, ἕωσοῦ τὸ ἔθνος ὑβρισθέν, ἀθετηθὲν εἰς τὴν θέλησίν του, ἐξηγέρθη δευτέρον τὴν 10-11 Οκτωβρίου τοῦ 1862, καὶ ἐκδιῶξαν τὸν ἀθετήσαντα καὶ ὑβρίσαντα αὐτὸ βασιλέα, ἐπανέλαβεν τὴν αὐτὴν ἐντολήν, τὴν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος, ἐκλεξάμενον νέο ἡγεμόνα. Καὶ τῆς δευτέρας ταύτης ἐξεγέρσεως αἱ συμφοραὶ καὶ ὀδύνη ἀφείλονται ἅπασαι εἰς τὸν βασιλέα, ὅστις παρήκουσε τῆς ἐντολῆς τοῦ ἔθνους.

«Ὁ Ὅθων ὑπῆρξε θρησκὸς ἰδιωτικῶς καὶ τίμιος». Δὲν ὑπῆρξεν ὁμῶς τοιοῦτος καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ. Δοὺς τὸν λόγον καὶ ὄρκον του νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα, ἠθέτησεν ἀμφοτέρα. Οἰκτρὰ ἢ ἀπολογία, ὅτι δῆθεν ἐγίνωσκε τὰ ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ψηφισθέντος πολιτεύματος θλιβερὰ ἐπακόλουθα, ἅτινα ἀναφαίνονται σήμερον ἐν ὅλῃ τῇ ἀσχημίᾳ των, καὶ ἤθελε νὰ τ' ἀποφύγῃ, ματαιῶν τὴν ἐφαρμογὴν. Τίποτε δὲν ἐγνώριζε· τ' ἀποτελέσματα φαίνονται ἐκ τῆς πράξεως· ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἢ πρᾶξις, διὰ νὰ φανοῦν, καὶ διὰ νὰ πεισθῇ τὸ ἔθνος περὶ τοῦ ἀναποφεύκτου αὐτῶν ἐν τῷ κοινοβουλευτικῷ πολιτεύματι, καὶ ἀποφασίση, ἐὰν ἤθελεν ἄλλως. Πῶς ἠδύνατο νὰ προδικάσῃ; πῶς δὲν ἐσκέπτετο ὅτι δὲν ἔμελλε νὰ πεισθῇ τὸ ἔθνος, χωρὶς νὰ ἔβλεπε καὶ ἡσθάνετο τὰ ἐπακόλουθα ταῦτα; καὶ μὴ πειθόμενον, ἔμελλε ν' ἀποδώσῃ ἀλλαγῶν τὴν αἰτίαν τῆς μὴ ἐφαρμογῆς, εἰς κακὴν προαίρεσιν, καὶ ἐξεγερθῇ κατ' αὐτῆς καὶ τὴν τιμωρήσει, ὅπερ καὶ ἔγεινεν;

Ἐὰν ἄλλωστε προεγίνωσκε καὶ ἠσθάνετο τὰ κακά τα ἐκ τοῦ συντάγματος, ὄφειλε νὰ μὴ ὑπογράψῃ αὐτό, νὰ μὴ ὀρκισθῆ ἔπ'αυτοῦ καὶ δῶσῃ τὸν λόγον τῆς τηρήσεώς του. Ὁφείλε νὰ εἴπῃ εἰς τὸ ἔθνος: ὁ χάρτης αὐτός, ὃν πρὸς ὑπογραφήν μοι παρουσιάζεις, εἶναι πηγὴ δι' ἐσὲ δυστυχίας καὶ ἀσχημίας, ἐξαχρειώσεως τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν σου, ἐξαντλήσεως τῶν προσόδων σου, καὶ διαπληκτισμῶν ἀτελευτήτων περὶ τὴν ἐξουσίαν. δὲν ὑπογράφω αὐτόν, δὲν θέλω τὴν δυστυχίαν σου, καὶ προτιμῶ τὴν παραίτησίν μου.

Ἀφοῦ τὸν ὑπέγραψε καὶ ὠρκίσθη ἐπὶ τῆς ἐκπληρώσεώς του, ὄφειλε καὶ νὰ τὸν ἐκπληρώσῃ. Οὕτω ποιοῦσιν τίμιοι καὶ εὐορκοὶ βασιλεῖς.

Σχολιασμός.

Ευρισκόμενη στον αντίποδα η *Νέα Γενεά*, με το αφιέρωμά της στην εκδημία του Ὁθωνα μοιάζει να απαντά στο προηγηθέν άρθρο της *Αυγῆς*. Λέξη προς λέξη και παράγραφο προς παράγραφο, η *Νέα Γενεά* αποσκοπεί να αποδομήσει τις θέσεις της *Αυγῆς* και ὅσων υποστηρίζουν ὅτι τα λάθη του Ὁθωνα πρέπει να μείνουν στη λήθη, ὥστε να κατισχύσει το «ο νεκρός δεδικαίωται». Ο αρθρογράφος επιχειρηματολογεῖ πως χρέος της δημοσιογραφίας εἶναι να κληροδοτεῖ κρίσεις, πληροφορίες, και να παραδίδει τὴν ἀλήθεια στους αναγνώστες, ἀκόμη και αν ἀπέναντί της εὐρίσκεται ο νεκρός Ὁθωνας. Και αὐτό που δὲν ἔκαναν οἱ ἄλλες εφημερίδες, ἀναλαμβάνει να το πράξει η *Νέα Γενεά*.

Ἔτσι λοιπόν:

- Αντικρούει τὴν ἀποψη ὅτι ο Ὁθων υπῆρξε τίμιος, ἀγαθὸς καὶ ἐνάρετος στὸν ἰδιωτικὸ του βίον, υποστηρίζοντας ἐμφατικά ὅτι ο δημόσιος βίος και οἱ πολιτικὲς ἀρετὲς εἶναι αὐτὲς που καθιστοῦν ἀξιους τους δημόσιους ἀνδρες.
- Οἱ πολιτικοὶ ἀνδρες και οἱ ἡγεμόνες τῆς γῆς κρίνονται για τὴ δημόσια πολιτεία τους, ἀκόμη και ἀπὸ τον Θεό, διότι ἀπὸ τις δημόσιες πράξεις τους μποροῦν να πηγάσουν ἐγκλήματα και συμφορές, και ὄχι ἀπὸ τον ἰδιωτικὸ τους βίον.
- Ὁ Ὁθων υπῆρξε ἡ εἰσοσαετὴς οπισθοδρόμηση του κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, ἡ συμφορὰ και ἡ ταπείνωση τῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ 20 χρόνια (1843-1862) ἐμπόδιζε και ἀνέβαλε τὴν ἐφαρμογὴ του συνταγματικοῦ

πολιτεύματος, παρακούοντας την εντολή του έθνους, με συνέπεια ο ίδιος ο λαός να ξεσηκωθεί για να εκδιώξει τον υβριστή του.

- Ο Όθων υπήρξε ανέντιμος και πολιτικώς καιροσκόπος. Αν δεν πίστευε στο συνταγματικό πολίτευμα, θα έπρεπε να αρνηθεί να το υπογράψει και να παραιτηθεί. Όχι μόνο δεν έπραξε το συνειδησιακώς ορθό, αλλά εμπαιζοντας τον λαό, εμπόδιζε την εφαρμογή συνταγματικού πολιτεύματος, παραμένοντας ο ίδιος στον βασιλικό θρόνο.

Η επιχειρηματολογία του αρθρογράφου της *Νέας Γενεάς* φαίνεται συντριπτική. Δίνει απαντήσεις για τη δημόσια πολιτεία του Όθωνα, αποκρούοντας έτσι την τετριμμένη τακτική του Τύπου που λησμονεί τα εγκληματικά λάθη των ηγετών και πλέκει τον μετά θάνατον εγκώμιό τους. Η *Νέα Γενεά* θεωρεί χρέος προς τους αναγνώστες της να πει τη σκληρή αλήθεια (όπως την πιστεύει), ακόμη και αν απέναντί της βρίσκεται η σορός του τέως βασιλιά.

- **Η θεωρία της «ημερήσιας θεματολογίας» των MME (agenda setting approach), με αφορμή την πρωτοσέλιδη είδηση του θανάτου του Όθωνα**

Η «ημερήσια θεματολογία» καθορίζεται από τη δυναμική αλληλεπίδραση και αλληλοδιάδραση ανάμεσα α) στη θεματολογία των Μέσων, β) στη δημόσια θεματολογία (public agenda) και γ) στην πολιτική θεματολογία (policy agenda).²²⁸ Στην περίπτωση του θανάτου του Όθωνα είναι σαφές ότι αλληλοεπηρεάζονται και οι τρεις παραπάνω παράμετροι. Δηλαδή, το γεγονός του θανάτου του τέως βασιλιά Όθωνα ήταν τόσο σημαντικό, έτσι που υπήρξε αλληλοδιάδραση ανάμεσα στη θεματολογία των Μέσων της εποχής με τη δημόσια θεματολογία, αλλά και την τρέχουσα πολιτική agenda. Με απλά λόγια, ήταν επόμενο πως ο θάνατος του Όθωνα θα καθόριζε την ημερήσια θεματολογία των MME της εποχής, από την ώρα που για τριάντα χρόνια πρωταγωνίστησε στο πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα. Όταν στη

228. Ι. Καραγιάννης, Η μελέτη των επιδράσεων: Θεωρητικές προσεγγίσεις στη μελέτη της ιδεολογικής και πολιτικής λειτουργίας των MME, ενότητα 6, στο *Πολιτική (και) επικοινωνία*, Πανεπιστήμιο Κρήτης (https://opencourses.uoc.gr/courses/pluginfile.php/16379/mod_resource/content/0/Lesson%206.pdf).

σύγχρονη εποχή μας, τα ΜΜΕ επί μέρες ασχολούνταν με τον θάνατο και την κηδεία του τέως βασιλιά Κωνσταντίνου (Γλύξμπουργκ), παρά το ότι βρισκόταν στο περιθώριο της πολιτικής για περισσότερο από πενήντα χρόνια, είναι εύλογο να καταλάβουμε γιατί η εκδημία του Όθωνα, όταν αυτή συντελέστηκε, κυριάρχησε στην ειδησεογραφία των ημερών. Ο Όθωνας είχε εκδιωχθεί το 1862, είχαν περάσει δηλαδή μόλις πέντε χρόνια, άρα τα γεγονότα ήταν νωπά, οπότε ήταν εύλογο ο θάνατός του (1867) να γίνει πρωτοσέλιδος στα ΜΜΕ.

Ο Ι. Καραγιάννης, αναφορικά με την προσέγγιση της ημερήσιας θεματολογίας (**agenda setting approach**), υπογραμμίζει ότι υπάρχουν περιπτώσεις που αυτή δεν συνδέεται με «αντικειμενικά δεδομένα» της πραγματικότητας, αλλά αποτελεί προϊόν κατασκευής, καθώς ορισμένες διαστάσεις της διακρίνονται ως σημαντικότερες έναντι άλλων.²²⁹ Στο συγκεκριμένο όμως γεγονός, τα αντικειμενικά δεδομένα είναι αδιαμφισβήτητα: απεβίωσε ο πρώτος βασιλιάς του ελληνικού κράτους, συνεπώς δεν έχουμε να κάνουμε με προϊόν κατασκευασμένης είδησης, αλλά με γεγονός διεθνούς διάστασης το οποίο επισκιάζει –έστω για σύντομο χρόνο– τα υπόλοιπα γεγονότα.

Στο ίδιο σημείο, ο Ι. Καραγιάννης προεκτείνει τη σκέψη του επισημαίνοντας ότι εν πολλοίς η «ημερήσια θεματολογία» αποτελεί παίγνιο «μηδενικού αθροίσματος». Δηλαδή ότι ορισμένα θέματα (issues) αποκτούν δυναμική προβολής έναντι άλλων που μένουν στο περιθώριο.²³⁰ Προφανώς αυτό ισχύει, και είναι ευνόητο από την ίδια τη δυναμική του γεγονότος του θανάτου του Όθωνα, και όχι από σκόπιμη αποσιώπηση άλλων ειδήσεων, προκειμένου να προταχθεί η δημοσιογραφική κάλυψη της κηδείας του Όθωνα. Ωστόσο, είναι αληθές ότι στην ειδησεογραφία υπάρχει παίγνιο «μηδενικού αθροίσματος», ως εσκεμμένη κατεύθυνση του κοινού προς ένα γεγονός έναντι άλλων, αλλά δεν επαληθεύεται στην περίπτωση του βασιλικού θανάτου του Όθωνα.

- **Προσέγγιση της «ερμηνευτικής πλαισίωσης» (framing)**

229. Ι. Καραγιάννης, στο ίδιο.

230. Ι. Καραγιάννης, στο ίδιο.

Η ερμηνευτική πλαισίωση (framing) εξετάζεται υπό το πρίσμα τριών παραμέτρων:

- ως μέθοδος αφήγησης ενός ζητήματος ή γεγονότος (μέσω του τονισμού ορισμένων στοιχείων και παράλληλης αποσιώπησης ή υποβάθμισης άλλων), που ευνοεί συγκεκριμένες ερμηνείες του έναντι άλλων.
- ως αναλυτική κατηγορία μελέτης ποικίλων πεδίων συλλογικής δράσης και πρακτικής (ΜΜΕ, κοινωνικά κινήματα, πολιτικός λόγος, κ.λπ.), και
- ως αναλυτική κατηγορία με ποικίλες συνδέσεις με συγγενείς έννοιες (π.χ. ιδεολογία, προπαγάνδα, πειθώ, κ.λπ.).²³¹

Το framing της ειδησεογραφικής κάλυψης, αποτελεί την ερμηνεία του agenda setting approach, της προσέγγισης δηλαδή της ημερήσιας θεματολογίας. Με άλλα λόγια, το ερμηνευτικό πλαίσιο της καταγραφής των ειδήσεων διαμορφώνεται εφόσον προηγηθεί η δημοσίευση της ημερήσιας θεματολογίας. Μπορούμε εύκολα λοιπόν να διαπιστώσουμε ότι, η πρώτη παράμετρος του framing υπογραμμίστηκε ήδη στο agenda setting approach. Έτσι, στην προσέγγιση της ημερήσιας θεματολογίας επισημάναμε ότι, πολλές φορές αυτή δεν συνδέεται με τα «αντικειμενικά δεδομένα» της πραγματικότητας, αλλά αποτελεί προϊόν κατασκευής, καθώς ορισμένες διαστάσεις της προβάλλονται ως σημαντικότερες έναντι άλλων. Όμως, αυτή η παράμετρος δεν ισχύει στην ειδησεογραφική κάλυψη του θανάτου του Όθωνα. Ωστόσο (σύμφωνα με την 2^η παράμετρο), η αποσιώπηση ή υποβάθμιση γεγονότων μέσω του τονισμού άλλων, αποτελεί συχνά συλλογική δράση και πρακτική ανάμεσα στα ΜΜΕ και στην πολιτική εξουσία, όπου υπάρχει σχέση συγκοινωνούντων δοχείων (ειδικά στις μέρες μας). Όμως, και σε αυτή την περίπτωση, δεν φαίνεται να ισχύει αποσιώπηση ή υποβάθμιση γεγονότος, διότι η είδηση του θανάτου του Όθωνα υπήρξε καταλυτική.

Τέλος, τις ιδεολογικές συνδέσεις, μαζί με ενδεχόμενη προπαγάνδα και προσπάθεια πειθούς του αναγνώστη (3^η παράμετρος του framing) αναφορικά με τον θάνατο του Όθωνα, μπορούμε να τις δούμε στις δύο εφημερίδες που εξετάσαμε. Η μεν *Αυγή* συγγένευε ιδεολογικά με τον Όθωνα, ενώ η *Νέα Γενεά* βρισκόταν στον

231. Ι. Καραγιάννης, στο ίδιο.

αντίποδα. Έτσι, για τους δικούς της λόγους, η κάθε εφημερίδα ανέπτυξε την «προπαγανδιστική» της επιχειρηματολογία, προσπαθώντας να πείσει τους αναγνώστες της για την αντικειμενικότητά της.

- **Το αρχειακό υλικό, η συντήρησή του, η προσβασιμότητα του κοινού σε αυτό**

Πλησιάζοντας προς την ολοκλήρωση της εργασίας, αφιερώνονται λίγες γραμμές στο πολύτιμο ιστορικό αρχειακό υλικό το οποίο φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και στο Πολεμικό Μουσείο, στοιχεία του οποίου χρησιμοποιήθηκαν για το παρόν πόνημα. Παλαιές εφημερίδες, κιτρινισμένες από τον χρόνο, μπορούν να συντηρηθούν και να διατηρηθούν, ακόμη και πενήντα χρόνια από σήμερα;

Για το θέμα δόθηκαν απαντήσεις από τους Θεοφάνη Βλάχο, υπεύθυνο του ιστορικού αρχείου του Πολεμικού Μουσείου και τον Σωτήρη Λεβέντη, αρμόδιο στο αρχείο του Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.²³² Συμπυκνώνοντας τις απαντήσεις τους, προκύπτει ότι όλα τα ιστορικά τεκμήρια που υπάρχουν στα αρχεία του Πολεμικού Μουσείου συντηρούνται από τα αρμόδια εργαστήρια, και εφόσον συντηρούνται και διατηρούνται στις σωστές συνθήκες, δεν θα υπάρξει κίνδυνος γι' αυτά, ακόμη και μετά από 50 χρόνια. Σε σχέση με το αρχειακό υλικό που υπάρχει στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, αυτό, εκτός από την ψηφιακή του μορφή, υφίσταται και στην πρωτότυπη μορφή των εντύπων. Όλα συντηρούνται από ειδικούς, ώστε δεν υπάρχει κίνδυνος φθοράς.

- **Ποσοτική ανάλυση, στατιστικά δεδομένα από το ψηφιακό αρχείο Τύπου στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων**

Το ψηφιακό αρχείο Τύπου στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων έχει συγκεντρωθεί σε δύο μεγάλες πλατφόρμες. Στον σύνδεσμο που ακολουθεί, έχουν συλλεγεί οι εφημερίδες της επαναστατικής περιόδου:

<https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE>

232. Οι δύο συνεντεύξεις βρίσκονται στο Παράρτημα II.

[%BA%CE%AE-](#)

[%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%
CE%BA%CE%B7/1821](#)

Στην παρακάτω διαδικτυακή πλατφόρμα, σε 389 σελίδες pdf, βρίσκεται το σύνολο του Τύπου (εφημερίδες, περιοδικά), ξεκινώντας πριν από την Επανάσταση του 1821 και φθάνοντας έως τις μέρες μας (2005-2006).

https://library.parliament.gr/Portals/6/doc/microfilms_2024_03.pdf

Η συγκεκριμένη πλατφόρμα παρουσιάζει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αφού εκεί είναι καταχωρημένος ο μεγάλος όγκος του ελληνικού Τύπου, σε μια χρονική περίοδο που καλύπτει τον 19^ο, τον 20^ο και τον τρέχοντα 21^ο αιώνα. Η ταξινόμηση των εντύπων έχει γίνει σε πρόγραμμα excel, χωρισμένο σε 8 πινάκια, με την εξής σειρά: αύξων αριθμός, τίτλος εντύπου, τόπος έκδοσης (υπάρχουν αρκετά έντυπα που εκδόθηκαν στο εξωτερικό), έτος έκδοσης και παύσης, μήνας έκδοσης, μορφή (π.χ. περιοδικό ή εφημερίδα), περιγραφή (π.χ. εβδομαδιαία ή ημερήσια εφημερίδα) και στο τέλος, ο σύνδεσμος όπου βρίσκονται όλα τα τεύχη, ενός εκάστου εντύπου. Παρακάτω εικονίζεται η πρώτη σελίδα του excel.

Πολύ μεγάλος αριθμός εντύπων ωστόσο, δεν έχει περιγραφή (αν είναι μηνιαία, δισεβδομαδιαία, ημερήσια κλπ). Αυτό δημιουργεί μεγάλο πρόβλημα στο να δημιουργηθεί αξιόπιστη ποσοτική ανάλυση με στατιστικό διάγραμμα, για το τι είδους εφημερίδες κυριάρχησαν ανά χρονική περίοδο. Ο υπεύθυνος βιβλιοθηκονόμος Σ.

Επίσης, αξίζει να ειπωθεί ότι η Βιβλιοθήκη της Βουλής ολοκλήρωσε πριν μερικά χρόνια την έκδοση των Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας (στα οποία γίνεται μνεία πιο πάνω) και ο ιστότοπος βρίσκεται εδώ:
<https://paligenesia.parliament.gr/>

Συμπεράσματα

Με την ολοκλήρωση του πονήματος, μπορούν να εξαχθούν τα συμπεράσματα για το κατά πόσο εκπληρώθηκαν οι στόχοι που τέθηκαν στην αρχή της εργασίας.

Ο βασικός, **πρώτος στόχος**, αναφορικά με την καταγραφή, μελέτη και ανάλυση της δράσης του ελληνικού Τύπου στον 19^ο αιώνα, **κρίνεται ότι προσεγγίστηκε εποικοδομητικά**. Κατατέμνοντας τον αιώνα σε τρεις κομβικές χρονικές περιόδους (προεπαναστατική, επαναστατική και μετεπαναστατική) εξετάστηκε κάθε περίοδος χωριστά, ώστε καταγράφηκε η πλειοψηφία των σημαντικότερων εντύπων που κυκλοφόρησαν εντός και εκτός Ελλάδος, μέσα σε διάστημα εκατό χρόνων. Επιπλέον, με την παρουσίαση το έργου των εφημερίδων και των περιοδικών, αναδείχθηκε και το επίπεδο της δημοσιογραφίας της εποχής.

Η πολυσέλιδη παρούσα έρευνα, σε μεγάλο βαθμό προσέγγισε και **τον δεύτερο επιδιωκόμενο στόχο της**, έτσι που μπορεί να ειπωθεί **ότι για πρώτη φορά συγκροτείται σε ενιαίο corpus ο ελληνικός Τύπος τον 19^ο αιώνα**.

Αναφορικά με τις απαντήσεις που δόθηκαν στα ερευνητικά ερωτήματα.

α) Για τις ποιοτικές διαφορές της δημοσιογραφίας εκείνης της εποχής με την αντίστοιχη σημερινή, οι **απαντήσεις του διευθυντή της Εστίας Μανώλη Κοττάκη, υπήρξαν διασαφηνιστικές**: *«Η δημοσιογραφία τον 19^ο αιώνα είχε ύφος και μπορούσε, χωρίς να είναι βαρύγδουπη, να παρεμβαίνει στα δημόσια πράγματα και να ασκεί επιρροή στις αποφάσεις, χωρίς να διεκδικεί ρόλο συναρχηγού με τους πολιτικούς. Η δημοσιογραφία τότε είχε παρέμβαση, ύφος, αστικότητα και αθωότητα. Στις μέρες μας, το χαρτί δεν πεθαίνει επειδή δεν υπάρχουν αγοραστές, το χαρτί πεθαίνει γιατί πεθαίνει η σκέψη»*. Εξαιρετικές ήταν και οι επόμενες διαπιστώσεις του Μανώλη Κοττάκη, ο οποίος αναφερόμενος στους δημοσιογράφους της σημερινής εποχής είπε ότι “ευνουχίζονται” και δεν μπορούν να παράξουν αδέσμευτο ρεπορτάζ, επειδή οι περισσότεροι δημοσιογραφικοί οργανισμοί στους οποίους εργάζονται, συνδέονται με δουλειές που έχουν στο δημόσιο τομέα ή και στο επίπεδο δημοσίων σχέσεων. Επιπρόσθετα, υπάρχει μια ομογενοποίηση των ειδήσεων, έτσι που στην πραγματικότητα η «Δύση» απαγορεύει να βλέπει κανείς τα πράγματα διαφορετικά, αν παρεκκλίνει από την κρατούσα άποψη.

β) Σε ό,τι αφορά στην ελευθερία του Τύπου στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, και σε αντιπαραβολή με την αντίστοιχη ελευθεροτυπία στον 21^ο αιώνα, από την έρευνα της

εργασίας διαπιστώθηκε ότι: ο Τύπος τον 19^ο αιώνα βρισκόταν υπό τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας, ενώ υπήρξαν και επαχθείς σε βάρος του νομοθετικές ρυθμίσεις. Πολλοί δημοσιογράφοι διώχθηκαν ή φυλακίστηκαν, ωστόσο, όλα αυτά συνέβησαν σε εποχή που το πολιτειακό σύστημα της Ελλάδας υπέστη αλλεπάλληλες αλλαγές και η λειτουργία του κράτους βρισκόταν στα σπάργανά της. Και ενώ θα έπρεπε, μετά από σχεδόν διακόσια χρόνια, να έχει επιλυθεί το ζήτημα της ελευθεροτυπίας, αυτό δεν έχει γίνει. Αντιθέτως, πολλοί δημοσιογράφοι ακόμη και σήμερα διώκονται με μηνύσεις και αγωγές, με την πολιτική εξουσία να ελέγχει τα ηλεκτρονικά και έντυπα Μέσα Ενημέρωσης. Το δε χαμηλό επίπεδο της ελευθεροτυπίας στη χώρα μας προκαλεί τη διεθνή ανησυχία ανεξάρτητων οργανισμών, με την Ελλάδα να έχει διολισθήσει στην 70η θέση παγκοσμίως στον δείκτη ελευθερίας του Τύπου.

γ) Στο ερώτημα κατά πόσο ο Τύπος τον 19^ο εργαλειοποιήθηκε από τα κόμματα και την πολιτική εξουσία, οι απαντήσεις που δόθηκαν εδραιώνουν το επιχείρημα ότι η πλειοψηφία του ελληνικού Τύπου από συστάσεως του ελληνικού κράτους είχε κομματικό προσανατολισμό. Από τότε που τα κόμματα βρίσκονταν σε εμβρυακή μορφή, επιβλήθη στην Ελλάδα από τις μεγάλες/συμμαχικές δυνάμεις, ως τα τέλη του αιώνα, που θεωρητικά ο Τύπος αποδεσμευόταν από την εξουσία, πρακτικά ποτέ δεν απαγκιστρώθηκε από τα κόμματα. Κόμματα και εξουσία εργαλειοποίησαν τον Τύπο για ίδιον όφελος.

δ) Η έρευνα επιβεβαίωσε την ισχύ του Τύπου ως πυλώνα «Τέταρτης Εξουσίας» κατά τον 19^ο αιώνα. Παρά τον έλεγχο που τού ασκούσε η Πολιτεία στη μεγαλύτερη διάρκεια του αιώνα, μόλις άρχισαν να εκδίδονται οι ημερήσιες εφημερίδες (περί το 1870), ο Τύπος αποδεσμευόταν από τον σφιχτό εναγκαλισμό του με την κρατική εξουσία, σε σημείο που να δείξει τη μεγάλη του δύναμη. Το 1874, ο Τρικούπης με το άρθρο του «Τις πταίει» διετύπωσε την «αρχή της δεδηλωμένης», ότι δηλαδή τη χώρα πρέπει να κυβερνά το πλειοψηφούν κόμμα. Μάλιστα κατηγόρησε τον βασιλιά ως απόλυτο μονάρχη, επειδή έδινε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε μειοψηφούντα κόμματα. Παρά τη δίωξη και την αρχική του φυλάκιση, ο Τρικούπης με το άρθρο του αυτό άλλαξε το ρουν της πολιτικής ιστορίας στην Ελλάδα: ο βασιλιάς έκτοτε σεβάστηκε την «αρχή της δεδηλωμένης», έφθασε δε στο σημείο να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον ίδιο τον Τρικούπη.

ε) Για τους δημοσιογραφικούς διαξιφισμούς της *Αυγής* και της *Νέας Γενεάς*, δύο αντίπαλων ιδεολογικά εφημερίδων (οθωνική και αντιοθωνική αντίστοιχα), με αφορμή την **πρωτοσέλιδη είδηση του θανάτου του Όθωνα**, διαπιστώθηκαν τα εξής: ξεδίπλωσαν εκατέρωθεν τα μεταξύ τους αλληλοσυγκρουόμενα, αλλά πειστικά επιχειρήματά τους, επιλέγοντας ήπια και ευγενή γραφή η *Αυγή*, και δριμύ κατηγορώ η *Νέα Γενεά*.

στ) Η θεωρία της «ημερήσιας θεματολογίας» των MME (**agenda setting approach**) και της «ερμηνευτικής πλαισίωσης» (**framing**), προσεγγίσθηκαν μέσω της προβολής της είδησης του θανάτου του Όθωνα από τις αντίπαλες εφημερίδες της εποχής *Αυγή* και *Νέα Γενεά*. Το γενικό συμπέρασμα της εργασίας που συνδέει την ημερήσια θεματολογία με την ερμηνευτική πλαισίωση, είναι ότι η είδηση του θανάτου του Όθωνα δεν αποτέλεσε παίγνιο «μηδενικού αθροίσματος». Δεν δημοσιοποιήθηκε δηλαδή υστερόβουλα ως πρώτη είδηση, προκειμένου να υποβιβαστούν σημαντικότερες ειδήσεις, αλλά το γεγονός της εκδημίας του Όθωνα είχε από μόνο του δυναμική πρωτοσέλιδης-κυρίαρχης προβολής. Με άλλα λόγια, η είδηση του θανάτου του Όθωνα χαρακτηριζόταν από «αντικειμενικά δεδομένα» της πραγματικότητας και δεν ήταν προϊόν κατασκευής.

ζ) Η αναδημοσίευση **στο πολυτονικό σύστημα γραφής** των άρθρων της *Αυγής* και της *Νέας Γενεάς* (σχετικά με τον θάνατο του Όθωνα), **έδωσε την ευκαιρία να σχολιαστεί η καθαρεύουσα γλώσσα που χρησιμοποιούσε η δημοσιογραφία της εποχής, αλλά και ορισμένες λέξεις που γράφονταν με παράξενη έως και ξεχασμένη στις μέρες μας ορθογραφία.**

η) **Αρμόδια εργαστήρια συντηρούν όλα τα τεκμήρια των ιστορικών αρχείων του Τύπου στο Πολεμικό Μουσείο και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.** Διατηρούνται σε σωστές συνθήκες, έτσι ώστε εκτιμάται ότι δεν υπάρχει κίνδυνος να καταστραφούν στο πέρασμα των χρόνων.

θ) **Δεν μπορεί να γίνει αξιόπιστη ποσοτική ανάλυση με στατιστικό διάγραμμα για το σύνολο του Τύπου (περιοδικά, εφημερίδες),** επειδή πάρα πολλά έντυπα δεν έχουν περιγραφεί από τους αρχειοθέτες της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Απαιτείται πολύμηνη, χρονοβόρα διαδικασία, με περισσότερα του ενός άτομα για τη συμπλήρωση των ελλείψεων, ώστε να εξαχθεί στατιστικό διάγραμμα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

1. Ελισάβετ Αναστασιάδου, «Η φυσιολογία και ο ρόλος των εφημερίδων» στο *Ιστορία των Ελλήνων-Νεότερος Ελληνισμός 1833-1881*, τόμος 13, 2006, σ.274-327.
2. Θάνος Βερέμης, Γιάννης Κολλιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα-Μια Ιστορία από το 1821*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015.
3. Χρυσάνθη Γαστεράτου, «Πολιτισμικές μεταφορές μέσω του περιοδικού τύπου του 19ου αιώνα: το γερμανικό παράδειγμα», στο Άννα. Ταμπάκη-Μαρία Σεχοπούλου, *Συνάντηση Εργασίας Νέων Ερευνητών, Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα, Ερευνητικά ζητήματα-πορίσματα της έρευνας, Πρακτικά*, Αθήνα 2015.
4. *Η Εφημερίς των Κυριών*, στο <https://www.nefeli-culture.gr/blog/item/45-efimeris-ton-kyrion> , 8 Μαρτίου 2018.
5. Κατερίνα Δέδε, «Η ελευθεροτυπία ως “πρόβλημα” τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους (1831-1837)», στο *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, Πρακτικά Συνεδρίου-Λευκωσία, 18-20 Νοεμβρίου 2015, Επιμέλεια: Κατερίνα Δέδε, Ίλια Χατζηπαναγιώτη, κ.α., ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Πρακτικά Συνεδρίων 18, ΑΘΗΝΑ 2018.
6. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, Έφη Αλλαμανή, Βασίλειος Σφυρόερας, κ.ά., «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμος ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.
7. Λάκης Δόλγερας, Fake news στην Επανάσταση, στο *The books' journal*, 22/2/2021, <https://booksjournal.gr/stiles/3119-fake-news-sthn-epanastash>.
8. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, «Νέος Αριστοφάνης: Πολιτικές γελοιογραφίες», <https://nhmuseum.gr/ekdoseis/imerologia/item/178-imerologio-2015>
9. “Ελληνικά Χρονικά», στο *Η μηχανή του Χρόνου*, <https://www.mixanitouxronou.gr/quot-ellinika-chronika-quot-i-protoporiaki-efimerida-toy-agona-poy-typonotan-mesa-sto-poliorkimeno-mesologgi/>.

10. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Ιωάννου Καποδίστρια, Κυβερνήτου Ελλάδος (1828-1831)*, Εν Αθήναις 1894, Εκδοτικόν Βιβλιοπωλείον Π.Ε. Ζαννουδάκη.
11. Θάνος Καμήλαλης, «Διεθνής έρευνα για την Ελευθερία του Τύπου στην Ελλάδα», στο <https://thepressproject.gr/> , 22-3-2022.
12. Ιωάννης Καραγιάννης, Η μελέτη των επιδράσεων: Θεωρητικές προσεγγίσεις στη μελέτη της ιδεολογικής και πολιτικής λειτουργίας των ΜΜΕ, ενότητα 6, στο *Πολιτική (και) επικοινωνία*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, (https://opencourses.uoc.gr/courses/pluginfile.php/16379/mod_resource/content/0/Lesson%206.pdf).
13. Ελευθέριος Καριάτογλου, «Οι Διαφημίσεις», στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.
14. Κωστής Καρπόζηλος, «Η Ευτέρπη», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα στο <https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/euterpi> .
15. Πάνος Καρυκόπουλος, *200 Χρόνια Ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1984.
16. Δέσποινα Κατηφόρη, «Ο Εμμ. Αντωνιάδης και τα περί αναμείξεώς του εις την πειρατεϊάν», *Μνήμων τεύχος 1*, 1971, 107–164.
17. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Α΄, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971.
18. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Β΄, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971.
19. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τόμος Γ΄, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1971.
20. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Έντυπες εφημερίδες», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τομ. ΙΒ΄ (1975).
21. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ιστορική Διαδρομή του Ελληνικού Τύπου, 1780-1922», στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25*

- Μαΐου 2002, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.
22. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Εθνική Βιβλιοθήκη Αυστρίας-1995.
23. Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Ο Απόλλων», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, τομ. 1ος, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*, Αθήνα, 2008.
24. Μαρία Κωνσταντοπούλου, «Καλλιρρόη Παρρέν: Η Ελληνίδα φεμινίστρια που πάλεψε την ανδροκρατία στη χώρα», στο <https://www.in.gr/2023/03/08/stories/kallirrooi-parren-h-ellinida-feministria-pou-palepse-tin-androkratia-sti-xora/>, 8 Μαρτίου 2023.
25. Χρήστος Κ. Λούκος, *Η δίωξη της εφημερίδας «Ο Απόλλων»*, Ναύπλιο 1831, *ο Ερανιστής*, Vol 9 (1971).
26. Ευθύμιος Λώλης, Συζήτηση (για τους τυπογράφους), στο *Λ.Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.
27. Κώστας Μάγερ, «Ιστορία του Ελληνικού Τύπου», στο *Ψηφιακές Συλλογές--Ελληνική Ψηφιακή Βιβλιογραφία 15ος-21ος αιώνας*, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/1/d/metadata-01-0002421.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&cclop1=&cclop2=&cclop3=&cclop4=&cclop5=&cclop6=&cclop7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1

28. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τόμος Α΄, Εκδόσεις Δημόπουλος, Αθήνα 1957.
29. Μέντελσον-Μπαρτόλντ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Εκδόσεις Μορφωτική Εταιρεία, Αθήνα 1954.
30. Μεταπαιδεία, Σοφοκλής Καρύδης,
https://el.metapedia.org/wiki/%CE%A3%CE%BF%CF%86%CE%BF%CE%BA%CE%BB%CE%AE%CF%82_%CE%9A%CE%B1%CF%81%CF%8D%CE%B4%CE%B7%CF%82.
31. Μυρτώ Μιχαλά, Σοφία Ραφτούλη, Αθηνά Σταυροπούλου, Ευφροσύνη Τζελέπη, στο «Πανδώρα», Πλειάς,
<https://pleias.library.upatras.gr/index.php/pandora>, 2008.
32. Νάση Μπαλά, «Η Εξέλιξη της Ειδησεογραφίας τον 19^ο Αιώνα», στο *Α.Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.
33. Κατερίνα Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους: ο τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 1800-1923*. Πατάκης, 2005.
34. Ιωάννης Μυτάλης-Κώστας Μάγερ, *Ελληνική Δημοσιογραφία*, Τύποις: Διον. Πετσάλη, Αθήνα 1939.
35. Στέλιος Παπαθανασόπουλος, *Πολιτική και ΜΜΕ, Η περίπτωση της Νότιας Ευρώπης*, Επικοινωνία και Κοινωνία-Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2004.
36. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Οι Εφημερίδες Πρωία και Ώρα στα χρόνια του Χαρίλαου Τρικούπη*, στο
<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/30088/1/%CE%9F%CE%B9%20%CE%B5%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82%20%27%CE%A0%CF%81%CF%89%CE%90%CE%B1%27%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%27%CE%8F%CF%81%CE%B1%27%20%CF%83%CF%84%CE%B1%20%CF%87%CF%81%CF%8C%CE%BD%CE%B9%CE%B1%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%A7%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BB%CE>

[%B1%CE%BF%CF%85%20%CE%A4%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CF%80%CE%B7%20%281882-1886%29.pdf.](#)

37. Μιχαήλ Σακελλαρίου, «Πρόλογος», στο Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Εθνική Βιβλιοθήκη Αυστρίας-1995.
38. Σαν Σήμερα, στο «Ευάγγελος Κουσουλάκος» Βιογραφίες/Λογοτεχνία, <https://www.sansimera.gr/biographies/586>.
39. Αντώνης Σκαμνάκης, *Πολιτική Εξουσία & ΜΜΕ Στη Σύγχρονη Ελλάδα (1821-1940)*, (Ζυγός, Β΄ έκδοση Θεσσαλονίκη, 2020).
40. Αντώνης Σκαμνάκης, *Πολιτική Εξουσία & ΜΜΕ Στη Σύγχρονη Ελλάδα (1941-1974)*, Ζυγός, Θεσσαλονίκη 2020.
41. Έρη Σταυροπούλου, «Ο Αθηναϊκός Τύπος» στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.
42. Έρη Σταυροπούλου, «Πρώτες Προσπάθειες για την Καλύτερη Διακίνηση του Τύπου. Η Οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Αθηνών», στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.
43. Νίκος Φάλαγκας, «Αφηγήσεις της πραγματικότητας: η στήλη των “Ποικίλων” στην *Ευτέρπη*» στο *Α. Ταμπάκη-Μ. Σεχοπούλου, Συνάντηση Εργασίας Νέων Ερευνητών, Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα, Ερευνητικά ζητήματα-πορίσματα της έρευνας, Πρακτικά*, Αθήνα 2015.
44. Ανδρέας Χριστοδουλίδης, *Πρακτορεία Ειδήσεων*, στο *Α. Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.

45. «Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος», στο https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BD%CE%B5%CE%BE%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%82_%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82.
46. «Εφημερίς των Αθηνών», στο *Ο Μικρός Ρωμηός, Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Αθήνα του Μουσείου της πόλεων των Αθηνών, Ίδρυματος Βούρου-Ευταξία*, <https://mikros-romios.gr/>.
47. Σαν Σήμερα, «Δημήτριος Καλαποθάκης, Βιογραφίες/Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης», <https://www.sansimera.gr/biographies/481>.
48. «Τυπογραφία και Ελληνική Επανάσταση», στο <https://www.ascsa.edu.gr/research/gennadius-library-gr/history-of-greek-printing-gr/history-of-greek-printing-details-gr>.
49. Δημήτρης Φωτιάδης, *Όθωνας. Η Μοναρχία*, Κυψέλη 1963.
50. Dr Ali Arslan, «Ελληνικές Εφημερίδες και Περιοδικά εκδιδόμενα στα Όρια του Οθωμανικού Κράτους», στο *Ο Ελληνικός Τύπος στο Οθωμανικό Κράτος όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής*, μετάφραση Χρήστος Πάμπαλος, Επτάλοφος, Αθήνα 2004.
51. Lady Μαρίνα Marks, «Οι Ελληνικές εφημερίδες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία-1830-1862», στο *Λ.Δρούλια, Ο Ελληνικός Τύπος 1784-Σήμερα, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», Αθήνα 2005.
52. John Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τόμος Α΄ και Β΄, Αθήνα 1985, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Παραρτήματα

I. Η συνέντευξη Μανώλη Κοττάκη

(<https://www.youtube.com/watch?v=aHT7g5uNj9A&t=7s>):

Η Εστία είναι η μοναδική εφημερίδα, και μάλιστα ημερήσια που επιβιώνει από τον 19^ο αιώνα ως σήμερα. Πρόκειται για θαυμαστό, μοναδικό ρεκόρ. Ποιο θα λέγατε ότι είναι το «μυστικό» που κρατά ζώσα και ενεργή την έκδοση της Εστίας;

M. Κοττάκης: Παρά το γεγονός ότι η *Εστία* είναι μια εφημερίδα που λειτουργεί στην υπηρεσία της Πατρίδας και κινείται στον ευρύτερο συντηρητικό χώρο, σταθερά και ιδιαίτερα στον 20^ο αιώνα (και τώρα τον 21^ο αιώνα), η κριτική της στοχεύει στις ηγεσίες της παράταξης. Στα μεγαλύτερα διαστήματα της κυκλοφορίας της έχει μια ανεξαρτησία από τις ηγεσίες της κεντροδεξιάς παράταξης. Ξεκίνησε μεν ως Βενιζελική, ωστόσο στήριζε την κεντροδεξιά παράταξη, και παρά ταύτα, όταν προέκυψε ζήτημα εθνικό, όπως το Κυπριακό, έκανε πάρα πολύ σκληρή κριτική στον Κωνσταντίνο Καραμανλή.

Άρα κρατάει από τη δημιουργία της κάποιες αρχές και αξίες τις οποίες διατηρεί στο πέρασμα του χρόνου.

M. Κοττάκης: Ακριβώς. Κι εγώ, χωρίς να το καταλάβω γιατί, χωρίς να το έχω μελετήσει δηλαδή, εκ των υστέρων το συνειδητοποίησα. Με ρωτούσαν πολλοί γιατί έχω τέτοια κριτική στάση σε αυτή την κυβέρνηση που είναι στον ευρύτερο ιδεολογικό χώρο και μοιραζόμαστε τις ίδιες αξίες: το θέμα όμως δεν είναι τα πρόσωπα, είναι οι επιλογές. Και τελικά, η παράδοση της εφημερίδας.

Στην πορεία των δύο αιώνων (19^{ος} έως και 21^{ος}) η Εστία έζησε κορυφαίες στιγμές του ελληνισμού και τραγωδίες βεβαίως. Ποιες θα μπορούσατε να απαριθμήσετε ως μερικές από τις κορυφαίες στιγμές στις οποίες η Εστία άφησε και το δικό της αποτύπωμα;

M. Κοττάκης: Έχει ενδιαφέρον το ερώτημά σας γιατί θεωρώ την εφημερίδα αυτή «μαμά της Ελληνικής Ιστορίας». Το 2026 συμπληρώνονται 150 χρόνια από την πρώτη κυκλοφορία της και στην πραγματικότητα μέσα από τις σελίδες της, από το 1876 μέχρι και σήμερα έχουν περάσει συγκλονιστικά γεγονότα. Το 1894 και ο περιορισμός των εδαφών μας, η Μικρασιατική καταστροφή, τα κινήματα υπέρ ή

κατά του Βενιζέλου εκείνη την περίοδο, ο εθνικός διχασμός, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο ελληνο-ιταλικός πόλεμος, ο ελληνο-γερμανικός, ο εμφύλιος πόλεμος, η τραγωδία της Κύπρου, η αποκατάσταση της Δημοκρατίας. Στην πραγματικότητα, η *Εστία* είναι ένα φιλμ του ελληνισμού. Αν κανείς πάει στη Βουλή όπου είναι αποτυπωμένη ψηφιακά, θα δει μπροστά του ολόκληρη την ελληνική ιστορία. Για μένα, η περίοδος του εμφυλίου είναι από τις πιο συγκλονιστικές εποχές που έζησε κάποιος, και από τα εξώφυλλα που δημοσιεύουμε κατά καιρούς, αυτό προκύπτει. Το αναφέρω γιατί εκείνη η περίοδος, υπό το φως των νεότερων δεδομένων, προσφέρεται για αναστοχασμό. Πάντοτε προσεγγίζεις τα γεγονότα με τα δεδομένα που έχεις στη διάθεσή σου. Αλλά όταν φτάνουμε στις μέρες μας και μαθαίνουμε ότι στην πραγματικότητα, μέσω του «διαίρει και βασίλευε» του ελληνικού εμφυλίου εξυπηρετήθηκε η αγγλική πολιτική να ελέγχει τη χώρα, καθώς διά της Ελλάδος και διά του ελέγχου του Αιγαίου και του Σουέζ, ο Τσώρτσιλ ήλεγχε τις αποικίες του στην Ινδία, διερωτάσαι γιατί έπρεπε να αιματοκυλισθεί ο τόπος γι' αυτό τον λόγο. Για μένα λοιπόν, ήταν μια κορυφαία στιγμή όλα όσα συνέβησαν στον εμφύλιο.

Και μια ακόμη ερώτηση: ποιες πιστεύετε ότι είναι οι μεγάλες διαφορές του ελληνικού Τύπου στον 19^ο αιώνα με τον Τύπο της σημερινής εποχής; Η δημοσιογραφία ως προς τον χαρακτήρα της, όχι ως προς τα μέσα της, έχει σημειώσει πρόοδο;

Μ. Κοττάκης: Τεχνολογική ναι. Η δημοσιογραφία τότε είχε ύψος και μπορούσε, χωρίς να είναι βαρύγδουπη, να παρεμβαίνει στα δημόσια πράγματα και να ασκεί επιρροή στις αποφάσεις, χωρίς να διεκδικεί ρόλο συναρχηγού με τους πολιτικούς. Το έκανε από έγνοια πραγματική για την Πατρίδα. Και για να είμαστε αντικειμενικοί, αυτό φαίνεται, όχι μόνο στα κείμενα της *Εστίας* · αν διαβάσει κανείς τα άρθρα του Γεωργίου Βλάχου στην *Καθημερινή*, θα διαπιστώσει ότι με τον ίδιο τρόπο επιδρούσε. Γενικότερα, τα γραφεία των εφημερίδων ήταν ένα κέντρο παραγωγής πολιτικής, τα βράδια πήγαιναν οι πολιτικοί στους εκδότες και στους δημοσιογράφους για να ζυμωθούν, σε αντίθεση με τώρα, που δεν πάει κανένας πουθενά. Ούτε οι πολιτικοί πάνε στα γραφεία των δημοσιογράφων, αλλά πολλοί εξ αυτών δεν πάνε ούτε καν στη Βουλή, γιατί δεν παράγονται εκεί αποφάσεις. Γιατί οι βουλευτές, όσοι συμπάθεια και αν τους έχεις, είναι εκεί για να ψηφίζουν «ναι» τις περισσότερες φορές. Άρα, η απάντηση στο ερώτημά σας είναι ότι η δημοσιογραφία τότε είχε παρέμβαση, ύψος,

αστικότητα και αθωότητα. Στις μέρες μας, το χαρτί (σ.σ. αναφέρεται στις πωλήσεις των εφημερίδων) δεν πεθαίνει επειδή δεν υπάρχουν αγοραστές, το χαρτί πεθαίνει γιατί πεθαίνει η σκέψη. Όπου υπάρχει σκέψη, οι αναγνώστες αργά, αλλά σταδιακά επιστρέφουν. Στην αρχή τους κεντρίζεις γιατί βλέπουν το εξώφυλλό σου από το διαδίκτυο, που σ' αυτό είναι σύμμαχος, και δηλώνουν αναγνώστες σου επειδή μόνο και μόνο βλέπουν το εξώφυλλό σου και δεν βλέπουν τα άλλα, και μετά, με κόπο τους βάζεις να κάνουν τη θεμελιώδη σύμβαση και να πάνε μέχρι το περίπτερο για να δώσουν ένα ευρώ και να αγοράσουν την εφημερίδα.

Εν ολίγοις, θεωρείτε ότι έχει μια φθίνουσα πορεία η ποιότητα της δημοσιογραφίας.

Μ. Κοττάκης: Η δημοσιογραφία είναι εντεταλμένη για να ψάχνει, να αναζητά. Ο δημοσιογράφος είναι από τη φύση του ένας άνθρωπος περίεργος. Περιπατάει στο δρόμο και βλέπει ερωτήσεις. Και ψάχνει τις απαντήσεις. Αλλά, όταν οι περισσότεροι δημοσιογραφικοί οργανισμοί, για λόγους οι οποίοι συνδέονται με τις δουλειές που έχουν στο δημόσιο τομέα (και όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στην περιφέρεια), ή και στο επίπεδο δημοσίων σχέσεων ακόμη και με υπερεθνικές δυνάμεις, τότε στην πράξη ευνουχίζονται οι δημοσιογράφοι που εργάζονται σε αυτούς τους οργανισμούς, δεν μπορούν να κάνουν τη δουλειά τους. Γι' αυτό έχουμε σταματήσει τις ερωτήσεις, γι' αυτό έχουμε σταματήσει το ρεπορτάζ. Και υπάρχει ένα ευρύτερο θέμα, που δεν αφορά μόνο την Ελλάδα, είναι γενικότερο: υπάρχει μια ομογενοποίηση της οπτικής του κόσμου από αυτό που ονομάζουμε σήμερα Δύση (εγώ δεν το ονομάζω πια, αλλά έτσι λέγεται, «Δύση»), που στην πραγματικότητα απαγορεύει να βλέπει κανείς τα πράγματα διαφορετικά, αν παρεκκλίνει από την κρατούσα άποψη. Το ζήσαμε πολύ ισχυρά στον πόλεμο της Ουκρανίας, όπου εμείς (ως *Εστία*) πήγαμε αντίθετα στο ρεύμα, ακόμη και να χαρακτηριστούμε με «μακαρθικούς» όρους, ρωσόφιλοι. Μακριά από μας. Αυτό που μας ενδιέφερε ήταν η Πατρίδα μας. Και τώρα δικαιωνόμαστε: ενώ η κρατούσα άποψη ήταν ότι «ο πόλεμος κερδίζεται, ο Πούτιν πέφτει», τα στοιχεία έδειχναν το ακριβώς αντίθετο. Και επιβεβαιώνονται σήμερα: πέφτει ο Σολτς, πιάζεται ο Μακρόν και ο Πούτιν είναι μια χαρά εκεί. Και το εθνικό μας συμφέρον, που αυτό μας ενδιαφέρει, έχει υποστεί μια πάρα πολύ σημαντική βλάβη.

Π. Συνεντεύξεις βιβλιοθηκονόμων κ.κ. Βλάχου και Λεβέντη

ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΒΛΑΧΟΣ: *«Ο Ελληνικός Τύπος του 19^{ου} αιώνας διατηρείται σε σωστές συνθήκες, δεν διατρέχει κίνδυνο στο χρόνο, είναι προσβάσιμος για το κοινό»*

-- Συντηρείται επαρκώς το ιστορικό αρχείο του ελληνικού Τύπου του 19^{ου} αιώνας; Μετά από 50 χρόνια τα έντυπα θα διατηρούνται σε καλή κατάσταση ή υπάρχει κίνδυνος;

Θ.Β.: Όλα τα τεκμήρια που υπάρχουν στα αρχεία του Πολεμικού Μουσείου συντηρούνται από τα αρμόδια εργαστήρια. Εφόσον συντηρούνται, όταν απαιτείται και διατηρούνται σε σωστές συνθήκες, εκτιμώ ότι δεν θα υπάρχει κίνδυνος να καταστραφούν μετά από 50 χρόνια.

-- Στο αρχείο σας φυλάσσονται αρκετά τεύχη από τα «Ελληνικά Χρονικά», τη διασημότερη εφημερίδα του Επαναστατικού Αγώνα. Τα υπόλοιπα φύλλα της βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Ο διασκορπισμός των φύλλων ποιους λόγους εξυπηρετεί;

Θ.Β.: Πολλές από τις συλλογές που υπάρχουν στο αρχείο του Πολεμικού Μουσείου περιήλθαν στην κατοχή του έπειτα από δωρεά κάποιου συλλέκτη ή αγορά. Τα «Ελληνικά Χρονικά», όπως και όλες οι εφημερίδες εκδίδονταν σε αρκετά αντίτυπα, συνεπώς είναι λογικό πολλοί αρχειακοί φορείς να έχουν λίγα ή πολλά φύλλα τους. Δεν θεωρώ ότι είναι διασκορπισμός, ούτε ότι θα εξυπηρετούσε τους ερευνητές ένας φορέας να συγκεντρώσει το σύνολο των αντιτύπων μίας εφημερίδας.

-- Είναι επισκέψιμο για το ευρύ κοινό το αρχειακό υλικό του Ελληνικού Τύπου;

Θ.Β.: Το αρχειακό υλικό του Πολεμικού Μουσείου είναι επισκέψιμο στο κοινό, έπειτα από αίτηση του ενδιαφερομένου και έγκριση από το Μουσείο. Στους εκθεσιακούς χώρους του Πολεμικού Μουσείου εκτίθενται αντίγραφα των «Ελληνικών Χρονικών» και κάποιες φωτογραφίες που (κατά πάσα πιθανότητα) προέρχονται από εφημερίδες του 1897, σχετικά με τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΛΕΒΕΝΤΗΣ: *«Διατηρούμε ψηφιακό αρχείο Τύπου περίπου ως το 2006. Το αρχείο των έντυπων εφημερίδων συντηρείται από ειδικούς»*

-- Το ψηφιακό αρχειακό υλικό του Τύπου που διαθέτει η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (τόσο από τον 19ο αι. όσο και από τον 20ο αιώνα), σώζεται το ίδιο και στην πρωτότυπη έντυπη μορφή του;

Σ.Λ.: Τα περισσότερα υπάρχουν και στην έντυπη μορφή τους. Κάποια λίγα αρχεία έχουν αποκτηθεί από άλλες βιβλιοθήκες σε μορφή φωτογραφιών.

-- Τα έντυπα που διασώζονται σε πρωτότυπη μορφή εκτύπωσης, συντηρούνται ή υπόκεινται στη διαρκή φθορά του χρόνου;

Σ.Λ.: Συντηρούνται από ειδικούς, ώστε δεν υπάρχει κίνδυνος φθοράς.

-- Είναι επισκέψιμο διά ζώσης-για το ευρύ κοινό-το αρχειακό υλικό του Ελληνικού Τύπου;

Σ.Λ.: Οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να κλείσουν ραντεβού, ζητώντας συγκεκριμένες ημερομηνίες και άρθρα.

-- Το ψηφιακό υλικό του ελληνικού Τύπου συνεχίζετε να το εμπλουτίζετε και με τις σύγχρονες εφημερίδες του Αθηναϊκού και περιφερειακού Τύπου;

Σ.Λ.: Ως το 2005 με 2006. Από τις χρονιές αυτές και μετά, δεν έχουμε σκανάρει νεότερες εφημερίδες.

III. Πηγές φωτογραφιών

1. *Εφημερίς:* Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, 1995.
2. *Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη:* Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, 1995.
3. *Τηλέγραφος:* Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, 1995.
4. *Λόγιος Ερμής:* Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, 1995.
5. Ο αφορισμός του Πατριάρχη κατά της Ελληνικής Επανάστασης: *Λόγιος Ερμής*, Βιβλιοθήκη της Βουλής, Τεύχος 9 (Παράρτημα), Βιέννη, 1η Μαΐου 1821.
6. *Μέλισσα:* Περίπτερο Ιδεών...Απόψεων και Συγκρούσεων, <https://peripteron.eu/i-christianiki-organosi-pou-anethrepse-ti-chounta/>
7. *Αθηνά:* Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, 1995.

8. ΜΟΥΣΕΙΟΝ: Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, 1995.
9. *Εφημερίς Αιτωλική*: Αρχείο-Greek newspaper Aitoliki of 1821, https://el.m.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Greek_newspaper_Aitoliki_of_1821.jpg
10. *Ο Αχελώος*: <https://agriniostories.gr/cheirografi-efimerida-achelooos-ta-thespismata-2/>
11. *ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*: Αρχείο Πολεμικού Μουσείου.
12. *Φίλος του Νόμου*: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F_%CE%A6%CE%AF%CE%BB%CE%BF%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%9D%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%85#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:O_Filios_tou_Nomou_efimeris_tis_dioikiseos.jpg
13. *Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος*: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BD%CE%B5%CE%BE%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%82_%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82
14. Απόσπασμα Α' τόμου (πρακτικά του Βουλευτικού, 16-1-1822 έως 26-3-1823): «Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας», Ψηφιακό αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, <https://paligenesia.parliament.gr/periexomena.php?tm=1#>
15. *Τυπογραφείο 19^ο αιώνας*: <https://www.aixmi-news.gr/synergasies/apopseis/item/106352-ta-typografeia-tou-agona>
16. *ΑΙΩΝ* (Αιών #2709, Έτος ΛΓ', Περίοδος Δευτέρα, Αριθ. 2709, Εν Αθήναις, τη 30/8/1871): Ψηφιακό Αποθετήριο της Ακαδημίας Αθηνών, <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/50622>
17. *Εφημερίς*: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CF%82_%28%CE%B5%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B1_%CE%91%CE%B8%CE%AE

[%CE%BD%CE%B1%CF%82%29#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Efimeris-1024x759.jpg](#).

18. *Μη Χάνεσαι* (διατηρείται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων):
<https://www.taxheaven.gr/news/60580/o-typos-kata-thn-periodo-1830-ews-1900-satirikes-efhmerides-eyfantastoi-titloi-kai-peripaiktika-sxolia-twn-prwtoselidwn>.
19. *Ακρόπολις*:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5a/Akropolis_newspaper_1883_12_31.jpg
20. *Εστία* (30-9-2024):
<https://www.estianews.gr/protoselida/deftera-30-09-24/>
21. *Σκριπ*:
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%80#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:%CE%A3%CE%9A%CE%A1%CE%99%CE%A0_%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CE%BF%CF%83%CE%AD%CE%BB%CE%B9%CE%B4%CE%BF_1893.png
22. *Ωρα*: Ψηφιακό Αποθετήριο της Ακαδημίας Αθηνών, [Ωρα #62, Έτος Στ', Αριθ. 62, Αθήνησι τη 1 Ιανουαρίου 1881 \[01/01/1881\]](#),
<https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/50800?lang=el>
23. *Πρωία*: SearchCulture.gr , Ο πολιτισμός στον ψηφιακό δημόσιο χώρο, Έτος Γ', Αρ.φύλλου 994, Αθήνησι, Τρίτη 12 Ιανουαρίου 1882,
https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-33_346754
24. *Εμπρός*: <https://www.sansimera.gr/biographies/481>
25. *Αστυ* (φύλλο 6^{ης} Οκτωβρίου 1885 ως εβδομαδιαία εφημερίδα) :
[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%86%CF%83%CF%84%CF%85_\(%CE%B5%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B1\)#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:To_Asty_newspaper_6_October_1885_issue_no_1.jpg](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%86%CF%83%CF%84%CF%85_(%CE%B5%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B1)#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:To_Asty_newspaper_6_October_1885_issue_no_1.jpg).
26. *Τηλέγραφος*: Αποθετήριο Περιεχομένου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Αμοργού,
<https://amorgoslib.repository.gr/jsonitems/11837>

27. Ημερολόγιο 2015 «*Νέος Αριστοφάνης Πολιτικές Γελοιογραφίες*», Εθνικό Ιστορικό Μουσείο: <https://nhmuseum.gr/ekdoseis/imerologia/item/178-imerologio-2015>.
28. *Αριστοφάνης*: taxheaven.gr, «Ο τύπος κατά την περίοδο 1830 έως 1900-Σατιρικές εφημερίδες, ευφάνταστοι τίτλοι και περιπαικτικά σχόλια των πρωτοσέλιδων» (21 Αυγούστου 2022), στο <https://www.taxheaven.gr/news/60580/o-typos-kata-thn-periodo-1830-ews-1900-satirikes-efhmerides-eyfantastoi-titloi-kai-peripaittika-sxolia-twn-prwtoselidwn>
29. *Ασμοδαίος* (Εξώφυλλο του πρώτου τεύχους 5/1/1875): [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%B4%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CF%82_\(%CE%B5%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B1\)#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:%CE%91%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%B4%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CF%82_-_%CE%B5%CE%BE%CF%8E%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%BF_%CF%84%CE%B5%CF%8D%CF%87%CE%BF%CF%82_1_1875.jpg](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%B4%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CF%82_(%CE%B5%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B1)#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:%CE%91%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%B4%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CF%82_-_%CE%B5%CE%BE%CF%8E%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%BB%CE%BF_%CF%84%CE%B5%CF%8D%CF%87%CE%BF%CF%82_1_1875.jpg).
30. *Ραμπαγάς*: Ψηφιοποιημένες Συλλογές ΕΛΙΑ, https://digilib.gr:8080/LSelia/images_View/%CE%95%CE%A6.%CE%94%CE%95.%CE%A3.05.JPG
31. *Ρωμηός*: Γεωμετρία των Ιδεών-fractal, <https://www.fractalart.gr/giorgos-soyris-o-romios/>.
32. *Η Ευτέρπη*: «Η Ευτέρπη» στο <https://kosmopolis.library.upatras.gr/index.php/euterpi>
33. *Πανδώρα*: «Πανδώρα», Ψηφιοποιημένες Συλλογές ΕΛΙΑ, https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/ELIA/000100-20_495167
34. *Εβδομάς*: Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λήκυθος, <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/13897>
35. *Απόλλων*-εκδότης Πολυζωίδης: Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού <https://argolikivivliothiki.gr/2020/10/15/apollo-newspaper-of-hydra/>

36. *Αμάλθεια*: Εστία Νέας Σμύρνης,
<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=3419121674982688&id=1616241518604055&set=a.1638415879719952>
37. *Ο Φίλος των Νέων*: Λήκυθος, Ελληνικός Τύπος και Ημερολόγια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα (ΕΛΙΑ), <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22532>
38. *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου & Βυζαντίς*: Εισ την Πόλιν (22-8-2013),
https://www.facebook.com/EisTenPolin/photos/%CF%84%CE%B7%CE%BB%CE%AD%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B2%CE%BF%CF%83%CF%80%CF%8C%CF%81%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B2%CF%85%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CF%82%CF%84%CE%BF-1843-%CE%BF-%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CF%8E%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%B1/182306681955852/?locale=hi_IN&_rdr
39. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*: <https://vendora.gr/items/e3d7wk/ekklisiastiki-alithia-2791896-etos-ist-f-31-ekdidomeni-kata-paraskevin-en-konstantinoupoli.html>
40. *Καιροί*: <https://armynow.gr/>.
41. Βασιλέας Όθωνας (πορτρέτο από τον Γιόζεφ Καρλ Στίλερ-1833):
<https://el.wikipedia.org/wiki/%> .
42. Καλλιρόη Παρρέν: <https://www.in.gr/2023/03/08/stories/kallirro-i-parren-h-ellinida-feministria-pou-palepse-tin-androkratia-sti-xora/>.
43. Πρώτο τεύχος της *Εφημερίδος των Κυριών*:
<https://www.taxheaven.gr/news/60580/o-typos-kata-thn-periodo-1830-ews-1900-satirikes-efhmerides-eyfantastoi-titloi-kai-peripaiktika-sxolia-twn-prwtoselidwn>
44. *Εφημερίς των Κυριών*:
<https://www.nefeli-culture.gr/blog/item/45-i-efimeris-ton-kyrion>.

45. *Αυγή*, η *Νέα Γενεά*: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
46. *Εφημερίς των Αθηνών*: <https://mikros-romios.gr/>.
47. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*:
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CF%82_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82.
48. *Εθνική Εφημερίς της Ελλάδος*: Ακαδημίας Αθηνών,
<https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/KEINE/000133-182443>
49. *Σάλπιξ Ελληνική*: <https://www.sansimera.gr/articles/302> .
50. Χαρίλαος Τρικούπης: <https://el.wikipedia.org/wiki/%>.
51. *Αναγεννηθείσα Ελλάς*: Ψηφιακό Αρχείο Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.
52. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*: Ψηφιακό Αρχείο Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.